Беларуская мемуарная бібліятэка

Мікалай Маліноўскі

Кніга ўспамінаў

PLAN MIASTA WILNA

Беларуская мемуарная бібліятэка

Мікалай Маліноўскі

Кніга ўспамінаў

Мінск
«Лімарыус»
2014

УДК 94(476)
ББК 63.3(4Беи)
М 19

Серыя заснавана ў 2011 годзе

Укладанне, прадмова,
каментары і іменны паказальнік
кандыдат філалагічных навук
Аляксандр Фядута

Навукова-выдавецкая рада:
*Вольга Гарбачова, Валянцін Голубеў, Ганна Запартыка,
Аляксей Каўка, Вітаўт Кіпель, Адам Мальдзіс, Мікола Нікалаеў,
Генадзь Сагановіч, Алесь Смалянчук, Лявон Юрэвіч*

ISBN 978-985-6968-39-9

© Фядута А. І., укладанне, прадмова,
каментары, іменны паказальнік, 2014
© Кісялёва Я. М., пераклад, 2014
© ТАА «Лімарыус», 2014

СЛЯПЫ ЎГЛЯДАЕЦЦА Ў МІНУЛАЕ
Мікалай Маліноўскі і яго мемуары

Ён пачаў дыктаваць свае ўспаміны тады, калі быў ужо не толькі стары, але і амаль сляпы. Украінскі гісторык і пісьменнік Мікалай Кастамараў, які сустракаўся з ім падчас свайго наведвання Вільні ў 1862 годзе, так характарызаваў яго ў «Аўтабіяграфіі»: «Малиновский был старик лет семидесяти с больными глазами, совершенный кандидат на слепоту, которая и постигла его спустя несколько лет. Он был знаток польской и литовской истории, старинного польского права и древностей; в своих суждениях отличался беспристрастием и трезвым взглядом на старину. Ему не по душе были обычные польской литературе самовосхваление и пустое риторство. "У нас, — говорил он, — то беда, что за какую историческую книгу ни возьмись, все военачальники — храбрые полководцы, все сенаторы — великие государственные умы, все духовные — образцы христианских добродетелей и, наконец, весь польский народ — самый честный и беспорочный в мире: таким историям благоразумный читатель не может верить, зная, что человек родится со слабостями и самый добродетельный не может быть изъят от каких бы то ни было пороков". К польским мечтаниям о восстановлении старой независимости он относился с презрительным сожалением, заявляя сознание, что Польша погибла безвозвратно, потому что дошла до такого положения, в котором не могла существовать. За то и патриоты не любили его и даже рассказывали, что на его жизни лежало какое-то страшное преступное дело отравления одной знатной госпожи»*.

Кастамараў крыху памыліўся. У 1862-м Мікалаю Маліноўскаму было шэсцьдзесят тры. Яшчэ праз тры гады, хворы

---

* Гл.: Костомаров Н. И. Автобиография // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. Киев, 1990. С. 580–581.

і зусім аслеплы, ён памрэ. У мінулым засталіся праца па выданні першакрыніц па гісторыі Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага, служба ў Радзівілаўскай камісіі, дзе яго талент архівіста спатрэбіўся, каб упарадкаваць заблытаныя спадчынныя справы знакамітага магнацкага роду. Зроблена было шмат. Бракавала апошняга штрыха ў партрэце: чалавек, які жыў насычаным жыццём, абавязаны пакінуць успаміны.

І з'явіўся рукапіс, які чакаў сваёй публікацыі амаль паўстагоддзя, — кніга ўспамінаў Мікалая Маліноўскага. Уласна кажучы, так, асабліва не мудрагелячы, і назваў яе першы публікатар — вядомы польскі гісторык літаратуры Юзаф Траццяк[*]. Жанр супаў з жыццёвымі абставінамі: сляпы гісторык менавіта ўспамінае. Ён не можа пісаць, таму дыктуе мемуары суразмоўцу — магчыма, Зоф'і Кіркор, якая і захавала рукапіс, каб пасля перадаць у Ягелонскую бібліятэку.

Маліноўскаму было што ўспомніць.

Будучы гісторык нарадзіўся 10 лістапада 1799 года ў вёсцы Махноўка Брацлаўскага павета, ва Украіне, у небагатай шляхецкай сям'і. Пасля заканчэння Вінніцкай гімназіі ён у 1821 годзе паступае ў Віленскі ўніверсітэт — найбуйнейшую навучальную ўстанову на тэрыторыі Расійскай імперыі, дзе можна атрымаць адукацыю на роднай польскай мове.

Маліноўскаму пашчасціла з настаўнікамі. Лаціну і антычных аўтараў выкладаў Готфрыд Эрнест Гродэк, прычым Маліноўскі быў ягоным улюбёнцам. Навыкі бібліяграфічных штудый і любоў да гісторыі прывіваў Іаахім Лялевель, бліскучы лектар, адзін з найвыдатнейшых гістарычных мысляроў эпохі, будучы лідар левага крыла паўстанцаў 1830–1831 гадоў. Нарэшце, Маліноўскі блізка сышоўся з прафесарам рускай літаратуры Іванам Лабойкам, у якога быў свой інтарэс: узяўшы да сябе кватарантам студэнта Маліноўскага, Лабойка пачаў вучыцца ў яго польскай мове «и учился дотоле, поколе привык говорить и писать свободно и правильно»[**].

---

[*] Гл.: Mikołaja Malinowskiego Księga Wspomnień. Kraków, 1907.

[**] Лобойко И. Н. Мои воспоминания // Вильна 1823–1824: Перекрестки памяти. Минск, 2008. С. 125.

Працэс навучання аказаўся узаемным: не толькі Лабойка вучыўся ў Маліноўскага польскай мове, але і Маліноўскі ўдасканальваў свае пазнанні ў рускай. Пазней яму гэта спатрэбілася*.

Маліноўскі, студэнт, які імкнецца не толькі да ведаў, але і да маральнага самаўдасканалення, заканамерна ўваходзіць у таемнае кола філарэтаў — таварыства, якое ставіла сваёй мэтай асвету і распаўсюджанне любові да дабра. У таварыстве, падзеленым на некалькі разрадаў, Маліноўскі становіцца кіраўніком так званага блакітнага разраду, які аб'ядноўваў маладых літаратараў. На гэтай пасадзе ён змяніў Яна Чачота і Юзафа Кавалеўскага. Чачоту наканавана было стаць выдатным беларуска-польскім паэтам і фальклярыстам, Кавалеўскаму — вядомым усходазнаўцам, даследчыкам Кітая і Манголіі, рэктарам Казанскага, а потым Варшаўскага ўніверсітэтаў. Прычым іх здольнасці, як сведчаць сучаснікі, былі заўважныя ўжо тады. Гэта азначае, што Мікалай Маліноўскі лічыўся годным прадстаўніком студэнцкай эліты Віленскага ўніверсітэта. Характарызуючы студэнтаў, арыштаваных па справе філаматаў, у тым ліку Маліноўскага, І. М. Лабойка піша: «Они превосходили всех других дарованиями и первенствовали во всех студенческих собраниях»**.

Згодна з рашэннем следчай камісіі сенатара М. М. Навасільцава, што займалася таемнымі студэнцкімі таварыствамі, Маліноўскі быў арыштаваны (паміж 30 кастрычніка і 15 лістапада 1823 г.) і змешчаны ў віленскі (верагодна, бернардзінскі) манастыр***. Разам з тым ён не трапіў у спісы асуджаных да высылкі,

* Зрэшты, і адбілася на пасмяротнай рэпутацыі: сучасны біёграф іншага ўніверсітэцкага настаўніка Маліноўскага, Г. Э. Гродэка, К. Мянжыньскі інкрымінуе яму мноства смяротных грахоў, улучна з тым, што Маліноўскі ў Пецярбургу знаходзіўся на добрым уліку ў таемнай паліцыі (дзякуючы свайму сяброўству з Булгарыным) і што яго нібыта, па пратэкцыі Івана Лабойкі (sic!), сваталі ў выхавацелі да вялікага князя. Гл.: Mężyński K. Gotfryd Ernest Groddeck. Profesor Adama Mickiewicza. Próba rewizji. Gdańsk, 1974. S. 8–10 ibid.

** Лобойко И. Н. Мои воспоминания // Вильна 1823–1824: Перекрестки памяти. С. 143.

*** Гл.: Borowczyk Jerzy. Rekonstrukcja procesu filomatów i filaretów 1823–1824. Poznań, 2003. S. 257.

як Восіп Кавалеўскі, Францішак Малеўскі, Ануфрый Петрашкевіч, Цыпрыян Дашкевіч, Тамаш Зан. Юзаф Траццяк выказвае меркаванне: «можа, тут адыгралі нейкую ролю яго стасункі з прафесарам расійскай літаратуры Лабойкам»*. Сучасная даследчыца Малгажата Стольцман сцвярджае, што «вызваленнем <Маліноўскі> быў абавязаны намаганням Юзафа Завадскага, пад кіраўніцтвам якога збіраў матэрыялы для новага выдання "Гісторыі літаратуры польскай..." Бянткоўскага і другой часткі "Дзвюх бібліяграфічных кніг" Лялевеля»**. Цалкам верагодна, што за свайго выхаванца прасілі абодва — і прафесар Лабойка, і кіраўнік універсітэцкага выдавецтва Завадскі. Не трэба забываць пра тое, што менавіта хадайніцтва Лабойкі паспрыяла вызваленню іншага сябры таварыства філаматаў, Адама Міцкевіча, які адседзеў пад арыштам паўгода, але неўзабаве быў высланы ў расійскія губерні.

Ёсць, праўда, і яшчэ адна версія, нічым, апрача здагадак, не падмацаваная. Будучы цесць Маліноўскага, віленскі аптэкар Ежы Гут, быў уплывовым дзеячам масонскай ложы «Гурлівы Ліцвін»: ён, бясспрэчна, мог задзейнічаць свае сувязі, каб палегчыць долю жаніха сваёй дачкі. Можна сказаць, што Маліноўскі выйшаў з бернардынскіх муроў амаль без усялякіх наступстваў: у адрозненне ад іншых удзельнікаў студэнцкіх арганізацый яго не аддалі ў салдаты і не выслалі ва ўнутраныя губерні. Аднак ён па ўласнай ініцыятыве накіроўваецца ў расійскую сталіцу.

Неаднойчы гаварылася, што для маладых панічоў з Літвы і Кароннай Польшчы Пецярбург адкрываў велізарныя магчымасці. У параўнанні з ім і Варшава, і Вільня здаваліся правінцыйнымі. Імкнуліся быць бліжэй да трона Чацвярцінскія, Віяльгорскія, Ажароўскія, Салагубы, Патоцкія — тыя, каму народная нянавісць, якая праявілася падчас паўстання пад кіраўніцтвам Тадэвуша Касцюшкі, не давала спакойна спаць. За імі цягнуліся шматлікія сваякі, набліжаныя асобы, прыслужнікі. І вось

---

* Гл.: Tretiak J. Od wydawcy // Mikołaja Malinowskiego Księga Wspomnień. S. 2–3.

** Гл.: Stolzman Maigorzata. Nigdy od ciebie, Miasto...: Dzieje kultury wileńskiej lat międzypowstaniowych (1832–1863). Olsztyn, 1987. S. 47.

такім чынам у Пецярбургу сфармавалася немалая польская калонія, дзе, натуральна, былі свае нізы і вярхі.

Асобна трэба весці гаворку пра дзеячаў мастацтва — мастакоў, музыкаў, літаратараў. Атрымаўшы прызнанне на радзіме (у Царстве Польскім і Літве) і пэўную вядомасць у Еўропе, яны вярталіся ў імперыю і, зразумела, спяшаліся ў сталіцу. Аляксандр Арлоўскі становіцца прыдворным мастаком вялікага князя Канстанціна Паўлавіча, а піяністка Марыя Шымаshowcaseская атрымлівае статус прыдворнай піяністкі.

Вялікі горад — вялікія магчымасці. Маліноўскі гэта разумее. І ў 1826 годзе ён накіроўваецца ў Пецярбург, суправаджаючы сына Ежы Гута — што ўскосна пацвярджае версію пра масонскі след у яго вызваленні з-пад следства. Неўзабаве Эдвард Гут вяртаецца ў Вільню, а Маліноўскі застаецца ў Пецярбургу. Вядомы цяпер і яго тагачасны адрас, які ён паведамляе ў лісце Юзафу Завадскаму: «Адрас: Мікалаю Іванавічу Маліноўскаму, у Калегіях, у кватэры сп. прафесара Сянкоўскага, Васільеўскі востраў»*.

Фактычна гэта культурны цэнтр Пецярбурга. У гістарычным будынку пятроўскіх Дванаццаці Калегій, пабудаваным пад кіраўніцтвам Даменіка Трэзіні, з 1804 года размяшчаўся Педагагічны інстытут, а з 1819-га — Санкт-Пецярбургскі ўніверсітэт. Прафесар Восіп (Юзаф) Іванавіч Сянкоўскі, якога сучаснікі неаднойчы папракалі польска-літоўскім паходжаннем, быў гадаванцам Віленскага ўніверсітэта, бліскучым усходазнаўцам, выдатным лектарам, дасціпным суразмоўцам. Ён таксама калісьці аддаў перавагу не Вільні, а Пецярбургу і з 1822 года выкладаў тут усходнія мовы. Акрамя таго, ён зрабіў і літаратурную кар'еру, узначаліўшы найбольш папулярны тагачасны часопіс — «Библиотека для чтения».

Па службовых справах Сянкоўскі часта бывае ў раз'ездах, працягваецца працэс скасавання шлюбу з першай жонкай, Марыяй Радзевіч, — гэтыя абставіны спрыялі таму, што ў ягонай халасцяцкай кватэры знайшлося месца для маладога

* Materjały do dziejów literatury i oświaty na Litwe i Rusi. Z archiwum drukarni i księgarni Józefa Zawadskiego w Wilnie z lat 1805–1865. T. 1. Wilno, 1935. S. 280.

земляка. Верагодна, у Маліноўскага былі і рэкамендацыйныя лісты, у тым ліку ад віленскага ўніверсітэцкага бібліятэкара ад'юнкта Казіміра Контрыма, прыяцеля Сянкоўскага з часоў літаратурнага згуртавання шубраўцаў. У свой час Контрым займаўся збіраннем грошай для паездкі Сянкоўскага ў 1819–1821 гадах на Усход, мэтай якой было папаўненне калекцый Віленскага ўніверсітэта. Контрым апекаваўся і Маліноўскім, які дапамагаў яму выпускаць часопіс «Dzieje dobroczynności».

Калі Сянкоўскі сабраўся ў другі раз ажаніцца, цяпер — з дачкою збяднелага пецярбургскага банкіра Адэляй Раль, Маліноўскі вымушаны быў развітацца з прафесарскімі апартаментамі. Спачатку ён перасяляецца на кватэру да вядомага хадайніка па справах віленскіх дваранаў Гаспара Жэльветра, а пасля — да журналіста, гісторыка і літаратара Фадзея (Яна Тадэвуша Хрыстофа) Булгарына*.

Булгарын нарадзіўся ў шляхецкай сям'і ў Мінскай губерні, таму шанаваў традыцыі старой Літвы і Польшчы, сімвалам якой стаў для яго генерал і кіраўнік паўстання Тадэвуш Касцюшка. Будучы журналіст атрымаў адукацыю ў рускім Сухапутным шляхецкім корпусе, куды паступіў па пратэкцыі чалавека, які ўзяў у палон Касцюшку, — генерала графа Івана Ферзена, дырэктара гэтага корпуса. Звольнены з рускай арміі за распусны лад жыцця, Булгарын уладкаваўся служыць у армію французскую, ваяваў у напалеонаўскіх легіёнах у Іспаніі. Усё жыццё ганарыўся тым, што атрымаў з рук Напалеона ордэн Ганаровага легіёна.

Пасля паразы Напалеона Булгарын апынуўся ў Вільні, а пасля пераехаў у Пецярбург. Выйграўшы справу ў Сенаце на карысць багатага дзядзькі, на атрыманыя «прэміяльныя» заснаваў часопіс «Северный Архив», літаратурны дадатак да яго, выпусціў тэатральны альманах «Русская Талия на 1825 год»; пазней стаў сузаснавальнікам найбуйнейшай недзяржаўнай газеты

---

* У лісце да Юзафа Завадскага ад 19 лістапада 1827 года Маліноўскі ўказвае новы адрас: «М. І. Маліноўскаму. Афіцэрская вуліца, у кватэры сп. Ф. В. Булгарына» — гл.: Materjały do dziejów literatury i oświaty na Litwe i Rusi. Z archiwum drukarni i księgarni Józefa Zawadskiego w Wilnie z lat 1805–1865. T. 1. S. 299.

Расіі — «Северной Пчелы». Друкаваўся ў альманаху «Полярная Звезда» ў Канстанціна Рылеева і Аляксандра Бястужава. Насіў кнігі і выконваў іншыя даручэнні арыштаванага па падазрэнні ва ўдзеле ў таемным таварыстве Аляксандра Грыбаедава*. І — пачынаючы з 1826 года — пісаў экспертныя і дакладныя запіскі ў III Аддзяленне ўласнай Яго Імператарскай Вялікасці канцылярыі.

У гэтага земляка і кватаруе Мікалай Маліноўскі. Верагодна, таксама не без пратэкцыі: Булгарын спецыяльна прасіў Іяхіма Лялевеля хадайнічаць перад калегамі, каб нікога з віленскай моладзі яму не рэкамендавалі**. Але для Маліноўскага ён зрабіў выключэнне.

Маліноўскі не быў утрыманцам. Ён паступіў на службу. Мэтай яго ў гэты перыяд была Імператарская Публічная бібліятэка, у якой вельмі важнае месца займала polonica — велізарная калекцыя старых кніг і рукапісаў, звязаных з гісторыяй Польшчы і Літвы. Гэтую калекцыю, якая раней належала сям'і графаў Залускіх, вывезлі ў Пецярбург пасля падзелаў Рэчы Паспалітай пасля спецыяльнага ўказання імператрыцы Кацярыны II. Людзей, што валодалі польскай мовай, сярод супрацоўнікаў бібліятэкі ў гэты перыяд было няшмат, і Маліноўскі меў спадзяванне, што пры адпаведных рэкамендацыях (а за яго, апрача Сянкоўскага і Булгарына, хадайнічаў і Юзаф Максіміліян Залускі, які наязджаў з Кракава, — сваяк заснавальнікаў калекцыі, які атрымаў статус яе афіцыйнага апекуна) яго ўсё ж возьмуць туды на службу. Аднак дырэктар бібліятэкі Аляксей Мікалаевіч Аленін, верагодна, заслужана меў рэпутацыю паланафоба: Маліноўскаму не дапамаглі нават уплывовыя заступнікі***.

---

* Пра адносіны Маліноўскага да А. С. Грыбаедава, з якім ён неаднойчы сустракаўся на кватэры Булгарына, гл.: Федута А. И. Грибоедов глазами Миколая Малиновского // А. С. Грибоедов. Хмелитский сборник. Вып. 10. Смоленск, 2010. С. 51–59.

** Гл.: Listy Tadeusza Bułharyna do Joachima Lelewela // Biblioteka Warszawska. 1877. T. 1, zeszyt II. S. 230.

*** Гл., у прыватнасці: Федута А. И. «Имея отличное уважение...» (Письма А. Н. Оленина С. Богушу-Сестренцевичу) // Silva rerum nova. Штудыі ў гонар 70-годдзя Г. Я. Галенчанкі. Vilnius — Мінск, 2009. С. 279–283.

Маліноўскі спрабаваў зрабіць і кар'еру журналіста. У прыватнасці, напачатку ён нават мусіў стаць адным з сузаснавальнікаў газеты «Tygodnik Petersburski». Аднак яго былыя знаёмцы па Віленскім універсітэце — Францішак Малеўскі, Аляксандр Парчэўскі і Юзаф Эмануэль Пшацлаўскі — урэшце вырашылі абысціся без Маліноўскага, у якога была рэпутацыя ўвогуле нядрэннага, але непаслядоўнага і легкадумнага чалавека*.

Гэта амаль што адпавядала ісціне. Амаль — бо Маліноўскі шчыра захапляўся разнастайнымі ідэямі. Ён спрабаваў перакладаць з нямецкай на польскую мову творы папулярнага на той час гістарычнага раманіста Аляксандра Бранікоўскага. Ён шчыра хацеў напісаць біяграфію свайго любімага выкладчыка лаціны ў Віленскім універсітэце Э. Г. Гродэка. Ён дапамагаў І. Лялевелю збіраць матэрыялы для яго працы па бібліяграфіі. Аднак ягоныя планы заставаліся планамі.

Але ж здольнасці, неабходныя і для перакладчыка мастацкіх тэкстаў, і для біёграфа, і для гісторыка-архівіста, у Мікалая Маліноўскага ўсё ж былі. Ён мог быць уважлівы, востры, заўважаць дэталі — пра гэта, у прыватнасці, сведчыць лацінамоўны дзённік, які ён вёў у 1827–1828 гадах у Пецярбургу, калі жыў на кватэры Булгарына: Маліноўскі захаваў тут, напрыклад, жывыя апісанні імправізацый Адама Міцкевіча. Назіральнасць аўтара дзённіка праявілася і ў тых кароткіх партрэтах людзей, якія ён пакінуў нам на гэтых старонках, у тым ліку Грыбаедава, Булгарына і Сянкоўскага. Дзённік дазваляе

* Паэт Антоні Эдвард Адынец, распавядаючы пра абавязкі, якія бралі на сябе ўдзельнікі студэнцкіх таварystваў філаматаў і філарэтаў, адзначаў, што ініцыятывы Маліноўскага заставаліся пераважна на ўзроўні дэкларацый і ў большасці так і не былі даведзеныя да рэалізацыі. «Адбывалася тое самае і пазней з разнастайнымі ягонымі праектамі ў адносінах да гістарычных росшукаў. Не шкадаваў ён намаганняў і працы, калі размова ішла пра набыццё скарбаў навукі і ведаў, і рэдка хто сабраў іх столькі. Але калі надыходзіў <час> выкарыстання іх, асабліва на высокім узроўні, на які звычайна ўзносіў ён свае намеры, заўсёды яму не хапала чагосьці — не ведаю, ці то моцы, ці то выключна цярпення» — Odyniec A. E. Wspomnienia z przeszłości, opowiadane Deotymie. Warszawa, 1884. S. 115–116.

ўзнавіць побыт і некаторыя прыхаваныя бакі паўсядзённага жыцця польска-ліцвінскай калоніі ў сталіцы імперыі*.

Учэпістая памяць, спалучаная з захопленасцю «нашым Адамам», як з гонарам называе Маліноўскі свайго паплечніка па таварыстве філаматаў Адама Міцкевіча, пойдуць не на карысць яму самому. Прыватны ліст з апісаннем імправізацыі Міцкевіча будзе настолькі яркі, што адрасат вырашыць надрукаваць яго без згоды аўтара ў адным з варшаўскіх выданняў. Публікацыя прыцягне ўвагу імперскага камісара ў Царстве Польскім і апекуна Віленскай вучэбнай акругі, магутнага Мікалая Навасільцава. Пачнецца скандал: з ліста вынікала, што высланы малады паэт быў ушанаваны палякамі Пецярбурга. Толькі прысутнасць на выступленні Міцкевіча самога Булгарына і бездакорная рэпутацыя апошняга ў вачах кіраўніцтва тайнай паліцыі дапамогуць рэдактару «Северной Пчелы» выратаваць свайго кватаранта ад немінучай высылкі.

Нягледзячы на гэта, верагодна, Маліноўскі ўсё ж трапіў у спіс асоб, якія падазраюцца ў нядобранадзейнасці. Таму нядзіўна, што ён з радасцю з'ехаў з Пецярбурга і вярнуўся ў родную Літву — калі разумець Літву гістарычную, то бок той кангламерат народаў і лёсаў, які ў сучасным нам свеце прадстаўлены Літвой, Беларуссю і часткай Украіны. Нагода для развітання са сталіцай імперыі была цалкам паважнай: з 2 лістапада 1828 года Маліноўскі стаў архіварыусам так званай «Радзивилловской массы» — камісіі, упаўнаважанай разбірацца з заблытанымі маёмаснымі справамі спачылага князя Дамініка Радзівіла, аднаго з найбагацейшых магнатаў позняй Рэчы Паспалітай**. Вядома, цяжка згадзіцца з тым, што Маліноўскага заўважыў «як таленавітага і працавітага даследчыка, знаўцу старажытнасцей»*** граф Л. П. Вітгенштэйн. Малады

* Dziennik łaciński Mikołaja Malinowskiego, pisany w Petersburgu w 1827–1828. Wilno, 1921.

** Гл.: Ульяновський В. «Русское дело в Северо-Западном крае» через призму історії магнатських архівів Сапєг та Радзивіллів. Київ, 1998.

*** Гл.: Латушкін А. М. Маліноўскі Мікалай // Архівісты Беларусі: біябібліяграфічны даведнік. Мінск, 2006. С. 27.

гісторык быў дужа далёкі ад высокіх сфер, у якіх знаходзіліся Вітгенштэйны і Радзівілы, каб яго паспелі заўважыць. Хутчэй за ўсё, спрацавала элементарная пратэкцыя: сярод знаёмцаў Маліноўскага быў, у прыватнасці, і галоўны хадайнік па справах віленцаў у Пецярбургу Гаспар Жэльветр. Ведаў Маліноўскі, калі меркаваць па дзённіку, і чыноўнікаў статс-сакратарыята па справах Царства Польскага, што ўжо прасунуліся па кар'ернай лесвіцы; знаёмству з імі Маліноўскі быў абавязаны таму ж Булгарыну. І, нарэшце, таварыш Францішак Малеўскі, якому сувязі бацькі, былога рэктара Віленскага ўніверсітэта прафесара Шымана Малеўскага, гарантавалі хуткае прасоўванне па службе: нагадаем, што Малеўскі-сын зробіць кар'еру ў II Аддзяленні ўласнай яго імператарскай вялікасці канцылярыі, якое адказвала за кадыфікацыю заканадаўства, прычым займацца ён будзе сярод іншага і актамі Літоўскай Метрыкі.

Ускосна пра тое, што на працу ў «Радзивилловскую массу» бралі не выдатнага даследчыка, а архівіста-пачаткоўца, сведчыць плата, якая яму налічвалася: у лісце да І. Лялевеля ад 17/29 кастрычніка 1828 года Маліноўскі кажа пра 600 рублёў заробку і 100 рублёў на тое, каб аплаціць жыллё з дровамі (натуральна, за год)*. Пры гэтым таварыш Маліноўскага па Віленскім ўніверсітэце і любімы студэнт прафесара Г. Э. Гродэка Л. Сабалеўскі, які пакутваў на псіхічнае расстройства, атрымліваў пенсію ў 400 рублёў — значна меншую. Але разам з тым гэта сведчыць пра тое, што і Маліноўскі зусім не плаваў як клёцка ў масле**. Балазе ўзялі яго на працу толькі на два гады — каб разабраў паперы, склаў каталог і інвентарызаваў распіскі даўжнікоў. За гэтую працу яму належала дадаткова атрымаць адну тысячу рублёў срэбрам. Грошы, вядома, вялікія для збяднелага шляхціца, але таксама не бог ведама што***.

* Гл.: Федута А. И. Квартирант: Письма М. Малиновского И. Лелевелю // Асоба і час: беларускі біяграфічны альманах. Вып. 1. Мінск, 2009. С. 90.

** Тамсама. С. 88.

*** Для параўнання: галоўны паверáны Стафаніі і Людвіга Вітгенштэйнаў Кажухоўскі, які ўзяў актыўны ўдзел ва ўрэгуляванні маёмасных пытанняў спадчыннікаў Дамініка Радзівіла, «быў узнагароджаны сумай, якая дасягала

Працы было шмат. Дачка Радзівіла, княжна Стафанія, выйшла замуж за сына расійскага фельдмаршала П. Х. Вітгенштэйна. Вяльможны свёкар маладой графіні рабіў усё, каб справы былі даведзеныя да ладу — вядома, з улікам маёмасных інтарэсаў маладой пары. Але, як і заўсёды ў падобных выпадках, злоўжыванняў з боку чыноўнікаў, зацікаўленых у зацягнутым працэсе і захаванні сваіх добра нагрэтых пасадаў, было нямала. Маліноўскі сапраўды змог праявіць і кампетэнтнасць, і добрасумленнасць. Таму пасля таго, як кантракт, заключаны з ім як з архіварыусам, скончыўся, Маліноўскі застаўся працаваць у той жа «Радзивилловской массе» сакратаром Пракуратарыі (выканаўчага органа камісіі), а пасля і пракуратарам.

Спадчынніца радзівілаўскіх багаццяў графіня Стафанія паспела памерці, а разбіральніцтва ўсё цягнулася і цягнулася... Нарэшце ў 1839 годзе ўлады абвесцілі, што дзейнасць камісіі спыняецца, і Маліноўскаму, які паспеў заашчадзіць пэўны капітал і нават атрымаць ад удзячных Вітгенштэйнаў права пажыццёвага валодання адным з фальваркаў, надарылася магчымасць заняцца гістарычнай навукай. Да таго ж шматгадовая праца з радзівілаўскімі архівамі, бясспрэчна, давала багаты матэрыял для штудый. Праўда, існуе меркаванне, што ўласную калекцыю старажытных дакументаў, якія сталі першым аб'ектам яго прафесійнага гістарычнага даследавання, ён сабраў у выніку... элементарнага службовага злоўжывання: хутчэй за ўсё, гэтыя абставіны мае на ўвазе сучасны біёграф, адзначаючы, што «ўласны збор рукапісаў М<аліноўскага> утрымліваў значную колькасць арыгінальных і капіяваных матэрыялаў, запазычаных з Нясвіжскага архіва кн. Радзівілаў»[*]. Аднак будзем зыходзіць і тут з прэзумпцыі невінаватасці — тым больш праз столькі гадоў.

Такім чынам, Маліноўскі пасяліўся ў Вільні і пачаў сваю даследчыцкую дзейнасць, дзякуючы якой і трапіць пазней у даведнікі і энцыклапедыі. Аднак вядомасць ён атрымае не

мільёна рублёў срэбрам» — Czartkowski A., Mościcki H. Przypisy // Morawski St. Kilka lat młodości mojej w Wilnie: 1818–1825. Warszawa, 1959. S. 537.

[*] Латушкін А. М. Маліноўскі Мікалай // Архівісты Беларусі: біябібліяграфічны даведнік. Мінск, 2006. С. 28.

як гісторык — заснавальнік уласнай школы (як яго настаўнік І. Лялевель) альбо аўтар грандыёзнай працы (як Т. Нарбут). Перадусім месца Мікалая Маліноўскага ў гістарычнай навуцы звязана з ягонай актыўнай публікатарскай дзейнасцю. У першую чаргу, вядома, размова ідзе пра «Успаміны аб даўняй Польшчы» ў 2 тамах (Вільня, 1847–1851), «Хроніку» Мацея Стрыйкоўскага (Варшава, 1846) і «Крыніцы да польскай гісторыі» ў 2 тамах (Вільня, 1843–1844). Гэтыя выданні не страцілі сваёй значнасці дагэтуль.

Што праўда, Маліноўскі быў для Вільні сярэдзіны XIX стагоддзя больш як проста гісторыкам. Ён займаецца актыўнай журналісцкай і грамадскай дзейнасцю. Ягоны неўтаймоўны тэмперамент стаў запатрабаваны ў журналістыцы яшчэ і таму, што быў зачынены Віленскі ўніверсітэт — alma mater, традыцыйная крыніца ідэй і цэнтр культурнай ініцыятывы. Ва ўсялякім разе ўніверсітэт заставаўся такім, калі Маліноўскі быў юнаком, калі яго былыя апекуны, такія як Казімір Контрым ці Іаахім Лялевель, прыкладалі вялікія намаганні, каб і студэнты, і выкладчыкі ўніверсітэта мелі магчымасць прымяніць свае пазнанні і ў якасці публічных асобаў. Тэмперамент дзеяча меў патрэбу ў аўдыторыі.

Але час змяніўся. Мала ўжо было друкаваць у «Брукавых ведамасцях» хвосткія фельетоны. Пытанні маральнага ўдасканалення грамадства, якія хвалявалі Казіміра Контрыма, Анджэя Снядэцкага, Міхала Балінскага, адышлі на другі план, а ўвагу ўсё больш прыцягвала нацыянальная праблематыка. Разгром старога Віленскага ўніверсітэта як цэнтра польскай культуры стаўся фактычным разгромам грандыёзнай палітыка-педагагічнай утопіі сябра імператара Аляксандра І — князя Адама Ежы Чартарыйскага, які шчыра верыў у магчымасць пабудовы «сваёй» Польшчы ў межах асобна ўзятай акругі Расійскай імперыі. Калі ўжо ні на што большае прэтэндаваць яму не дазволілі. Мала было адказваць самому сабе на пытанне «Хто ты?» адназначным «Паляк», «Ліцвін», «Беларус», «Жмудзін» — трэба было шукаць адказы і на іншае, больш складанае пытанне: «Што ёсць твая Радзіма, твая зямля?».

Выхадзец з украінскіх земляў, Маліноўскі прыкіпеў да Вільні. Ён стаў ліцвінам — патрыётам Вялікага Княства Літоўскага. Але Вялікага Княства ўжо таксама не існавала: спачатку яно ўвайшло ў склад федэратыўнай арыстакратычнай рэспублікі, якой была Рэч Паспалітая Абодвух Народаў; пасля Канстытуцыі 3 мая яго праглынула ўнітарная польская манархія; нарэшце, падзелы Рэчы Паспалітай завершылі поўную ліквідацыю адноснага суверэнітэту Вялікай Літвы.

Маліноўскі называў сябе «ліцвінам». Але ягоная Літва знаходзілася ўжо не ў складзе Рэчы Паспалітай, а ў складзе Расійскай імперыі. Гэта была дадзенасць, і ён зыходзіў з яе, разглядаючы мінулае менавіта як мінулае. Гісторыя незваротная — значыць, ВКЛ існуе выключна ў архівах. Маліноўскі не верыў у гістарычную памяць, памяць пакаленняў. Для яго ВКЛ — усяго толькі фантомны боль. Паводле Маліноўскага, новая палітычная рэальнасць патрабавала рэалізму ў ацэнках, падыходах, ідэях.

Верагодна, такія высновы зрабіў для сябе былы ўдзельнік таварыства філаматаў, які, як яму здавалася, вылечыўся ад рамантычных захапленняў маладосці. Цяпер ён актыўна публікуецца ў выданнях іншага заўважнага дзеяча — Адама Ганорыя Кіркора. У першую чаргу, вядома, варта ўзгадаць пра ўдзел Маліноўскага ў «Виленском Вестнике — Kurjerze Wileńskim», двухмоўным польска-рускім выданні, у якім гісторык адказваў за раздзел замежных навінаў. «Агульны агляд, аўтарам якога з'яўляўся Мікалай Маліноўскі, выконваў функцыю сённяшняй палітычнай перадавіцы. Выходзіў ён рэгулярна ў кожным нумары, прадыктаваны амаль сляпым аўтарам на аснове прачытаных яму французскіх, англійскіх і нямецкіх выданняў. Усе аўтары, што пісалі пра «Курьер»... падкрэсліваюць надзвычай высокі ўзровень аглядаў Маліноўскага і дакладнасць ягоных ацэнак бягучага палітычнага моманту»*.

* Stolzman M. Czasopisma wileńskie Adama Honorego Kirkora. Warszawa — Kraków, 1973. S. 94.

Высокая ацэнка прафесійнага ўзроўню палітычнага аналітыка Маліноўскага (менавіта так сёння назвалі б ягоныя абавязкі) зусім не супадалі з ацэнкамі яго асабістых палітычных поглядаў. У цытаце з аўтабіяграфіі М. І. Кастамарава, што пачынае наш артыкул, гаворыцца пра тое, што адносіны да Маліноўскага былі, мякка кажучы, супярэчлівымі: яго стаўленне да расійскай улады на былых землях Рэчы Паспалітай было, хутчэй, станоўчым. Пра гэта, у прыватнасці, сведчыць непадробны энтузіязм, з якім практычна сляпы гісторык успрыняў вестку пра магчымае адраджэнне Віленскага ўніверсітэта пасля таго, як у 1858 годзе Вільню наведаў малады імператар Аляксандр II. Верагодна, Маліноўскі быў не толькі ўдзельнікам, але і ініцыятарам (а сурэдактарам — напэўна!) выдання альбома «В память пребывания государя императора Александра II в Вильне 6 и 7 сентября 1858 года» (Вільня, 1858), куды ўвайшоў яго артыкул «La Lithuanie depuis l'avenement au trône de sa majesté l'empereur Alexandre II», а таксама тэксты Кіркора пра гісторыю Вільні, вершы А. Э. Адынца па-польску, М. Акелайціса — па-літоўску (па-жмудзінску) і В. Каратынскага — па-беларуску.

Зрэшты, надзеі не спраўдзіліся. Універсітэт у Вільні не быў адчынены, а ўдзельнікі выдавецкага праекта атрымалі ад свайго земляка, аднаго з самых яркіх апазіцыйных публіцыстаў Юльяна Клячкі, званне «адступнікаў» — менавіта так назваў Клячка сваю брашуру, выдадзеную ў Парыжы ў 1860 годзе*. Атрымалі Маліноўскі, Кіркор і іх таварышы прачуханца і ад іншых эміграцыйных аўтараў. Ці не адзіны, хто заступіўся за аўтараў «Альбома», быў Юзаф Ігнацы Крашэўскі, стары таварыш Маліноўскага па зборы і публікацыі крыніц, звязаных з гісторыяй Рэчы Паспалітай...

Але гістарычны час, адменна ад таго, які маркіруецца жыццём сярэднестатыстычнага чалавека, рухаецца па-рознаму.

* Падрабязна прычыны «запозненай» кампаніі, паднятай эмігрантамі супраць аўтараў «Виленского альбома», гл.: Запрудскі І. М. «Віленскі альбом» і верш В. Каратынскага «Уставайма, братцы...» у ацэнках эміграцкага друку // Запрудскі І. М. Па дарозе на Парнас: Атрыбуцыйныя даследаванні і пытанні рэцэпцыі беларускай літаратуры XIX стагоддзя. Мінск, 2012. С. 91–96.

Гэты час асобна ўзятага чалавечага жыцця паскараецца пры набліжэнні да канца. А гадзіннік Гісторыі звычайна альбо спяшаецца, альбо, наадварот, замаруджвае ход. У 1863 годзе разгарэлася паўстанне, якое ахапіла Літву, Беларусь і іншыя землі каронnай Польшчы.

Маліноўскаму, які памятаў часы Навасільцава, давялося жыць у часы Мураўёва... Трагедыя маладосці, як выявілася, не такая ўжо і страшная: магло быць яшчэ горш — і было! Яго сябра і па таварыстве філаматаў, і па «Виленскому Вестнику» Антоні Эдвард Адынец нават прысутнічаў пры пакаранні смерцю ксяндзоў — такім чынам Міхаіл Мураўёў адзначыў сваё з'яўленне на пасадзе генерал-губернатара Віленскага. Мікалая Маліноўскага лёс уратаваў: ён проста фізічна не здольны быў убачыць гэтае жудаснае відовішча.

Сваяк Міцкевіча Францішак Малеўскі, яшчэ адзін сябар філамацкага юнацтва Маліноўскага, пісаў сёстрам Марыі і Зоф'і з Пецярбурга (6/18 красавіка 1864 года): «Быў у мяне <Станіслаў> Маліноўскі (супадзенне прозвішчаў, быў жанаты з дачкою гісторыка Хеленай. — *А. Ф.*), зяць казаў, што Мікалай чытае і піша. Вы не ўзгадвалі пра гэта, таму я і сумняваюся»*. Хутчэй за ўсё, сумневы Малеўскага былі апраўданымі. Ужо ў 1861 годзе Макалай Маліноўскі, па сутнасці, стаў сляпы. Ён не мог самастойна ні пісаць, ні чытаць, і можна толькі ўявіць сабе, з якой пяшчотай гэты невідушчы стары гартаў ужо недаступныя яму кнігі і рукапісы, з якімі ён некалі быў так паяднаны. Але адчуванне недаказанага, недапісанага, верагодна, не пакідала гэтага нястомнага навукоўца. Ён не паспеў расказаць усяго, што ведаў і памятаў.

І Маліноўскі пачаў дыктаваць...

Выдавец рукапісу Юзаф Траццяк, апісваючы ў прадмове да першай і адзінай польскай публікацыі «Кнігі ўспамінаў» знешні выгляд сшытка-крыніцы, які захоўваецца цяпер ў Кракаве, так узнаўляе яго гісторыю: «Што датычыць рукапісу, то гэта вялікі, in 4, сшытак у 188 старонак, з якіх толькі першыя

* Listy z zesłania. T. 3: Krąg Franciszka Malewskiego i Józefa Jeżowskiego. Warszawa, 1999. S. 300.

133 запоўненыя, у палатняным, бронзавага колеру, пераплёце. На вонкавым баку вокладкі ёсць выціснутыя літары M. G., а пад імі год — 1863. На ўнутраным баку вокладкі бачым два надпісы алоўкам. Адзін з іх такі: *Нататкі, прадыктаваныя М. Маліноўскім, праз п. Кіркораву,* ніжэй другі: *Дарунак пані З. Кіркоравай.* Першы надпіс незразумелы: мы не ведаем, як удакладніць думку, заключаную ў словах «праз п. Кіркораву», — ці словам «напісаны», ці словам «падараваны»»*.

Першапачаткова Маліноўскі зусім не збіраўся дыктаваць успаміны. У яго было жаданне перакласці на польскую мову ўспаміны генерала Я. Я. Сіверса, расійскага пасла ў Рэчы Паспалітай — фактычнага арганізатара другога яе падзелу. Над перакладам гэтага помніка гісторык і працаваў. І толькі «з с. 115 пачынаецца новая рэч пад назвай *Аб грамадскім, духоўным і побытавым становішчы краю пасля апошняга падзелу Польшчы.* Пад назвай у дужках заўвага: «На жаданне А. Г. Кіркора Маліноўскі перастаў перакладаць успаміны Сіверса і пачаў цяперашнія, якія (sic) таксама не скончыў». Гэта быў не пераклад, як вынікала з вышэйсказанага, але новая спроба арыгінальнай, канструктыўнай працы. Пачатак працы вельмі займальны, шкада толькі, што яна абрываецца ўжо на с. 120. Тое, што ідзе за тым (ад с. 121 да 133), праўдападобна, узнікла ўжо без удзелу Маліноўскага»**. І далей: «Калі мы ўсвядомім, у які час, дзе і ў якіх умовах складаліся гэтыя ўспаміны, прынамсі значная іх частка, што гэта пра мінуўшчыну філарэтаў апавядаў сляпы яе ўдзельнік у Вільні ў 1864 г., падчас найбольшага лютавання мураўёўскага рэжыму, то ўспаміны набываюць для нас яшчэ большую цікавасць, тым лепш мы зразумеем, чым былі апавяданні Маліноўскага для іх слухачоў і як моцна яны турбаваліся, каб успаміны гэтыя не адгучалі разам з голасам апавядальніка, але маглі быць захаваныя ў пісьмовым выглядзе для нашчадкаў»***.

---

* Tretiak J. Od wydawcy // Mikołaja Malinowskiego Księga wspomnień. Kraków, 1907. S. 7.

** Ibid. S. 8.

*** Ibid. S. 9.

Зразумела, чаму пачалася і так нечакана перарвалася праца вучонага над перакладам запісак Сіверса: гісторыя пагібелі шляхецкай рэспублікі, якая раздзіраецца ўнутранымі супярэчнасцямі, мусіла стаць перасцярогай малодшым сучаснікам Маліноўскага. Аднак гісторыя сваёй зямлі і народаў, што жылі на ёй, практычна непазбежна абуджала ў памяці ўспаміны пра яго ўласную маладосць, пра лёс яго ўласнага пакалення. І прапанова Адама Кіркора супала з унутранай інтэнцыяй старога філамата: успомніць і расказаць нашчадкам...

Уласна кажучы, пакінуты Маліноўскім тэкст успамінаў — і ёсць менавіта *ўспаміны*, якія маюць унутраную арганічную сувязь. Можна сказаць, што створаная на пачатку XX стагоддзя Марсэлем Прустам стылістыка так званай плыні свядомасці аказалася нечакана вынайдзеная сляпым віленскім гісторыкам, які зусім не прэтэндаваў ніколі на вялікія эстэтычныя адкрыцці.

З'яўленне «Кнігі ўспамінаў» Маліноўскага ў серыі «Беларуская мемуарная бібліятэка» невыпадковае. Маліноўскі не быў беларусам, але, прыехаўшы на нашую зямлю, усвядоміў сябе *ліцвінам*, стаў патрыётам Літвы і Беларусі. Невыпадкова, калі нашая версія правамоцная і ён быў не толькі «ўкладальнікам», але і ініцыятарам падарунка імператару Аляксандру II, які так дорага абышоўся рэпутацыі Маліноўскага, побач з польскімі і рускімі тэкстамі ў «Виленском альбоме» знаходзіцца месца і вершам Мікалоюса Акелайціса (Акялевіча) і Вінцэнта (Вінцука) Каратынскага — на літоўскай (жмудзінскай) і беларускай мовах. Крытычна пераглядаючы спадчыну Рэчы Паспалітай, гісторык убачыў, як у межах Віленшчыны прачынаецца ідэнтычнасць новых культурных нацый — тых, каму праз паўстагоддзя належыць асэнсаваць сябе нацыямі палітычнымі: беларусаў і літоўцаў. Верагодна, гэтаму садзейнічалі і ўспаміны яго пра ўласнае ўніверсітэцкае юнацтва: станаўленне Маліноўскага адбывалася побач з буйнымі рамантычнымі паэтамі, перш за ўсё — Адамам Міцкевічам і Янам Чачотам, з іх абвостраным інтарэсам да нацыянальнай праблематыкі.

Мы павінны разумець, што менавіта трагедыя невялікай, на першы погляд, групы навучэнцаў Віленскай вучэбнай акругі

мела сур'ёзныя наступствы — у тым ліку і для будучых пакаленняў. Звышзадача Навасільцава, які разграміў студэнцкія таемныя таварыствы філаматаў і філарэтаў, заключалася не ў тым, каб пакараць канкрэтных падлеткаў і юнакоў, вінаватых у чым-небудзь, а каб забяспечыць лаяльнасць да Імперыі, выбіваючы з яе новых падданых «польскі» — па сутнасці, чужы! — дух.

Тое, што не было завершана Мікалаем Навасільцавым, паспрабуе вырашыць — прычым значна больш паспяхова (бо выкарыстоўвалася не толькі ідэалогія, але і зброя) — Міхаіл Мураўёў праз сорак гадоў. Сувязь паміж гэтымі падзеямі несумненная і для саміх філаматаў, і для іх прыгнятальнікаў. Як дакладна адзначыў С. У. Букчын, «закрытие Виленского университета, как впоследствии выяснилось, было колоссальной культурной катастрофой для Литвы-Беларуси. Не стало места, где могла обучаться, воспитываться, зреть та элита, которая встала бы во главе нации в последующие переломные моменты истории, вплоть до относительно недавних времен»*.

Акрамя таго, справа зусім не ў нацыянальнасці мемуарыста і нават не ў тым, кім ён сябе адчуваў: тая гісторыя, якую вывучаў Маліноўскі, тая, удзельнікам і сведкам якой ён быў, — гэта агульная гісторыя народаў, што жылі на нашай зямлі. Нашая агульная Гісторыя, якую немагчыма падзяліць. Як немагчыма падзяліць і з'яднаную ў адно цэлае плынь успамінаў пра тое, што, уласна кажучы, гэтую Гісторыю і ўтварае.

Мікалай Маліноўскі прадыктаваў «Кнігу ўспамінаў» у 1864 годзе. Гэты час непазбежна мусіў пакінуць — і, як сцвярджае ўсё той жа Траццяк, пакінуў свой адбітак на тэксце мемуараў: «Сустракаюцца там таксама некаторыя звароты, некаторыя выразы, якія, здаецца, сведчаць пра страх, каб і гэтыя бяскрыўдныя ўспаміны пра філарэцкія часы не трапілі пры частых ператрусах у рукі паліцыі і не былі залічаны да злачынстваў. Афіцыйна лаяльны стыль некаторых, зрэшты, нешматлікіх, урыўкаў павінен быў адыгрываць ролю, аналагічную той,

* Букчин С. В. Вильна 1823–1824: Перекрестки памяти // Неприкосновенный запас. 2009. № 6. С. 253.

якую выконвала лаціна ў пецярбургскім дзённіку Маліноўскага 1827 і 1828 гадоў. Нездарма на 59 с., там, дзе пачынаецца "Беглы погляд на адміністрацыю Паўночна-Заходняга краю", збоку прыпісаны храналагічны ўказальнік: "Дыктаваць пачата 21 верасня 1864 г."»*.

Ёсць яшчэ адна паказальная асаблівасць мемуарнага тэксту Маліноўскага: пра сябе ён гаворыць у трэцяй асобе. Ю. Трацяк апраўдвае гэта сціпласцю былога філамата, а ўзнікненне ў адным з фрагментаў характарыстыкі яго як «вядомага нашага гісторыка» прыпісваецца персоне, якая здзяйсняла запіс успамінаў пад дыктоўку. Калі з другім мы згодныя, то першае — узгадванне аўтара ў трэцяй асобе — тлумачыцца, з нашага пункту гледжання, іншымі абставінамі. Маліноўскі ўпісвае ўласны лёс у агульнагістарычны кантэкст — і гэта ўжо не яго асабісты лёс, а частка Гісторыі. Ён існуе ў ёй на адных правах з Міцкевічам і Навасільцавым, з іншымі жыхарамі Вільні 1820-х гадоў. Таму натуральна, што ён адасабляецца: «я» для яго — гэта «я» гісторыка, а не персанажа гістарычнага наратыву.

Дакладна так, дарэчы, можна назіраць пераход «я» ў «Ён» на прыкладзе тэксту ўспамінаў апошняга караля Рэчы Паспалітай, Станіслава Аўгуста Панятоўскага. У першай асобе Панятоўскі гаворыць пра сябе толькі да моманту элекцыі, а пасля абрання займеннік «я» паўсюль паслядоўна замяняецца словам «кароль». Гэтая стылістычная асаблівасць тэксту шмат дае для разумення пазіцыі яго аўтара — у тым ліку і для адэкватнага вызначэння яго самаацэнкі.

Падобныя адносіны Маліноўскага да ўласнай біяграфіі дазваляюць уключыць у «Кнігу ўспамінаў» усё, што гісторык сапраўды паспеў узгадаць і прадыктаваць. Па тэксце мы бачым, як ён спяшаўся, як яму хацелася выказацца. Таму побач з сябрамі ягонага юнацтва з'яўляюцца ў тэксце кнігі Арыстоцель і Аляксандр Македонскі; з гісторыяй пагрому студэнцкіх гурткоў у Вільні арганічна спалучаецца анекдот пра міласць імператара Паўла I, які згадзіўся вызваліць удзельнікаў

* Tretiak J. Od wydawcy // Mikołaja Malinowskiego Księga wspomnień. S. 6–7.

паўстання пад кіраўніцтвам Касцюшкі. Чытанне ўспамінаў Маліноўскага перадае напружанне аслеплага старога, які імкнецца здабыць з глыбіняў памяці тое істотнае, што ён лічыў неабходным перадаць нашчадкам — то бок чытачам гэтай кнігі.

Ці ўдалося?

*Аляксандр **ФЯДУТА***

Аўтар прадмовы і каментараў удзячны Канстанціну Баленку (Масква), Сямёну Букчыну, Дзмітрыю Вінаходаву (Санкт-Пецярбург), Вользе Гарбачовай, Мікалаю Ількевічу (Смаленск), Алене Каніцкай (Вільнюс), Глебу Лабадзенку, Паўлу Лаўрынцу (Вільнюс), Уладзіміру Ляўшуку (Гародня), Дзмітрыю Матвейчыку, Ігару Пільшчыкаву (Масква — Талін), Абраму Рэйтблату (Масква), Міхасю Скоблу, Юліі Сняжко (Вільнюс), Наталлі Сперанскай (Масква), Наталлі Туганавай (Вільнюс), Віктару Уколаву (Кіеў), Васілю Ульянаўскаму (Кіеў), Васілю Шчукіну (Кракаў), Лявону Юрэвічу (Нью-Ёрк) за спрыянне ў часе падрыхтоўкі кнігі да друку, за іх зычлівыя і строгія парады і сяброўства, кіраўніцтву Ягелонскай бібліятэкі (Кракаў) — за мажлівасць надрукаваць фотаздымкі Мікалая Маліноўскага, а таксама Марыне Чарнякевіч за пераклад на беларускую мову навуковага апарату кнігі, Яніне Міхайлаўне Кісялёвай, якая здолела здзейсніць неверагоднае — прымусіла гаварыць на цудоўнай беларускай мове Мікалая Маліноўскага.

КНІГА ЎСПАМІНАЎ

1
Беглы погляд на адміністрацыю Паўночна-Заходняга краю Расійскай імперыі[1]

Геаграфічнае апісанне краю, у які цяпер уваходзяць Магілёўская, Віцебская, Мінская, Гродзенская, Ковенская, Валынская, Віленская, Падольская і Кіеўская губерні. Аповед у храналагічным парадку пра падзеі, якія суправаджалі далучэнне гэтых правінцый да Расійскай імперыі. Становішча частак, якія былі ў складзе Польшчы, у палітычных і адміністрацыйных адносінах падчас пераходу гэтых частак да Расіі. Для ўяўлення гэтага становішча трэба ўважліва прачытаць працу Ленгніха[2] *Публічнае права Польскага каралеўства і Вялікага Княства Літоўскага*[3] і акрэсліць паводле гэтай працы духоўную адміністрацыю ўсіх веравызнанняў, дазволеных жыхарам польскімі ўладамі. Край праз першы падзел трактатам 1775 г. адышоў да Расіі[4], што датычыць рэлігіі — тут былі жыхары грэка-расійскага, грэка-ўніяцкага, рымска-каталіцкага веравызнанняў, выхадцы з Расіі — стараверы, іўдзеі, мусульмане, пратэстанты аўгсбургскага і гельвецкага веравызнанняў[5]. Што да грэка-расійскага веравызнання, трэба адшукаць у маскоўскім трактаце 1683 г. артыкул пра залежнасць праваслаўнага духавенства ў дзяржавах Рэчы Паспалітай ад Кіеўскай мітраполіі[6]. Трэба пералічыць праваслаўныя епархіі, іх падзел на дэканаты, прыходскія цэрквы, кляштары абодвух полаў. Адшукаць у Поўным зборы законаў[7] указы наконт духоўнага праваслаўнага кіраўніцтва ў нованабытых краях. Што да духоўнага рымска-каталіцкага праўлення — Магілёўская і Віцебская губерні пры польскіх уладах мелі асобнае беларускае

кіраўніцтва. Пра гэта трэба прачытаць у кнізе *Гісторыя рымска-каталіцкага касцёла ў Расіі*[8], выдадзенай ксяндзом Станіславам Шантырам[9]. Там ёсць дакладнае апісанне пераходу праўлення рымска-каталіцкім веравызнаннем з-пад улады віленскага біскупа пад асобнае кіраванне беларускага біскупства, якое пазней было павышана да ступені архібіскупства. Пасля другога падзелу Польшчы выйшлі новыя загады, якія паводле ўказаў з Поўнага збору законаў былі пашыраны і на астатнія тэрыторыі польскага краю, далучанага да Расіі. Пры імператары Паўлу[10] падчас канчатковага ўпарадкавання арганізацыі каталіцкага касцёла былі заснаваны духоўная каталіцкая калегія[11], а таксама і грэка-ўніяцкая[12]; грэка-праваслаўнае кіраўніцтва было далучана да агульнага духоўнага праўлення ва ўсёй імперыі на чале з Найсвяцейшым Сінодам[13]. Апрача працы ксяндза Шантыра, для апісання гэтай часткі адміністрацыі ў Паўночна-Заходнім і Паўднёва-Заходнім краі паслужыць *Кананічнае права* ксяндза біскупа Красінскага[14]. З Ленгніха можна пачэрпнуць звесткі пра манаскія ордэны абодвух полаў у гэтых краях. Тут знойдуцца звесткі пра езуітаў і пра кляштары, таксама пра місіі, якія пазней былі нададзены гэтаму ордэну[15], а ўказ пра выгнанне гэтага ордэна з Расіі[16] пакажа, якія ён меў інстытуцыі, капіталы і колькі налічваў манахаў.

Асвета. Галоўнай крыніцай пра гэтую адміністрацыйную галіну з'яўляецца праца Балінскага *Віленская Акадэмія* і *Успаміны пра Яна Снядэцкага*[17]. У эпоху пераходу Паўночнага і Паўднёва-Заходняга краю пад расійскае ўладанне школы кіраваліся *Статутам Адукацыйнай камісіі*[18], якія трэба пільна прагледзець і падаць змест яго распараджэнняў — як навуковых, так і адміністрацыйных. У Поўным зборы законаў павінны быць выдадзены ўказы наконт кіравання школамі. Тое, што было зроблена ў гэтым дачыненні ў беларускіх губернях, потым стала нормай і для краёў, далучаных да Расіі пазнейшымі падзеламі. Трэба толькі звярнуць увагу на тое, што ў дзвюх губернях (Віцебскай і Магілёўскай) пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай не было ніводнай свецкай школы, а ўсе знаходзіліся ў руках манахаў рымска-каталіцкага ве-

равызнання[19]. Трэба ўзгадаць парафіяльныя школкі[20], пра якія ў *Статуце Адукацыйнай камісіі* ёсць вельмі разумнае, абгрунтаванае распараджэнне. Асноўны нагляд над імі належаў біскупам, але паколькі найбольшая частка насельніцтва была грэка-праваслаўнага або грэка-ўніяцкага веравызнання, то такім чынам утрыманне рускіх парафіяльных школак належала да духоўнага праўлення гэтага ж веравызнання. Збор звестак пра гэтыя школкі вельмі складаны. Пры кірхах аўгсбургскага і гельвецкага веравызнанняў школкі, адчыненыя яшчэ пры Рэчы Паспалітай, утрымліваліся і пасля палітычнай змены часткі краю. Дазволеныя расійскімі ўладамі штогоднія Сіноды для гельвецкіх вернікаў клапаціліся пра дзве школы ўзроўню гімназій, якія існавалі ў Кейданах і Слуцку.

З даўніх часоў, у XVI і XVII стагоддзях, заможныя літоўскія паны пазакладалі грашовыя сродкі ў Кёнігсбергу, Мальбарку і ў Лейдэне (у Галандыі) для моладзі пратэстанцкага веравызнання, якая жадала вывучаць вышэйшыя тэалагічныя навукі. Расійскія ўлады не забаранялі гэтай моладзі выязджаць за мяжу на вучобу, але пазней, палічыўшы, што падарожжа гэтае звязана было з нязручнасцямі, апрача таго, і самі фонды з прычыны войнаў і іншых акалічнасцей сталі хісткімі, улады замянілі іх на стыпендыю ў Дэрпцкім універсітэце[21], і ўжо моладзь Паўночна-Заходняга краю вывучала тэалагічныя навукі ў гэтым універсітэце. Пасля заснавання Міністэрства народнай асветы[22] і рэарганізацыі Віленскага ўніверсітэта[23] яму было даручанае кіраўніцтва асветай ва ўсіх губернях, далучаных да Расіі, так што паводле правілаў друкарства і кнігавыдання Віленская навучальная акруга[24] непасрэдна залежала ад Міністэрства асветы[25].

У гэтым месцы самым слушным будзе перагледзець змены, пад якія трапіла гэтая галіна адміністрацыі пры адкрыцці новых устаноў, як, напр., Валынскага ліцэя[26], Вышэйшай семінарыі пры Віленскім універсітэце[27], Полацкай акадэміі[28], пазней — заснаванне Кіеўскага ўніверсітэта[29] і новай навучальнай акругі[30].

Што да палітычнага складу краю, ён быў абумоўлены падзелам, на які распадалася грамадскае насельніцтва. Саслоўі

падчас пераходу Паўночнага і Паўднёва-Заходняга краю пад расійскую ўладу: шляхецкае, мяшчанскае, сялянскае; што датычыць іх правоў і абавязкаў, тое дакладна апісана ў Ленгніха. Вядома, што рыцарскае саслоўе складала нацыю, і толькі яна адна карысталася грамадзянскімі правамі. Увесь сацыяльны настрой (sic) быў прыстасаваны да гэтага палітычнага складу нацыі. Уся зямля літоўскага і рускага краёў у палітычных адносінах падзялялася на ваяводствы, землі, паветы і княствы. Ваяводствы[31] — помнік яшчэ першапачатковага ўладкавання краю, калі зброя была галоўным абавязкам насельнікаў зямлі, — былі так арганізаваныя, каб пастаўляць каралю мужоў у раду і збройны люд для наступальных або абарончых войнаў. У ваяводствах, мясцовасцях па сваім размяшчэнні больш умацаваных, былі ўзнесены замкі (castella); іх камандзіры зваліся кашталянамі[32], яны, здаецца, мелі доступ у каралеўскую раду. З саноўнікаў гэтых дзвюх ступеняў быў створаны Сенат[33], які дапамагаў каралю кіраваць замежнымі справамі краю, а паколькі кароль быў не толькі галоўнакамандуючым збройных сіл, але і найвышэйшым суддзёй крымінальных і маёмасных спраў, што вяліся паміж памешчыкамі, то падбіраў сабе сенатараў для вырашэння спраў, якія паступалі праз апеляцыі з земскіх і гарадскіх судоў для апошняга каралеўскага выраку. Для захавання парадку ніводны шляхціц не мог быць выкліканы ні ў які іншы суд, але толькі ў той, які знаходзіўся ў павеце або земстве, дзе адказчык вёў аселае жыццё. З найдаўнейшых часоў суддзі выбіраліся на земскіх або павятовых сейміках з аселых памешчыкаў гэтага ж павета. Пры ўсё шырэйшым развіцці грамадскіх дачыненняў колькасць судовых спраў павінна была павялічвацца, а значыць, і колькасць тых, хто праз апеляцыю ішоў у каралеўскі суд, відавочна ж, расла. Тэарэтычныя разуменні ўнутранай палітыкі ўсярэдзіне шляхецкага саслоўя з кожным разам пашыраліся і ў хуткім часе сфарміраваліся да той сталасці, на якой знаходзяцца цяпер у Заходняй Еўропе. Адсюль пайшло, што памешчыкі не хацелі, каб іх судзілі толькі людзі ім роўныя, а гэта былі людзі, выбраныя імі. Так што, з аднаго боку, гэтая палітычная наву-

ка пачала штораз больш распаўсюджвацца, а з другога боку, колькасць апеляцыйных спраў штораз больш забірала ў караля працы і часу, калі нарэшце для зручнасці асоб, якія судзяцца, кароль павінен быў пераязджаць з аднаго ваяводства ў другое для рашэння пратэрмінаваных спраў; такі акт правасуддзя штораз станавіўся для караля і падданых усё цяжэйшым. Кароль Стафан Баторы[34] па парадзе славутага і на той час вучонага правазнаўцы, доктара права Яна Замойскага[35], згадзіўся на ўстанаўленне двух трыбуналаў: аднаго для Кароны, другога для Літвы[36], — на якія ўсклаў усю сваю судовую ўладу. Увесь Паўночны і Паўднёва-Заходні край па судаводстве падначалены быў Літоўскаму Статуту, які ўпершыню ў 1529 г. быў абвешчаны агульнаабавязковым правам[37], пазней пры Жыгімонту Аўгусту[38] і Жыгімонту III[39] быў дзвюма рэдакцыямі[40] размножаны, растлумачаны і дапоўнены, стаў прававой кнігай усяго краю і падчас вяртання гэтага краю Расіі яшчэ надоўга па волі імператрыцы Кацярыны[41], Паўла I, Аляксандра I[42] і Мікалая I[43] захаваў свае функцыі, аж да 1840 г., калі ўжо Звод законаў прыраўнаў гэты край па судаводстве да агульнага па імперыі.

У чыста адміністрацыйных дачыненнях край трымаўся наступнага правапарадку. Агульнае права было пашыранае на літоўскі і рускі краі *neminem captivabimus*, гэта значыцца — нікога не дазволім трымаць у зняволенні, пакуль не будзе прынятае рашэнне суда, што было гарантыяй асабістай бяспекі. Выключэннем з права можа быць толькі выпадак, калі злачынец быў затрыманы па гарачых слядах. Парадак і спакой краю аддадзены пад апеку права, захавана гэта было такім чынам: у кожным павеце на сейміках выбіраўся з аселых памешчыкаў чыноўнік, які зваўся *інстыгатарам*[44]. У яго абавязкі ўваходзіла даведвацца пра ўсе злачынствы, якія пагражаюць бяспецы або грамадства, або асобнага чалавека. Калі пакрыўджаны бок быў досыць нядбайны і не выклікаў віноўнага ў сваёй крыўдзе ў павятовы суд, тады інстыгатар павінен быў выклікаць яго за абразу права. Сфера яго дзейнасці была надзвычай шырокая, хоць яна абмяжоўвалася толькі межамі павета або колькасцю

яго жыхароў, але ўжо незалежна ад саслоўя, да якога належаў пакрыўджаны.

Гарады кіраваліся правамі, запазычанымі непасрэдна з Германіі. У пачатку засялення гарадоў у Літве і рускіх краях нямецкія каланісты дамаўляліся з уладарамі, што павінны жыць пад аховаю так званага магдэбургскага права[45], якое ў Польшчы было вядомае па сваіх дабрачынных выніках ужо ў XII ст. і знайшло поспех у Літве і Русі. Гэтае права, вядомае пад назвай «саскага люстэрка», ахоплівала не толькі судовыя законы, але, апрача таго, увесь паліцэйскі і адміністрацыйны парадак. Галоўным чынам тут перамагаў выбарчы прынцып. Гарадамі кіравалі і судзілі чыноўнікі, абраныя свабоднымі выбарамі. У каралеўскіх землях старасты трымалі ў сваіх руках выканаўчую ўладу і выконвалі каралеўскія дэкрэты, таксама і судовыя рашэнні; ім належала і пільнаванне за бяспекаю асоб і маёмасці; на выклік старасты шляхта павінна была з'яўляцца ў прызначаным месцы з канём і зброяй для выканання загадаў, абумоўленых акалічнасцямі.

Самае шматлікае саслоўе ў краі — сялянскае саслоўе — не мела ніводнай забяспечанай правамі арганізацыі. У каралеўскіх землях селянін, што да яго асобы, маёмасці, працы, залежаў ад старасты або арандатара, а ў духоўных маёнтках — ад прэлата або кляштарнага кіраўніцтва, у адпаведнасці з тым, хто быў яго фундатарам — ці свецкае духавенства, ці кляштарнае, і, нарэшце, у шляхецкіх маёнтках селянін быў падданым выключна памешчыка. Засталіся сляды даўнейшых гмінных устаноў, але з цягам часу яны сцерліся, і ўлада земскіх спадчыннікаў пачала распаўсюджвацца ўсё больш. Радамскі сейм з 1505 г.[46] стаў памятным па прыгнёце вясковых жыхароў у Польшчы. Земскія паслы не давалі супакою каралю Аляксандру Ягелончыку[47], што ён зацвердзіў закон, які ўціскае і без таго невялікія свабоды сялян. Да найцяжэйшых належаў той закон, што без дазволу пана селяніну нельга было пасылаць сына ў школу або вучыцца рамяству. Аднак жа ў каралеўскіх і духоўных маёнтках, якія налічвалі амаль трэць сялянскага насельніцтва краю, яно не было без апекі. Пры канцлерах абодвух народаў

законам былі зацверджаны асэсарскія суды[48], якія вырашалі ўсе справы сялян: хоць са спадчыннікамі або арандатарамі, хоць з суседнімі маёнткамі і да таго падобныя. У Паўночным і Паўднёва-Заходнім краі аж да цяперашніх часоў дзейнічалі мудрыя законы Жыгімонта Аўгуста[49], якія прызначалі вельмі памяркоўныя павіннасці і чынш за зямлю, аддадзеную для карыстання сялянам. Складзеныя каралеўскімі судовымі выканаўцамі інвентары для старастаў або асоб, часова адораных гэтымі ўладаннямі, з'яўляюцца прыкладам парадку і ведання гаспадаркі. Паколькі ўрад падпарадкаваўся адносна вясковага люду той норме, што інвентар з'яўляецца ў пэўнай ступені кантрактам, і хацеў узяць яго за правіла стасункаў паміж уласнікам зямлі і яе арандатарам, неўзабаве распаўсюдзіўся звычай складання такіх інвентароў і ў памешчыцкіх маёнтках. Былі шматлікія прычыны для складання такіх інвентароў, бо земскі ўладальнік маёнткаў, асабліва вялізных, хацеў мець не толькі вопіс маёнтка, але і збор правілаў, паводле якіх прызначаны ім адміністратар павінен быў кіраваць даручаным яму маёнткам. Больш за тое, пры пастаянным гандлі, праз які земскія шляхецкія маёнткі пераходзілі іншаму ўласніку, перадаваліся таксама па добраахвотнай дамове маёнткі ў арэнду або яны ішлі па судовых рашэннях у так званую *традыцыю,* гэта значыцца, што земскі маёнтак неплацежаздольнага даўжніка перадаваўся крэдытору; для прызначэння ж часу, на працягу якога крэдытор павінен быў трымаць гэты маёнтак, суд высылаў чыноўніка на месца для складання інвентару, дзе не толькі называлася крыніца прыбыткаў, але і акрэсліваліся павіннасці, якія двор меў права патрабаваць ад сялян. Такія інвентары станавіліся ўжо абавязковымі і для земскіх уласнікаў адносна іх сялян, і хоць закон не вызначыў выразна, куды сяляне ў выпадку іх уціску або ламання інвентару павінны былі перадаваць свае скаргі, але ж зацвердзіўся звычай, што паветавы падкаморы ў падобных выпадках быў найбліжэйшым суддзёй. У забыўчывасці, якую дапусціла Рэч Паспалітая ў дачыненні да найбольшай колькасці сваіх сыноў, справядлівы суд нашчадкаў заклеймаваў яе ганьбай за тое, што вольнасць, а нават і жыццё

сялян былі безадказна аддадзены ў рукі земскіх уласнікаў. Адсюль пайшло, што не толькі сяляне, але і кожны чалавек, які жыў на зямлі памешчыка, залежаў ад прысуду двара, якому належала зямля. Дык вось, калі чыншавы шляхціц, яўрэй ці татарын, які пражываў на зямлі памешчыка, учыніў нейкі праступак, яго выклікалі ў адпаведны павятовы або гарадскі суд, і заўсёды ў суправаджэнні ўласніка; частка ж адказнасці за правіну ўскладалася і на памешчыка. Гэта было дзейным тормазам ад злачынства, бо чалавек, які пражываў на зямлі памешчыка, не так баяўся аддаленага земства або горада, як баяўся двара, у якога былі розныя сродкі для ўздзеяння на яго і пакарання або яго, або ягонай маёмасці.

Найбольшы папрок, які можна слушна зрабіць тагачаснаму заканадаўству за нядбайства, — гэта тое, што жыццё селяніна было недастаткова абароненае; у выпадку смяротнага злачынства суд праводзіў землеўласнік. У падобных выпадках, хутчэй па добрасумленнасці, чым з абавязку, не хацеў ён браць на сябе ўсю адказнасць, таму пры здарэнні даказанага злачынства землеўладальнік склікаў некалькі суседніх шляхціцаў і з імі складаў нешта падобнае да суда прысяжных; выкананне ж вынесенага рашэння ўжо цалкам залежала ад яго. Былі гэта рашэнні канчатковыя і безапеляцыйныя, адсюль лёгка можна зразумець, на якой слабой гарантыі трымалася жыццё чалавека. Там і сям чуліся пераканаўчыя галасы мудрых і цнатлівых людзей, якія дамагаліся забеспячэння гэтай найдаражэйшай уласнасці чалавека, але толькі ў 1772 г. Анджэй Замойскі[50], вялікі каронны канцлер, быў пакліканы каралём і саслоўямі Рэчы Паспалітай для ўкладання *Кнігі законаў*, іх апеку ён распаўсюдзіў і на сялянскае саслоўе, так што не толькі праклаў дарогу сялянскаму люду да свабоднага перамяшчэння з зямлі аднаго памешчыка на зямлю другога, але і абмежаваў перавагу мясцовых дваровых судоў над звычайнымі, паліцэйскімі. На бяду, большасць сеймавых дэпутатаў лічыла, што гэты закон звужае правы ўласнасці, і сваімі намаганнямі дамаглася, каб *Збор законаў* пад рэдакцыяй Анджэя Замойскага не быў зацверджаны сеймам. З таго часу аж да памятнага чатырохгадовага

сейма[51] справа гэтая была адкладзеная, і толькі Канстытуцыяй трэцяга мая свабода і жыццё сялянскага народа былі аддадзены пад апеку агульных законаў. Належыць аддаць справядлівасць польскай і літоўскай асэсорыям за тое, што справы, якія вяліся ў іх судах, найбольш прычыніліся да выпраўлення стасункаў, што павінны існаваць паміж землеўласнікам і селянінам, які арандуе гэтую зямлю. Як усе суды Рэчы Паспалітай, так і асэсарскія суды былі адкрытыя. Выступалі на іх адвакаты, людзі ў асноўным адукаваныя, паводзіны якіх галоўным чынам залежалі ад рэпутацыі, пачцівасці і сумлення, што змаглі заслужыць. Адасоблена ж ад самой справы распаўсюджвалася ў народзе здаровае ўяўленне пра стасункі, якія абапіраліся на справядлівасць і шмат садзейнічалі палягчэнню долі сялянскага люду. Не ўсё, напэўна, пайшло так, як бы пайсці магло, калі б вышэйшае свецкае і больш заможнае кляштарнае духавенства лічыла галоўным сваім абавязкам паказваць краю прыклады абыходжання з сялянскім народам. Але не заўсёды духавенства ўмела стрымліваць у сабе наравістасць і шляхецкія прымхі; часта хцівасць заглушала ў іх сэрцы голас справядлівасці, а гэтыя адхіленні былі тым больш заганныя, што сваім аўтарытэтам у нейкай ступені давалі свецкім землеўладальнікам прыклады злоўжывання.

Пасля вяртання Беларусі пад расійскае панаванне выбар імператрыцы Кацярыны II намесніка гэтага краю паў на асобу разумную, дасведчаную і шляхетную. Першым намеснікам вернутага краю быў граф Захар Чарнышоў[52]. Тут трэба пераглядзець Поўны збор законаў і пералічыць тыя распараджэнні, якія былі ўведзеныя ў нованабытых губернях, бо паслужылі яны прыкладам тых зменаў, што па чарзе ўводзіліся ў адміністрацыі пазней далучаных частак Паўночнага і Паўднёва-Заходняга краю.

Беларусь ужо некалькі гадоў знаходзілася пад новым кіраваннем, калі імператрыцай Кацярынай было абвешчана геніяльнае ўпарадкаванне губерняў і гарадоў[53]. (Тут у змесце належыць падаць галоўнае апісанне гэтага памятнага закона, звярнуць увагу на тыя дэталі, якія на той час здаліся самымі

патрэбнымі.) Так, сярод іншага, закладзены пазыковы банк, што давала памешчыкам магчымасць пад заклад маёмасці ўзяць пазыку, якая пагашалася праз выплату адсоткаў, быў прыняты з вялікай удзячнасцю, і ў тагачасных варшаўскіх газетах друкаваліся пісьмы з Беларусі, дзе выказвалася задаволенасць.

Галоўнай пераменай, якая блізка закранула найбольшую частку насельніцтва, было ўвядзенне рэкруцкай павіннасці[54]. Падчас Рэчы Паспалітай войска арганізоўвалася паводле прадпісанняў *Літоўскага Статута* ў раздзеле пра *земскую абарону*. (Трэба гэты раздзел уважліва прачытаць і падаць з яго карціну ваеннай сістэмы. Пасля гэтага па *Зборы законаў Трэмбіцкага*[55] трэба паказаць змены, якія былі ўнесеныя пасля змяншэння гетманскай улады і ўвядзення ваеннага дэпартамента, з чаго стане зразумела, якім чынам фармавалася лядашчае кароннае і літоўскае войска пад канец існавання Рэчы Паспалітай.) З гэтай жа працы *Трэмбіцкага* трэба зрабіць выпіскі ўсіх законаў, якія датычаць казны аж да ўвядзення Дэпартамента Скарбавай камісіі[56]. З гэтага ўдасца акрэсліць дакладную карціну падаткаабкладання, гандлю, промыслу і выдадзеных для іх правілаў. Тут трэба мець пад рукой працу Чацкага *Аб польскіх і літоўскіх законах*[57] і прытрымлівацца табліц, якія ён сам падрыхтаваў, маючы доступ да крыніцаў, калі быў высокім чыноўнікам у Скарбавай камісіі абодвух народаў.

З 1795 г., калі Станіслаў Аўгуст адрокся ад кароны[58], новыя ўлады выбралі тры галоўныя пункты кіравання Паўночным і Паўднёва-Заходнім краем: Полацк, Вільня, Кіеў. Той самы парадак, які быў уведзены ў 1775 г. у дзвюх беларускіх губернях, пашырыўся на Валынскую, Кіеўскую, Падольскую і на абедзве літоўскія губерні: Віленскую і Гродзенскую. Князі Рапнін[59] і Туталмін[60], здольныя і дасведчаныя дзеячы, узяліся ўмела і старанна за ўвядзенне адміністрацыі, якую хацелі зрабіць падобнай да адміністрацыі велікарускіх губерняў. Сутыкаючыся ж з ранейшым парадкам, асабліва ў дачыненні судоў, паліцыі, шмат даўнейшых пастановаў пакінулі ў сіле. Імператар Павел І пасля ўступлення на трон пастанавіў наведаць нованабытыя краі і здзейсніў гэта з вялікай пышнасцю[61]. На мяжы кожна-

га павета прыбыцця манарха чакала конная заможная і адукаваная моладзь і праводзіла ў павятовы горад, дзе ў кляштарах, гэтых архітэктурных гмахах, звычайна ладзіўся тронны зал, і там усе саслоўі і карпарацыі выказвалі пашану імператару. Імператар прымаў народ з невымоўнай ласкавасцю, даваў з трона запэўніванні, што агульнае дабро будзе найбліжэйшай справай яго клопату. Паколькі ж даўнейшыя законы, якімі гэты край кіраваўся і судзіўся, былі для насельніцтва добрымі, Павел не толькі пакінуў іх у сваёй сіле, але захаваў трыбуналы, ад якіх, аднак, дазволіў падаваць апеляцыі ў Сенат. Акалічнасці, якія папярэднічалі канчатковаму заняпаду польскага ўрада, сталі прычынай таго, што заможнейшыя памешчыкі краю былі ўрадам залічаныя да прыхільных або падазроных. Тыя з сенатараў, якія нічым не настроілі супраць сябе Расію, атрымалі званні, што прыраўноўваліся да тых, якія яны мелі ў 1795 г.; так, міністры, калі былі вайскоўцамі, яшчэ пры Кацярыне II называліся генераламі войска; калі займалі цывільныя пасады — правадзейнымі тайнымі саветнікамі; другарадныя саноўнікі атрымалі рангі правадзейных тайных або правадзейных дзяржаўных саветнікаў. Так, напрыклад, вялікі літоўскі маршалак *Людвік Тышкевіч*[62] быў правадзейным тайным саветнікам; князь *Юзаф Радзівіл*[63], ваявода троцкі, і мінскі ваявода *Хмара*[64] сталі тайнымі саветнікамі. Генерал артылерыі літоўскай князь *Францішак Сапега*[65] — тайным саветнікам; *Ксаверы Хамінскі*[66], ваявода мсціслаўскі — тайным саветнікам. Такім чынам, вядомыя чыноўнікі былога ўрада знайшлі ў новага павагу да даўней займаных імі пасад.

Узрушэнне, звязанае з паўстаннем Тадэвуша Касцюшкі, выклікала да шматлікіх асобаў суровасць урада. Яшчэ ў 1795–1796 гг. значная колькасць тых, што прызналі ўладу кіраўніка народа, якім быў прызнаны Касцюшка, зазналі секвестр, канфіскацыю маёнткаў і нават высылку ў Сібір. Імператар Павел дазволіў амаль усім вярнуцца ў край і іх маёнткі вызваліў з-пад секвестру. Былым вайскоўцам, якія мелі дзяржаўныя дакументы пра наданне рангу, было дазволена паступленне ў расійскае войска па рангу, ніжэйшым на адну ступень, бо ў Расіі быў такі

звычай, што толькі афіцэры імператарска-нямецкіх войскаў прымаліся ў былых рангах, прускія ж афіцэры, хоць войска таго краю карысталася справядлівай рэпутацыяй адносна ваеннай падрыхтоўкі, прымаліся на адну ступень ніжэйшую, што было пашырана і на афіцэраў войска польскага.

Велікадушнасць імператара Паўла і відавочнае яго спачуванне новым падданым абудзілі ў іх найвышэйшую да імператара прыхільнасць, але магутная плынь, якую пачала набіраць французская рэвалюцыя, захоп якабінцамі ўлады і крывавае панаванне страху прывялі да таго, што Павел I загадаў ажыццяўляць самы пільны нагляд, каб уяўленні, якія ўзялі верх у Францыі і апанавалі значную частку Еўропы, не пратачыліся ў край[67]. Адсюль ускладнена выдача замежных пашпартоў, уведзены суровыя правілы кніжнага гандлю, узмоцнена паштовая цэнзура і распаўсюджаны пільны нагляд над спосабам мыслення, прыязным да падзей у Францыі і тых, якія тады разгортваліся на значнай частцы Германіі. Увядзенне імператарам Паўлам так званай тайнай экспедыцыі[68] трывожыла грамадскую думку. Хуткі яе рух наперад напоўніў край вялікім страхам і не дазволіў распаўсюдзіцца велікарускім установам у новадалучаных краях.

Тым часам поспехі французскай зброі пад лозунгам рэспубліканскіх законаў звабілі частку войска польскага пад кіраўніцтвам *Мадалінскага*[69] і *Князевіча*[70] на Рэйн і ў Італію. Страта абуджаных надзей моцна скаланула грамадскую думку моладзі, якая пачала тайна выязджаць з краю і спяшалася ў італьянскія або надрэйнскія легіёны, паддаючыся падманлівым спадзевам, што пад французскімі сцягамі змогуць адваяваць адраджэнне Айчыны[71]. Такі паварот падзей не дазволіў моладзі і нават больш сталым цвяроза глядзець на ўведзены новы парадак у краі. Адпаведна, нават здольныя людзі не зразумелі, што дзеля дабра іх роднай зямлі яны павінны былі верна служыць новаму ўраду. Атаясамліванне новадалучаных краёў з велікарускімі правінцыямі прадказвала для першых вялікую карысць, а менавіта — краем мог бы кіраваць мясцовы адміністратар, бо для людзей, ужо прывучаных да кіравання, па большай частцы вы-

хаваных у добра падрыхтаваных школах і шчодра ад прыроды надзеленых розумам, не магло нават няведанне дзяржаўнай мовы паставіць неадольную перашкоду. За рэдкім выключэннем даўнейшыя польскія чыноўнікі, якія разумна кемілі справу, стараліся атрымаць пасады пад новым кіраўніцтвам, даказалі, што справа сама па сабе не была цяжкай і што ўрад даволі ахвотна прымаў іх паслугі, настолькі, што значную частку паштовых чыноўнікаў і вялікую колькасць касіраў пакінуў на месцы. У апошнія гады панавання імператрыцы Кацярыны пераважала пэўнага кшталту дыктатура; падчас улады імператара Паўла народ выявіў да яго прыхільнасць за вялікія дабрадзействы, а менавіта за ўвядзенне ўзорнай дысцыпліны ў войску, якая пры былым кіраванні вельмі была разладжаная, прывыкаў да новага парадку. Падчас панавання імператара Аляксандра I незвычайная дабрыня гэтага манарха рабіла яго прадметам усеагульнай павагі і вялікай любові новых яго падданых[72]. Утварэнне міністэрстваў, як ва ўсім краі, прадвяшчала фарміраванне прыстойнай адміністрацыі — гэта так дабрачынна ўздзейнічала на Паўночны і Паўднёва-Заходні край. Прызначэнне некалькіх знакамітых былых саноўнікаў сенатарамі, як, напрыклад, *Севярына Патоцкага*[73], *Філіпа Алізара*[74], *Валерыяна Страйноўскага*[75], *Ксаверыя Хамінскага, Адама Хмары, Ворцеля*[76], прывіла народу веру, што ўрад прагне бліжэй зразумець патрэбы і жаданні новых сваіх падданых. Плацячы даверам за давер, тыя, што прынялі і прысягнулі на даручаных ім пасадах, стараліся бездакорнымі паводзінамі апраўдаць ганаровы свой выбар. Між паразаў і жудаснай буры, у якой загінула незалежнасць краю, некаторыя саноўнікі былога ўрада захавалі незганьбаванае імя і нічым не заплямленую высакароднасць. Розгалас пра іх дабрадзейнасць дайшоў да трона. Імператар Павел часта даручаў ім вельмі важныя справы, а менавіта такія, якія па сваім змесце павінны былі належаць да палюбоўных судоў. Да ліку такіх мужоў належалі *Ежы Белапятровіч*[77], *Міхал Залескі*[78], *Тадэвуш Чацкі, Францішак Сапега* і некаторыя іншыя. Да іх голасу і ў іншых, часта далікатных, справах уладар прыслухоўваўся. З усіх галін адміністрацыі найбліжэйшай

сэрцу была галіна народнай асветы. Першым міністрам быў граф *Пётр Завадоўскі*[79], муж высокіх здольнасцяў і сапраўдны прыхільнік асветы. Яму таксама ўдзячны гэты край за заснаванне Віленскага ўніверсітэта[80] і такую арганізацыю звязанага з ім кіравання публічнай інструкцыі ў дзевяці губернях, што давала надзею найбольшага яго росквіту. Уведзеныя ім дзве камісіі — судовая і адукацыйная[81], адна ў Вільні, другая ў Крамянцы, — вельмі актыўна заняліся пошукамі фондаў, якія ў мінулым былі назапашаныя на асвету. (Карціну заслуг гэтых камісій удасца падрыхтаваць па *Жыцці Тадэвуша Чацкага,* напісаным ксяндзом Алаізам Асінскім[82], і па *Успамінах пра Яна Снядэцкага* М. Балінскага, і, нарэшце, па *Гісторыі школ у Літве* Юзафа Лукашэвіча[83].)

Пры настойлівым намаганні куратара ўніверсітэта князя Адама Чартарыйскага[84] прыгожа расквітнела не толькі сама ўстанова, але і школы, якія былі пад яе кіраўніцтвам, з кожным разам усё больш плённа пачалі адпавядаць свайму прызначэнню. Вельмі сталі папулярныя ў краі любоў да навукі і перакананасць у яе неабходнасці. Пры супрацоўніцтве біскупаў кляшторнае духавенства, а менавіта ордэны піяраў, базыльянаў і дамініканцаў вялікія прыклалі да гэтага намаганні, асабліва яны адзначыліся пакорлівасцю і паслушэнствам у дачыненні да ўніверсітэта, так што з іх боку не было супрацьстаяння прадпісанням і парадам універсітэта. Не было амаль ніводнай манастырскай школы, пры якой не існаваў бы які-небудзь фонд для ўбогіх навучэнцаў. Гэтыя фонды, або так званыя бурсы, пад сумленным кіраваннем дапамагалі беднай моладзі вучыцца ў школах, арганізаваных на ўзор гімназій. Да былых школ уводзіліся ўсё новыя. Чацкі асабліва вызначаўся ўменнем іх арганізаваць, на што заўсёды здабываў сродкі ад шчодрых фундатараў. Заможныя сем'і рабілі гэтым галоўную паслугу краю. Новыя гімназіі ўзнікалі ў розных паветах. *Чартарыйскія* адкрылі і матэрыяльна забяспечылі дзве гімназіі: адну ў *Меджыбожы*, другую ў *Клевані*, — на што аддалі свае старажытныя родавыя замкі. *Патоцкія* забяспечылі гімназію ў *Немірове* на Падолі, *Стэцкія* падобным чынам зрабілі ў *Мен-*

дзыжэчы на Валыні, *Браніцкія — у Белай Царкве, Вінцэнт Тышкевіч*[85] — у *Свіслачы,* ужо не кажучы пра тое, што дзе-нідзе існавалі школы, якія ўтрымліваліся кляштарамі; яны таксама паўсюль атрымлівалі актыўную дапамогу і садзейнічанне памешчыкаў. Да даўнейшых фондаў дадаваліся новыя, як, напрыклад, інтэрнат *Лернета ў Крамянцы*[86], бурса біскупа *Пільхоўскага*[87] і падстолія *Валіцкага*[88] ў *Вільні*, амаль пры кожнай школе была стыпендыя для большай або меншай колькасці ўбогіх вучняў. Адукацыйныя камісіі з свайго боку актыўна працавалі над здабываннем фондаў, якія за даўнасцю часу страціліся, і над вяртаннем іх на належныя мэты, калі пазнейшыя ўладальнікі забылі пра ўскладзеныя на іх продкамі абавязкі адносна публічнага выхавання. У свой час была гучная справа са спадкаемцамі *Гільзяноўскімі*, якія стараліся сказіць дабрачынныя намеры пабожнага смаленскага біскупа. Урад з свайго боку забяспечваў самую дзейную апеку над фондамі па выхаванні, паколькі іх вызначылі і даказалі толькі рашэнні Адукацыйнай камісіі. У Вільні да дабрачынцаў асветы належалі падстолі Валіцкі і з нядаўніх яшчэ часоў прафесар Юндзіл[89], таксама біскуп Цывінскі[90]. Грамадская думка ўзяла справу асветы пад сваю апеку, так што досыць было толькі звярнуцца ад яе імя, каб памешчыкі гэтага краю тут жа пасяшаліся са шчодрай дапамогай. У гэтай справе пачатак паклала *Таварыства падтрымкі ўбогіх вучняў*[91], якое за час кароткага свайго існавання шмат прынесла карысці, а ў пазнейшым сваім развіцці, вартым пераймання, магло б набыць вялізныя маштабы. Бо калі інтэрнаты пры школах дазвалялі бедным дзецям карыстацца дапамогай грамадскіх устаноў, то ва ўніверсітэце былі толькі два шляхі, якімі незаможная моладзь знаходзіла сродкі на навучанне. Універсітэцкае кіраўніцтва ўтрымоўвала дванаццаць юнакоў у так званай настаўніцкай семінарыі. Прыняты ў гэтую семінарыю быў абавязаны адслужыць настаўнікам у Віленскай навучальнай акрузе шэсць гадоў у якой-небудзь гімназіі або павятовай школе паводле прызначэння ўніверсітэцкага кіраўніцтва. Другім сродкам бясплатнага навучання быў так званы інстытут скарбавых медыкаў.

Прафесар Юзаф Франк[92] падаў кіраўніцтву праект утрымання на ўласныя, асобныя ад універсітэцкіх, сродкі моладзі, якая хоча займацца медыцынскімі навукамі, з умовай адслужыць або ў войску, або ў павеце таксама шэсць гадоў там, куды прызначыць кіраўніцтва.

У той час знаходзіўся ў Вільні пры ўніверсітэцкай бібліятэцы чалавек надзвычай высакароднага сэрца, сапраўдны прыхільнік святла, які быў глыбока праніклівы да патрэб краю і хуткі на прыстасаванне да ўсяго таго, што дзе-небудзь дабрачынныя людзі распачалі на агульную карысць. Гэтым чалавекам быў *Казімір Контрым*[93], які яшчэ падчас існавання войска літоўскага, пасля заканчэння акадэміі, служыў афіцэрам у артылерыі, затым, пакінуўшы вайсковую службу, быў прыняты яшчэ пры рэктарстве ксяндза *Марціна Пачобута*[94] ва ўніверсітэцкую канцылярыю. Неўзабаве выконваў у канцылярыі абавязкі сакратара пад кіраўніцтвам ксяндза *Гераніма Страйноўскага*[95] і *Яна Снядэцкага*[96]. Быў прызначаны ад'юнктам, абраны памочнікам прафесара Готфрыда Эрнеста Гродэка[97], які, апрача выкладання рымскай і грэчаскай літаратур, быў прэфектам бібліятэкі. На гэтай пасадзе *Контрым* дабрачынна ўплываў на акадэмічную моладзь, кіраваў ёю як дасведчаны дарадца, а маючы шырокія сувязі ў горадзе і правінцыі, быў невычарпальны ў прадумванні спосабаў матэрыяльнай дапамогі. Дык вось, *Контрым*, азнаёміўшыся з біяграфіяй Аўгуста Германа Франке[98], які ў Галле, пачаўшы з вельмі дробных складак, дайшоў да таго, што так званы сірочы дом (orphano tropheum) расквітнеў як цудоўная ўстанова навуковага выхавання, што пастаўляла ва ўсю Германію людзей, дасканала падрыхтаваных па ўсіх галінах ведаў, *Контрым* падзяліўся з бліжэйшымі сваімі прыяцелямі ў Вільні думкай, што пры павелічэнні колькасці моладзі, якая ахвотна прыбывае з усёй Віленскай навучальнай акругі, куды ўваходзяць дзевяць губерняў, галоўнай справай было б забяспечыць сродкі (sic) на ўтрыманне яе ў Вільні. Прафесары *Мікалай Мяноўскі*[99], *Ян Вольфганг*[100], *Лявон Бароўскі*[101] ахвотна засведчылі сваё супрацоўніцтва ў справе выканання гэтай прыгожай задумы. Перад пачаткам навучальнага

1821/22 года, 22 жніўня сабраліся *Мікалай Мяноўскі*, *Міхал Дмахоўскі*[102], пісар Адукацыйнай камісіі разам і за брата Аўрэліяна[103], маршалка ашмянскага, *Ян Рыхтар*[104], супрацоўнік рэдакцыі *Kuryera Litewskiego*[105], *Роберт Клячкоўскі*[106], падкаморы троцкі, *Ян Вольфганг*, прафесар разам і за Яна Шантыра[107], каморніка ўніверсітэцкага; *Казімір Контрым*; *Лявон Бароўскі*, прафесар усеагульнай літаратуры разам і за Фелікса Сясіцкага[108], суддзю вілкамірскага; *Станіслаў Радзевіч*[109], касір універсітэта; *Францішак Урублеўскі*[110], доктар медыцыны; *Юзаф Карчэўскі*[111], вядомы ў свой час юрыст і судовы абаронца ў Радзівілаўскай камісіі; *Ігнацы Лагеўніцкі*[112], адвакат; *Ян Гяцэвіч*[113], памешчык Віленскага павета; *Ігнацы Балінскі*[114], маршалак Віленскага павета, разам і за брата Міхала. На гэтым пасяджэнні было прынята наступнае правіла: членамі таварыства становяцца добраахвотна ўсе, хто прызнае мэту яго ўтварэння важнай і карыснай, незалежна ад веравызнання, саслоўя і прызвання. Каб адкрыць дарогу для найбольшай колькасці сябраў, аплата была вызначана надзвычай малая: кожны сябра ўносіў аднаразова па 3 рублі срэбрам і абавязваўся плаціць наперад кожны месяц па два злоты срэбрам. Акрамя таго, кожны атрымоўваў друкаваную кніжачку, як для збірання новых сябраў, так і для збору добраахвотных ахвяраванняў хоць бы і ў нязначных сумах. Такія збіральнікі ўносілі сабраныя ахвяраванні і месячныя платы касіру таварыства *Станіславу Радзевічу*. Да таго як таварыства атрымала дазвол ад універсітэцкага кіраўніцтва на сталую арганізацыю, яе заснавальнікі прызначылі дырэктара, сакратара і эканома.

Паколькі пра стварэнне таварыства стала вядома ў Вільні і на правінцыі, грамадства прыняло думку пра яго заснаванне з вялікім задавальненнем. Колькасць яго сябраў узрастала з кожным днём. Заможныя памешчыкі ахвотна запісваліся ў іх кола, але нават бяднейшыя, з купецкага саслоўя, рамеснікі, не выключаючы старавераў, засведчылі жаданне далучыцца да распачатай справы, карысць якой была відавочная для кожнага. Рэктар *Шыман Малеўскі*[115], палічыўшы намер заснавання таварыства пахвальным і карысным, зацвердзіў 26 жніўня

гэтага ж года яго існаванне, і тут жа, на пачатку 1821/22 навучальнага года, таварыства пачало дзейнічаць. Спачатку дырэктар з іншымі сябрамі павінны былі даведвацца ў прафесараў, хто з бедных вучняў заслугоўваў больш за астатніх падтрымкі, якая складалася з квіткоў на бясплатнае харчаванне, што выдаваліся на месяц: па дзве стравы на абед і адна — на вячэру ў нанятай эканомам сталоўцы; але хутка было заўважана, што такога кшталту дапамога была вельмі патрэбная вучням, якія ўпершыню прыбывалі з гімназій і павятовых школ і пра якіх прафесары яшчэ не маглі (sic) выказаць свайго меркавання. На адным з пасяджэнняў заснавальнікі арганізавалі экзаменацыйны камітэт, перад якім кожны з бедных вучняў, што жадаў атрымаць дапамогу, прадстаўляў даведку, выдадзеную школьным кіраўніцтвам, і пашпарт, які дазваляў яму пасяліцца ў Вільні для навучання (сакратаром гэтага камітэта быў Мікалай Маліноўскі). Менш звярталася ўвага на навуковыя схільнасці вучня, чым на разумовае развіццё, а таксама на жаданне працаваць. Практыка паказала, што гэта быў самы слушны шлях. Паводле сведчання асоб, што засядалі ў экзаменацыйным камітэце, многія з вучняў павятовых школ вельмі пасрэдных схільнасцяў, але якія паказалі прыродныя здольнасці і цягу да навукі, вызначыліся пазней цудоўнымі поспехамі падчас слухання ўніверсітэцкіх курсаў. Грашовыя сродкі таварыства павялічваліся, і будучыня здавалася ўжо забяспечанай, калі ў 1822 г. навісла над універсітэтам навала, якой не было магчымасці ні прадбачыць, ні палохацца.

Пасля кароткага перапынку выкладання навук ва ўніверсітэце з прычыны вайны 1812 г. усё, здавалася, вяртаецца да адпаведнага ладу; заможнейшая памешчыцкая моладзь пачала масава з'язджацца ў Вільню, але, на жаль, любоў да навукі за вельмі рэдкім выключэннем яшчэ не стала ўсеагульнай; такім чынам, гультайства, шуканне прыгод і лёгкіх забаў непакоілі кіраўнікоў універсітэта і час ад часу выклікалі абурэнне вельмі паважных людзей. Менавіта тады некалькі сталых вучняў, на чале якіх былі *Тамаш Зан*[116] і *Юзаф Яжоўскі*[117], што лічылі мэтаю жыцця высакародныя памкненні, перажывалі за гэты ўхіл

малодшых сабратоў і пачалі абдумваць спосабы, як іх вярнуць на праведны шлях.

Паводле перакананняў гэтых высакародных прыхільнікаў цноты і навукі яны бачылі патрэбу ўзняць годнасць універсітэцкіх вучняў да такой ступені, каб тыя не толькі навуковай адукацыяй, але прыстойнымі паводзінамі і звычаямі былі прыкладам для ўсяго маладога пакалення. Гаворка галоўным чынам ішла пра тое, каб прывіць малодшым навучэнцам любоў да ведаў і пры гэтым выклікаць агіду да ўсяго вульгарнага і банальнага. Менавіта ў гэты час у нямецкіх універсітэтах заснаваліся аб'яднанні, сярод якіх самым вядомым стаў так званы Саюз цноты «*Tugendbund*»[118] — толькі тым, што праз уласцівы немцам настрой грамадскай думкі і тагачасныя палітычныя абставіны сябры *Саюза цноты* выявілі актыўнае працідзеянне французскаму подзвігу. Улады хутка заўважылі, што палітычны элемент пачаў займаць зашмат месца ў жыцці ўніверсітэцкай моладзі; яны пачалі дзейнічаць, каб яго паслабіць. Аднак немагчыма было не прызнаць, што збліжэнне паміж сабой моладзі з сур'ёзнымі мэтамі моцна не ўплывала на выпраўленне звычаяў і на ліквідацыю тых заган, якія так уражвалі іх у паводзінах і разбэшчанасці вучняў. *Зан* і *Яжоўскі*, бліжэй азнаёміўшыся з арганізацыяй *Tugendbund*, ацанілі ўвесь уплыў звычаяў, які мог бы зрабіць на моладзь Віленскага ўніверсітэта падобны саюз, калі б ён быў заснаваны. Далёкія ад усялякіх палітычных думак, яны лічылі галоўнай мэтай сваіх намаганняў прывіццё моладзі любові да навукі, прыстойных паводзін, сфармаваных манераў у знешнім жыцці. Але, паколькі таямніца выклікае пэўную чароўнасць, асабліва для маладой фантазіі, па парадзе *Казіміра Контрыма* пастанавілі ўтварыць[119] таварыства *філаматаў*, г. зн. аматараў навукі[120], якое неўзабаве змяніла назву на *філарэтаў* — аматараў дабрачыннасці[121]. У так заснаваным таварыстве яны вызначылі для сябе галоўныя правілы, нешта накшталт кодэкса, пададзеныя рэктару ўніверсітэта *Шымону Малеўскаму*, які, убачыўшы, што, калі б універсітэцкая моладзь выконвала ўсе гэтыя правілы, нічога больш не заставалася жадаць

і паводзіны моладзі былі б прыкладнымі, упаўнаважыў гэты від кодэкса сваім пацвярджэннем.

Усе *філарэты* падзяляліся на сем груп, або гурткоў, паводле сямі прыродных колераў святла. Дні тыдня былі размеркаваныя такім спосабам, што ў кожны з іх па чарзе адбывалася пасяджэнне аднаго гуртка, на чале якога стаяў выбраны свабодным галасаваннем кіраўнік, які захоўваў напрамак супольнай працы. На пасяджэннях складалася праграма наступнага спаткання, запісваліся ахвотнікі чытаць свае пісьмовыя сачыненні, створаныя за тыдзень. Амаль не было выпадку, каб хто не справіўся з прынятым абавязкам. Апрача звычайных сяброў, якія належалі да гуртка, кожнаму філарэту было дазволена наведаць гурток у дзень пасяджэння. Гурток блакітных, які складаўся з вучняў філалагічнага аддзела, наведваўся часцей за іншыя, таму што было спадзяванне пачуць там нейкі прыгожы твор паэзіі ці прозы. Зрэшты, тэмы, якія ўваходзілі ў змест гэтых пісьмовых сачыненняў, цікавілі чалавецтва ўвогуле і амаль ніколі не належалі да шэрагу якой-небудзь адмысловай галіны ведаў. Тут у асноўным выступалі *Адам Міцкевіч*[122], *Антон Эдвард Адынец*[123], *Юльян Корсак*[124], *Ігнат*[125] *і Аляксандр Ходзькі*[126], *Ян Вернікоўскі*[127], *Фелікс Кулакоўскі*[128], *Дамінік Арліцкі*[129] і шмат іншых. Аднак не варта думаць, што іншыя гурткі, як, напрыклад, юрыстаў, фізікаў і матэматыкаў, медыкаў і мастацтваў, не наведваліся філарэтамі, якія належалі да іншых галін навукі. Дык, як толькі разыходзілася вестка, што нехта са знаёмых вучняў збіраўся чытаць сваю працу, тут жа збіралася столькі сяброў, колькі дазваляла памяшканне, — гэтыя пасяджэнні былі вельмі карысныя і павучальныя.

Моладзь ад прыроды схільная моцна захапіцца прадметам, што ёй больш блізкі, і гэта нават да такой ступені, што часта не вагаючыся прыніжае іншыя прадметы, з якімі не мела выпадку бліжэй пазнаёміцца. Адсюль узнікалі частыя спрэчкі, а плёнам такой інтэлектуальнай палемікі было менавіта тое, што маладыя людзі атрымлівалі шматбаковыя веды, пазбягалі педантызму і замкнёнасці ў адной якой-небудзь цеснай шкарлупіне. Насамрэч тагачасная ўніверсітэцкая моладзь таксама вызнача-

лася ўсебаковымі ведамі і шырокімі поглядамі на свет і людзей. Кожны, хто даведваўся пра нейкія важнейшыя дэталі навукі, якой ён займаўся, ахвотна дзяліўся імі з таварышамі, бо ведаў, што знойдзе ахвотных і кемлівых слухачоў. Гэтае ўзаемнае наведванне гурткоў, гэтыя пастаянныя стасункі маладых працаўнікоў цэлага абшару ведаў рабілі дабрачынны ўплыў, і не раз можна было ўбачыць здольнейшых прыхільнікаў Гіпакрата[130] або Юстыніяна[131] за высвятленнем пытанняў па гісторыі, філасофіі або па дакладных навуках, якія толькі што з'явіліся. Гады, калі філарэты пачалі працаваць супольна, у інтэлектуальным плане былі цудоўнымі гадамі еўрапейскай адукацыі. Яшчэ не прагрымеў голас вялікіх вешчуноў, і здавалася, што ў Францыі, Англіі і Германіі адкрываецца шырокае поле для навук славесных і мастацкіх. Кафедры вялікіх настаўнікаў гучалі красамоўнымі іх галасамі: Гізо[132], Вільмен[133], Кузэн[134] здолелі распаліць сапраўдны энтузіязм да прадметаў прыгожых і ўзнёслых. Дух паэзіі на струнах Брадзінскага[135], Мальчэўскага[136] і — галоўнае — Міцкевіча заявіў пра сябе нечуваным дагэтуль голасам. Лёгка зразумець, што пры такім душэўным настроі вельмі частыя стасункі і абмен пачуццямі і меркаваннямі павінны былі мець вялікі ўплыў. Для галоўнай задачы, якая папярэднічала заснаванню філарэтамі таварыства, г. зн. для маральнага іх удасканалення, тое збліжэнне між сабой моладзі было таксама дабратворным. Пачуццё братэрскай любові ў найвысакароднейшым значэнні гэтага выразу набірала ўсё больш магутнасці, аж да такой ступені, што кожны філарэт лічыў святым абавязкам клапаціцца пра брата, каб ён не збочыў з таго шляху, па якім прайшлі самыя знакамітыя з іх. Любоў да навукі і ўдасканалення ўсіх органаў кіравання грамадскай думкі і сэрца рабілася ўсё мацнейшай, а перакананне, што ў гэтай справе братэрская дапамога з'яўляецца самай эфектыўнай, усё больш распаўсюджвалася. *Тамаш Зан*, які стаяў на чале таварыства, служыў усім прыкладам высакароднасці, чыстых звычаяў і сардэчнага братэрства. Задача маральнага выпраўлення моладзі і чуйнасць да яе жыцця вымагалі шмат працы. Адзін архі, як называлі *Зана,* быў бы не ў стане клапаціцца пра ўсё

і ўсіх, трэба было прызначыць яму памочнікаў — знайшлі іх у першую чаргу сярод кіраўнікоў сямі гурткоў, а крыху пазней сярод філарэтаў больш сталых па гадах і ведах. Яны ж разам з *Занам* арганізавалі кансультацыйную палату, у якой збіраліся ўсе сілы таварыства. У кансультацыйнай палаце прыдумлялася, як прасцей ісці да мэты, і паводле яе пастановы здольнейшыя філарэты арганізавалі выкладанне ўступных навук, што маглі палегчыць менш падрыхтаваным вучням універсітэта карыснае слуханне курсаў і дапаможных прадметаў, якімі былі замежныя мовы. У гэтым дачыненні праца тых, хто заняўся выкладаннем, наколькі была шчырай і дбайнай, настолькі прынесла непамерную карысць. Асабліва на гэтым шляху былі вялікія заслугі ў *Яна Сабалеўскага*[137], *Яна Гейдатэля*[138], *Юзафа Яжоўскага*, *Яна Вернікоўскага*, *Юзафа Кавалеўскага*[139], і абмінём шмат іншых. Але, апрача навук, кансультацыйная палата рабіла непараўнаны ўплыў на звычаі. Пры захаванні найстражэйшай тайны ніякае адхіленне не пазбегла пільнасці галоўнага кіраўніка. Не пакідаліся без увагі нават дробныя хібы. Не пакідаўся філарэт, усхваляваны ці благім прыкладам, ці гарачнасцю ўзросту, без ранняй, разумнай і заўсёды з самай чулай прыхільнасцю выказанай перасцярогі. Усе таварыскія зносіны філарэтаў насілі такую адзнаку і імкнуліся да такога залатога правіла: *mens sana in corpore sano* — г. зн. да ўтварэння здаровай думкі ў здаровым целе. Забавы былі прыстасаваныя да дасягнення гэтай мэты. На прагулках, звычайна ранніх, выпраўляліся ў далёкія чароўныя ваколіцы Вільні, дзе лёгкі перакус малаком ва ўсіх адносінах адпавядаў узросту і патрэбам маладых чыстых розумаў. Сяды-тады здараліся ўрачыстасці, таксама простыя, але не менш узнёслыя і кранальныя. Прыезд якога-небудзь філарэта, што жыў далёка ад Вільні, або дзень нараджэння каго-небудзь з больш заслужаных быў падставай для свята. Памятным для ўсіх было вяртанне пасля працяглай адсутнасці і перанесенай цяжкой хваробы[140] *Адама Міцкевіча*, якога сабраты захацелі павітаць у чароўнай даліне паміж Маркуцямі і Гурай, дзе паэт, ахоплены самымі высакароднымі пачуццямі братэрства, найцудоўнейшай імправізацыяй пры

ўручэнні *Зану* пярсцёнка[141] захапіў усё кола сваіх слухачоў-аднадумцаў. Напэўна, ніхто з філарэтаў не забудзецца на Вялікдзень 1823 г. Значная іх колькасць, не могучы на святы раз'ехацца да сем'яў, хацела гэты ўрачысты для хрысціян дзень адсвяткаваць разам; месцам святкавання былі абраны Гуры, на той час маёнтак генерала *Паца*[142]. Падрыхтавалі сціплы велікодны стол, а адзін з філарэтаў, ксёндз *Львовіч*[143], малады капелан ордэна ксяндзоў піяраў, справіў на дарожным алтары святую імшу і бласлявіў высакароднай рукою сабраных тут сабратоў. Пазнейшае жыццё гэтага мужа, нязломная моц яго душы, трываласць падчас пераследаў падказвалі кожнаму з тых, на чые галовы ўпала тое блаславенне, бачыць у ім залог будучай апекі неба.

Тым часам набліжалася апошняя гадзіна жыцця таварыства філарэтаў, на што паўплывалі змены, якія адбыліся ў самім універсітэце.

Было гэта ў 1823 г. Князь Чартарыйскі[144] перастаў ужо быць куратарам. Навасільцаў[145], яшчэ не прызначаны цэсарэвічам[146] на гэтую высокую пасаду, кіраваў Віленскім універсітэтам. Рэктар Твардоўскі[147] пакінуў пасаду. Яго абавязкі выконваў Пелікан[148]. Можа, усё вярнулася б да раўнавагі, але просты выпадак надаў справе згубны абарот. Сярод вучняў універсітэта быў малады Юзаф Масальскі[149], сын памешчыка Ігуменскага павета, які прайграў у галоўным судзе справу пра маёнтак[150]. Ён напісаў сыну ліст, поўны роспачы, скардзіўся на несправядлівасць прысуду, але разам з гэтым абвесціў, што няма сродкаў на тое, каб дамагацца праўды ў Сенаце, бо маёнтак лядашчы і палову яго ўжо адрэзалі. Юзаф Масальскі, хлопец гарачых галавы і сэрца, крануты роспаччу бацькі, паверыўшы ў тое, пра што паўтаралася, — быццам цэсарэвіч быў справядлівы, — прыняў дзіўнае рашэнне: аддаць пад яго апеку справу бацькі. Ні з кім не параіўшыся, пайшоў да генерал-губернатара Корсакава[151] і абвесціў яму, што жадае быць пасланым у Варшаву да вялікага князя для адкрыцця яму вельмі важнай палітычнай тайны[152].

Корсакаў ужо быў стары, зламаны гадамі, але па сутнасці быў добры[153]; ён параіў Юзафу Масальскаму, каб той даверыўся яму з гэтай тайнай і ён ацэніць, ці варта турбаваць вялікага князя, патлумачыў яму, якія наступствы маглі з ім здарыцца, калі б цэсарэвіч не палічыў тайну такой важнай, як здавалася самому Масальскаму, што гэта магло прывесці да вельмі сумных для яго вынікаў. Масальскі холадна і рашуча адказаў, што хоча ехаць у Варшаву. У суправаджэнні чыноўніка паліцыі і жандара ён быў выпраўлены ў гэтае падарожжа[154]. На бяду, здарылася так, што ён прыбыў у Бельведэр[155] а першай гадзіне пасля поўначы. Вялікі князь Канстанцін спаў мала, але моцна і надзвычай гневаўся, калі перарывалі яго сон. Аднак амаль да найвышэйшага педантызму, як сам казаў, ставіўся да абавязкаў службы, як толькі чыноўнік абвясціў дзяжурнаму ад'ютанту, што прыехаў з дэпешай ад віленскага генерал-губернатара, той тут жа пайшоў разбудзіць вялікага князя Канстанціна і ўручыць яму ліст. Прачытаўшы, што павінен даведацца пра важную палітычную тайну, разгневаны, што яго разбудзілі, сарваўся з ложка босы, нічога на сябе не накінуўшы, уварваўся ў залу і, убачыўшы Масальскага, крыкнуў толькі хрыплым голасам: «Гавары», — падаўшы знак рукой, каб усе выйшлі. Масальскі сказаў падрыхтаваную ў дарозе прамову пра несправядлівасць, дапушчаную да яго бацькі, распавёў падрабязна пра ўвесь працэс, маліў пра апеку над пакрыўджаным і па маўчанні князя чакаў здзяйснення надзеі. Між тым цэсарэвіч закрычаў грамавым голасам: «Хлусіш! Меў у Вільні добрасумленны намер, хацеў раскрыць змову, але, перадумаўшы ў дарозе, склаў нейкую байку, да якой я не маю ніякага дачынення, бо судовыя прысуды разглядае Сенат; я не хачу ўмешвацца ў ніякія звадкі, кажы праўду, інакш загінеш». Масальскі адказаў, што, не бачачы іншага спосабу ратавання ўсёй сям'і, як толькі зварот да справядлівасці цэсарэвіча, скарыстаўся гэтым фортэлем, каб здабыць доступ да яго асобы. Цэсарэвіч загадаў тут жа паклікаць сакратара, напісаць ліст да генерала Розена[156], які камандаваў дывізіяй войска літоўскага ў Вільні, каб Масальскага судзілі за злачынства — ашуканне вялікага князя. На чацвёрты

дзень пасля выезду Масальскі быў адвезены ў Вільню, пасаджаны ў турму ў казармах Св. Казіміра, і распачалося следства. Пачалося са збору звестак пра абвінавачанага, і між іншым — з кім з калегаў меў найбліжэйшыя стасункі. Стала вядома, што з Янам Янкоўскім[157], вучнем універсітэта, стрыечным братам Джона оф Дыкалпа[158]. Было загадана яго адшукаць, але ў Вільні яго не было — выехаў на канікулы, — у яго кватэры на Скапуўцы[159] ў былым доме Свянціцкага[160], у яго пакоіку быў знойдзены куфэрак з кнігамі і паперамі. Пры іх разглядзе камісія знайшла спіс філарэтаў і некалькі перапісаных песенек гэтага таварыства, і, апрача таго, Ян Янкоўскі і сам пісаў вершы, хоць здольнасцей да паэзіі не меў; камісія натрапіла на ўласны яго пераклад ганебных любоўных вершаў Баркова[161]. Ужо гэтага хапіла для прыцягнення Янкоўскага да суровай кары. Былі арганізаваныя яго пошукі — у доме бацькоў яго не было, бо выправіўся наведаць сваю радню, якая жыла за Бугам, у Каралеўстве Польскім. Новы праступак — перасёк мяжу без пашпарта. Тым часам па загадзе вялікага князя Канстанціна было разасланае ва ўсе дзевяць польскіх губерняў распараджэнне арыштоўваць і прывозіць у Вільню філарэтаў, якія былі ў спісе Янкоўскага. Спіс той быў не поўны, і больш як палова яго была адарваная, але ўжо ў ліпені турмы пачалі напаўняцца. Тамаш Зан першым быў прывезены і пасаджаны ў астрог. З таго часу не мінала і дня, каб некалькіх або нават дзясятак не схапілі. Невядома чым растлумачыць, што хоць вялікая колькасць філарэтаў заставалася на час канікулаў у Вільні, ніводнага з іх не турбавалі. Урэшце быў дастаўлены і Янкоўскі, і калі на вочнай стаўцы яго з Юзафам Масальскім нічога больш, акрамя таго, што абодва былі філарэтамі, не высветлілася, ваенны суд, да якога адносілася толькі справа па абвінавачванні Масальскага ў ашуканні вялікага князя, хуценька вынес свой прыгавор і прысудзіў Масальскага да службы простым салдатам без выслугі ў літоўскім корпусе. Цэсарэвіч загадаў выслаць яго ў адзін з палкоў, які стаяў на Валыні. Янкоўскі, запалоханы строгасцю кары за блюзнерства — як было сказана, за нападкі на імператрыцу, — і цешачы сябе надзеяй на прабачэнне і на

прыхільнасць уладаў, калі прызнаецца ва ўсім, што ведае пра таварыства філарэтаў, пачаў або пацвярджаць абвінавачанні, якія яму навязвалі, або сам прыдумляць палітычныя намеры, якіх ніколі падчас дзейнасці таварыства не было[162]. Чым больш прыбывала вязняў, тым большыя і разнастайнейшыя былі абвінавачанні, бо шмат у каго з маладых былі знойдзеныя вершы з подыхам нянавісці да ўрада, забароненыя кнігі, лісты, змест якіх даваў падставу для падазрэнняў, і да таго падобнае. Быў дапоўнены таксама спіс філарэтаў, а пасля дастаўкі ўсіх, якія былі раз'ехаліся па розных паветах, у Вільню, пачалі саджаць тых, якія стала пражывалі ў Вільні. Адам Міцкевіч пасля перанесенай у Коўне цяжкай хваробы займеў ад універсітэта дазвол пасяліцца ў Вільні, дзе лягчэй мог атрымаць медыцынскую дапамогу. Універсітэт з бацькоўскім разуменнем пакінуў яму настаўніцкую зарплату, якую ён атрымліваў у Коўне, і прызначыў для яго пасля выздараўлення вышэйшую пасаду ў сваім коле. Але, паколькі камісія, прызначаная Навасільцавым, адшукала яго ў спісе філарэтаў, ён тут жа, як і іншыя, замест турэмнага зняволення быў зачынены ў кляштары базыльянаў. Следства ішло млява, надыходзіла восень, трэба было падрыхтаваць да зімы бернардзінскі, піярскі, дамініканскі, францысканскі і місіянерскі манастыры. Прафесары штораніцы даведваліся пра тое, што па некалькі іх найлепшых вучняў, альбо былых, альбо цяперашніх, ноччу забіралі.

На адной з лекцый знакаміты Гродэк, тлумачачы прамову Дэмасфена[163] за Ктэсіфонта[164], дайшоў да цудоўнага ўрыўка, у якім прамоўца распавядае пра жахі той ночы, калі Філіп Македонскі ўварваўся ў Афіны і загадаў пазапіхваць у турмы самых заслужаных людзей рэспублікі[165]. Вымаўляючы словы «была ноч», ён заліўся слязамі, бо якраз у мінулую ноч былі зняволены Міцкевіч, Кавалеўскі, Аляксандр Ходзька, Яжоўскі, Вернікоўскі і некалькі іншых філарэтаў. Але надышоў першы дзень лістапада — вечарам каля 10 гадзін па дамах была схоплена найбольшая колькасць. У той час і Маліноўскі быў затрыманы і адпраўлены ў бернардзінскі кляштар. Яго келля была надзвычай малая, чвэрць яе яшчэ займала вялікая цагляная печ;

відаць, што ў ёй даўно ніхто не жыў, бо была надзвычай забруджаная. Яна падалася Маліноўскаму жахлівай. У хваляванні пры пазбаўленні волі і зборах пасцелі цяжка было падумаць пра тое, каб узяць з сабой якую кніжку. Што ў турме было жахліва, дык гэта тое, што спачатку кожнаму вязню прызначаўся жаўнер, які разам з ім жыў у гэтай келлі. Праз некалькі дзён, аднак, гэта змянілася, і жаўнеры ўжо вартавалі ў калідоры. Паколькі кожны з іх меў пад наглядам пяць келляў, ключы ад іх былі ў звязцы, якімі яны заўсёды бразгалі па калідоры, як кайданамі. Адносна выгод нястачы не было, бо віленскія жыхары ў гэты час праявілі доказы ўзорнай чалавечнасці. Уладальнікі заможнейшых дамоў склалі спісы вязняў па кляштарах, і, калі філарэта не звязвалі бліжэйшыя апякунскія або сяброўскія стасункі, той, каму было бліжэй да якога кляштара, браў на сябе абавязак не забываць пра ежу і бялізну для вязня. Вязні бернардзінскага кляштара былі забяспечаныя прысмакамі ад святаміхальскіх паняў. На настойлівыя просьбы вязняў, звернутыя да чыноўнікаў, якія іх наведвалі, а менавіта да пачцівага паліцмайстра Шлыкава[166], кожны атрымаў па некалькі кніжак, перададзеных з дому альбо дастаўленых кніжнікам Юзафам Завадскім[167], які ў дадзеным выпадку шчыра дапамагаў. Аднак памяняць іх можна было толькі праз Шлыкава, праходзіла гэта вельмі вяла, так што часта тыдзень і больш не было чаго чытаць. Аднойчы вечарам на пачатку снежня (1823) Маліноўскі пагасіў свечку і паглыбіўся ў думкі. У той час пачало нешта злёгку пастукваць у шыбу так, нібы азяблая птушка дзюбкай прасіла даць ёй прытулак. Маліноўскі адчыніў палову акна. Доўгая жэрдка ўсунулася ў келлю, падышоўшы да яе ў прыцемку, вязень адчуў, што яе канец быў абвіты паперай. Як толькі яе зняў, жэрдка спусцілася назад. Ён запаліў агонь і ўбачыў некалькі слоў, напісаных алоўкам ад Аляксандра Бароўскага[168], малодшага брата прафесара Лявона, з якім Маліноўскі моцна сябраваў. Цудоўны гэта быў хлопец, той Аляксандр. І такі сардэчны, такі мілы і паслужлівы, што роўнага яму знайсці было цяжка. У паперы, якая была накручаная на жэрдку, знайшліся малы кавалачак алоўка і папярэджанне, што, калі давядзецца

нешта напісаць, трэба пастукаць у акно, і жэрдка прыме адказ. Разам з тым ён напісаў, што як вучань медыцыны, які атрымлівае адукацыю за кошт казначэйства, ён бясплатна жыве ў кляштары бернардзінцаў, унізе, якраз пад Маліноўскім, і што кожнай ночы, перш чым узыдзе месяц, будзе мець магчымасць гэткім чынам трымаць зносіны з суседам. Маліноўскі прасіў, каб Аляксандр назаўтра схадзіў да будучай яго жонкі і папрасіў яе пашыць даволі вялікую торбачку з тоўстага палатна, каб паклала ў яе клубок шпагату, пару алоўкаў, сцізорык і каля паловы пачка паперы. Вечарам таго ж дня паслужлівая жэрдка ўсё гэта перадала. З той пары карэспандэнцыя ішла вельмі рэгулярна: гэтым шляхам дастаўляліся пажаданыя кнігі, лісты, новы запас паперы і дробныя рэчы хатняга ўжытку. Калегі Маліноўскага, можа пазбаўленыя такой магчымасці, што дазваляла б ім скараціць час і палегчыць іх турэмную самоту, не зважаючы на холад, адчынялі вокны і, прыстроіўшыся на іх, размаўлялі між сабой. Камендант горада, абыходзячы варту, заўважыў гэта, данёс; было загадана запячатаць вокны. На некалькі дзён перарваліся ўсялякія сувязі. Шлыкаў, наведваючы па абавязку вязняў, зайшоў у келлю да Маліноўскага, які скардзіўся яму, што паветра было нязносным у такім цесным памяшканні, якое без адкрыцця акна асвяжыць было немагчыма. Шлыкаў сказаў з усмешкай, што на гэта ёсць толькі адзін спосаб — выбіць нібы выпадкова шыбу, і, пакуль паставяць новае шкло, можна праветрыць келлю, а каб не было холадна — можна шыбу затыкаць падушкай. Маліноўскі, пытаючыся: «Ці так?», — стукнуў па шыбе, якая са звонам вылецела. Толькі на трэці дзень было замененае разбітае шкло на новае, і ў гэты час жэрдка зноў паказалася ў праёме акна і Маліноўскі змог напісаць, каб яму даслалі кавалак сургуча і фартэпіянную струну. З гэтага часу кожны вечар, калі павінен быў звязвацца з пачцівым Аляксандрам, ён над свечкай награваў струну, затым працягваў яе пад паліцэйскую пячатку, якая адставала ад дрэва без ніякага парушэння. Пры паданні знака жэрдка з'яўлялася, і карэспандэнцыя зноў шла рэгулярна. Маліноўскі ўжо не адчуваў нястачы кніжак. Ён прызвычаіўся да свайго

становішча, гэтая пастаянная адасобленасць нават пачала набываць нейкую сумную прывабнасць. Каб рухацца, ён папрасіў жаўнера за выдадзеныя яму грошы купіць шчотку і кожны дзень вельмі чыста падмятаў сваю келлю. Перададзенымі ў торбачцы анучкамі выціраў пыл, і келля стала ў нейкім сэнсе нават элегантнай. Прачытаў у зняволенні ўсе творы *Цыцэрона*[169] і *Ксенафонта*[170], гісторыю італьянскай літаратуры *Жэнгена*[171], гісторыю італьянскіх *рэспублік Сісмандзі*[172], акрамя таго, каля дзесяці раманаў *Вальтэра Скота*[173]. Дні праходзілі аднастайна, але прыемна. Часта, зачытаўшыся да глыбокай ночы, засынаў пасля поўначы. А чацвёртай гадзіне жалезная трашчотка будзіла бернардзінцаў для спеваў, прачынаўся і Маліноўскі, але тут жа пры аднастайных спевах манахаў, пры паважным і прыглушаным голасе аргана засынаў і, закалыханы гэтай гармоніяй, не мог прыгадаць, каб калі-небудзь да гэтага ці пазней так салодка спаў. Часам, калі капрал быў католік, некаторыя бернардзінцы заходзілі ў келлю хоць на кароткую размову. Маліноўскі толькі раз быў выкліканы на камісію і вяртаўся падчас такой снежнай завеі, што свету божага было не відаць. Праходзячы міма кнігарні Завадскага[174], хацеў зайсці да яго і падзякаваць за перадачу кніг. Жаўнер пагадзіўся на гэта, а пасля таго, як Завадскі абдарыў яго рублём, запытаўся, ці не мае вязень ахвоты яшчэ да каго зайсці. Тады ён павярнуў направа і зайшоў у дом Гутаў[175]. Пані Гутава[176] (у маладосці была цудоўна прыгожая), залатога сэрца кабета, была якраз ніжэй сваёй кватэры, у кладоўцы. Маліноўскі забег, каб пацалаваць ёй рукі. Неспадзявана ўбачыўшы чалавека, якога любіла як сына, яна ад радасці страціла прытомнасць. Збегла ўніз і каханая Маліноўскага[177]. Неспадзяваная іх сустрэча, такая мілая, дадала Маліноўскаму мужнасці для нясення сваёй долі. Так міналі дні і месяцы, аж пакуль у Вялікі чацвер у красавіку (у 1824 г.) быў вызвалены. Назаўтра пайшоў адведаць знаёмых. Насупраць кнігарні Завадскага сустрэўся з Галухоўскім[178], які, сардэчна абдымаючы яго, сказаў: «Гэта ж сёння толькі стукачоў вызваляюць». Маліноўскі адказаў, што быў вызвалены яшчэ ўчора вечарам, на Панскую вячэру. Ідучы ўздоўж Біскупскай

вуліцы[179], убачыў сужэнства Тыцыюсаў[180], якія ішлі насустрач. Маладая і чароўная на той час пані Тыцыюс так усцешылася, убачыўшы знаёмага свайго філарэта, сябра дому, і, забыўшыся, што быў белы дзень і яны на вуліцы, кінулася яму на шыю. У час наведвання Гродэка стары са спачуваннем распытваў яго пра падрабязнасці зняволення. А калі Маліноўскі сказаў, што прачытаў усяго Цыцэрона ад вокладкі да вокладкі, а вядомыя прамовы і *Тускуланкі*[181] па некалькі разоў, ашчасліўлены Гродэк абняў яго як сына[182].

Янкоўскі пасля заканчэння ўсяго следства, абцяжараны ганьбай здрадніка і вераломцы, атрымаў ад урада прабачэнне і нават быў прыняты на службу, але сам папрасіў, каб яму далі пасаду ў глыбіні Расіі, у якой-небудзь правінцыі. Пасланы быў у Перм, па паўторнай просьбе атрымаў дазвол змяніць прозвішча, і сляды яго зусім згубіліся. Юзаф Масальскі служыў з 1823 г. простым салдатам аж да турэцкай вайны[183] і ў той час, калі быў заключаны Адрыянопальскі мір (1829)[184], атрымаў звальненне. Яшчэ ў войску пазнаёміўся і пасябраваў з маладым уланскім афіцэрам Юрэвічам[185], што здолеў заваяваць любоў графіні Ёганны з графаў Машынскіх, жонкі Пятра Машынскага[186], муж якой, адзін з найвысакароднейшых прыхільнікаў краю, у 1827 г. быў асуджаны на дзевяцігадовую высылку ў Табольск і пазбаўлены тытула графа. На працягу яго двухгадовага зняволення ў казематах Пецярбурга пані Ёганна Машынская[187], занятая новым каханнем, думала больш пра развод, чым пра тое, каб раздзяліць лёс мужа. Маёмасць на той час канфіскаваная не была. Пётр Машынскі карыстаўся ўсімі даходамі з вялізных маёнткаў ва Украіне, якімі выдатна і сумленна кіраваў яго прыяцель Ксаверы Сабатын[188], заможны памешчык на Падолі. Масальскі пасля звальнення з войска быў наняты Юрэвічам для кіравання маёмасцю пані Ёганны Машынскай, якая пасля разводу, падзяліўшы з мужам маёмасць, выйшла замуж за Юрэвіча. Пётр Машынскі выдаў адзіную дачку[189] замуж за графа Шэмбека[190], сам аддаўшы ім маёнткі і захаваўшы сабе значны з іх даход, перабраўся ў Кракаў, дзе дагэтуль яшчэ жыве і, апрача гатоўнасці дапамагаць бедным, належыць да ўсяго,

што з'яўляецца сапраўды польскім і шляхетным. Масальскі тым часам пры сумленнай працы і добрай аплаце забяспечыў сабе годнае існаванне. Купіў на Валыні прыгожы маёнтак, але нядоўга ім карыстаўся. Памёр каля 1845 г., пакінуўшы маладую ўдаву і трох дзяцей. Як помнік па сабе пакінуў томік лёгкай паэзіі[191] яшчэ з універсітэцкіх часоў, поўны запалу, весялосці і дасціпу[192].

Калі выкрыццё філарэтаў стала прычынай вызвалення Адама Чартарыйскага ад абавязкаў куратара, сенатар Навасільцаў стаў на яго месца і пастанавіў надаць выхаванню зусім іншы кірунак. Яго памагатыя не разумелі ні агульных патрэбаў імперыі, ні выключных паўночных і паўднёва-заходніх яе частак. Гонячыся за агульнымі мэтамі, чужымі для станаўлення краю, яны не падвысілі асвету ва ўніверсітэце, занядбалі яе развіццё праз удасканаленне гімназій, а стараючыся разбурыць усё добрае, што было зробленае для адукацыі з пачатку стагоддзя, вярэдзілі ўсеагульную думку супраць урада, у вачах якога імкнуліся скажона прадставіць спосаб мыслення і пачуцці жыхароў. 1824 год быў пачаткам рэакцыі: адзін раз пасеяны куколь недаверлівасці, з аднаго боку, і крыўды — з другога — ускладнялі ўзаемныя стасункі. Тое, што ў кожным іншым выпадку прайшло б незаўважна, пры гэткім настроі думак служыла падставаю для скаргаў на ўрад, нічым не апраўданых. Звычайныя памылкі або міжвольныя злоўжыванні прыпісваліся злой волі ўрада, і грамадства, пераконваючы сябе, што ўсё адбываецца толькі па злой яго волі, накоплівала ўсё большы запас незадаволенасці. Нават установы, якія належала б ушаноўваць за мінулае, трактаваліся скажона; так, сярод скаргаў, з тлумачэннем якіх выступіў *Францішак Шэмет*[193], з горкім нараканнем на злоўжыванні Радзівілаўскай камісіі ў лісце да генерал-губернатара прыбалтыйскіх правінцый князя Лівена[194], ён не ведаў або не хацеў ведаць, што заснаванне камісіі было сапраўдным дабрадзействам для правінцый і узнаўленнем толькі самай справядлівай і канчатковай

пастановы аб складзе Рэчы Паспалітай, зацверджанай яшчэ ў 1775 г.

Розныя таемныя прычыны выклікалі ў 1830 г. сусветна гістарычную катастрофу ў Францыі[195]. Водгулле гвалтоўнай буры, якая перакуліла трон старэйшай манархіі Бурбонаў, пранеслася з жудасным трэскам па Еўропе. Нараканні на вынікі венскіх пастаноў 1815 г.[196], узнятыя ў Францыі, з болем адгукаліся ва ўсіх краях. Народам здавалася, што прабіла гадзіна кампенсацыі крыўдаў і выпраўлення навязаных несправядлівых умоў. Абодва бакі лічылі, што надышоў час змены дзяржаўных сістэм. Ніхто не сумняваўся, што ўрады абвесцяць вайну народам, у Бельгіі з'явіліся першыя праявы барацьбы, якая пагражала ахапіць усю зямлю. Утворанае ў 1815 г. Галандскае каралеўства трапіла пад блізкую апеку Англіі, Прусіі, Аўстрыі і Расіі. Сямейныя сувязі яшчэ больш узмацнялі палітычную думку, якая ўзначальвала ўтварэнне гэтага каралеўства. Галандскі кароль[197] быў мужам прускай прынцэсы[198]; яго сын і спадкаемца трона[199] быў мужам расійскай цэсарэўны (Ганны Паўлаўны[200]); малодшы сын[201] прускага караля[202] ажаніўся з нідэрландскай прынцэсай[203], а другі сын галандскага караля[204] — з каралеўнай прускай[205]. Бельгійцы, якія складалі палову Нідэрландскага каралеўства, адрозніваюцца ад галандцаў мовай і веравызнаннем, насуперак нададзенай ім канстытуцыі цярпелі ад паноўнага племені розныя крыўды і злоўжыванні. Па прыкладзе французаў яны праз два месяцы пасля парыжскага паднялі паўстанне ў Бруселі[206]. Урады, блізка і цесна звязаныя з паноўным домам у Гаазе, не таілі думкі пра задушэнне бельгійцаў, і была ўсеагульная вера, што вайна стала непазбежнай. Францыя прапанавала ў гэты час прынцып неўмяшання, і трэба было чакаць, што калі чужаземныя войскі пасяшаюцца на дапамогу галандскаму каралю, тады Францыя з поўнай сілай закона будзе абараняць імкненні бельгійскага народа. Боязь, каб гэта не распаліла ў Еўропе ўсеагульную вайну, падказала дзяржавам, а менавіта Англіі, якая пастанавіла любымі сіламі не дапусціць вайны, уладзіць усю гэтую справу шляхам палюбоўных перамоваў. Але ніхто не хацеў верыць у іх

паспяховасць: было моцнае перакананне, што агульная вайна павінна разгарэцца. У Каралеўстве Польскім гэтая вера была мацнейшая, чым яшчэ дзе, і людзі, якія ў Венскай дамове бачылі санкцыю абуральнай несправядлівасці да гэтага краю ў 1775–1795 гг., верылі, што вайна павінна наступіць. Войска польскае — прадмет асаблівых клопатаў і прывязанасці вялікага князя, цэсарэвіча Канстанціна — ваяўнічае, падрыхтаванае і дысцыплінаванае, якое памятала братэрства зброі з войскам французскім, балюча пакутавала ад думкі, што будзе вымушана змагацца супраць французаў[207]. Лічыла за лепшае ўсё стрываць, чым браць (sic) удзел у гэтай крайнасці.

За мяжой так званая *вольная партыя*, з якой неўзабаве ўтварылася *вольная ліга*, налічвала ў сваіх колах вялікую колькасць ужо добра вядомых імёнаў, якія па сваіх прынцыпах былі прыхільнікамі свабоды. Між тым прыязнае стаўленне да бельгійцаў у Каралеўстве Польскім усё больш мацнела і набірала значэнне: людзі, якія ўзначальвалі грамадскі рух, уяўлялі неабходнасць змагання супраць Францыі, для задушэння бельгійскіх намераў, як самае вялікае народнае няшчасце. Наколькі, з аднаго боку, грамадскасць верыла, што Бельгія неўзабаве стане арэнай вайны, настолькі, з другога боку, у Каралеўстве Польскім рабіліся спробы пераканаць сябе і іншых, што ўдзел войска польскага ў гэтай вайне стане капаннем уласнымі рукамі магілы для Польшчы. Пад уплывам гэтых пераканнанняў, калі ў сувязі з узбуджаным станам Еўропы войску ў Цэсарстве і Каралеўстве было загадана падрыхтавацца да выступлення, прыспела думка пра самастойнае паўстанне. Кіраўнікі ўсеагульнага руху народаў у Францыі імкнуліся выклікаць агульную вайну, яны ўвайшлі ў непасрэдныя зносіны з палітычнымі таварыствамі, якія з 1816 г. пачалі турбаваць Іспанію, Італію, Германію і нават Поўнач. З прычыны даверлівасці людзей, якія горача любілі край, але былі недастаткова дасведчаныя ў глыбейшых таямніцах палітыкі і права існавання грамадства, з прычыны памылак кіравання ў Каралеўстве Польскім раздражненне ўсё расло і дайшло да таго, што 17(29) лістапада 1830 г. выбухнуў ваенны мяцеж

у Варшаве. Людзі, якія пераважалі па сваім паходжанні, матэрыяльным становішчы, па сваіх заслугах і асабістым уплыве, узялі руль кіравання ў свае рукі і заклікалі ўсе польскія краі, якія былі пад кіраўніцтвам Расіі, да супольнай дзейнасці[208]. Ніводная частка даўнейшай Польшчы не была глухой да гэтага закліку. У Паўночна-Заходнім краі найперш узброена выступіла Жмудзь, да чаго спрычыніўся несвоечасовы загад пра прызыў у войска, выдадзены ў сакавіку. У Паўднёва-Заходнім краі, асабліва па суседстве з Галіцыяй (якая заклікалася да паўстання камітэтам, створаным у Кракаве, дзе рэспубліканская форма ўлады, уведзеная Венскай дамоваю, лёгка дазваляла палітычныя дзеянні[209]), выбухнула паўстанне, што да колькасных яго сіл — даволі абмежаванае, але што да прастораў, якія яно ахапіла, вельмі для імперыі клапатлівае.

Рэч простая — немажліва было думаць пра бітвы ў адкрытым полі, але цяжкасці з запасамі правізіі і вайсковымі запасамі, перахопліванне ганцоў, захопы пошты ўскладнялі паспяховасць выканання загадаў у тагачасных абставінах. У Каралеўстве Польскім вайна вялася больш правільна. Разнастайныя яе праявы па-майстэрску і дакладна апісаныя *Шмітам*[210], праца якога, спачатку выдадзеная за мяжой па-нямецку, нядаўна выйшла ў перакладзе на рускую мову. Пасля ўзяцця Варшавы ўрад заняўся ўціхамірваннем унутранага краю, і пачалася праца над такім яго ўладкаваннем, каб паўтарэнне паўстання было немагчымае. Вялікая колькасць асоб з саслоўя землеўласнікаў і ўвогуле са шляхты аказаліся вінаватымі ў актыўным удзеле ў паўстанні. Маёнткі заможных памешчыкаў як у Польшчы, так і ў Паўночна-Заходнім і Паўднёвым краях былі канфіскаваныя. Вялікія маёнткі Чартарыйскіх, Пацаў, Сапегаў перайшлі ва ўласнасць дзяржавы. (Трэба сабраць звесткі пра ўрадавыя і канфіскаваныя маёнткі, якія імператрыца Кацярына і імператар Павел раздарылі генералам і высокім расійскім чыноўнікам.)

Ураду падалося, што школьнае выхаванне трэба змяніць у прынцыпе, у выніку чаго былі закрытыя Віленскі і Варшаўскі ўніверсітэты; Крамянецкі ліцэй быў ліквідаваны ў сувязі з адкрыццём у Кіеве новага ўніверсітэта; вучэбныя дапаможнікі,

якія знаходзіліся ў розных навуковых установах, перанесены ў іншыя месцы. Так, кнігазбор Варшаўскага ўніверсітэта, бібліятэка і зборы Таварыства сяброў навук перададзены ў Пецярбург, нават сямейныя зборы, як, напрыклад, бібліятэку з Пулаваў[211], здаецца, загадана было перавезці ў сталіцу імперыі. Край раптам аказаўся пазбаўленым навуковых скарбаў, якія клапатліва збіраліся стагоддзямі[212].

Роздум над элементамі, якія дапаўняюць уяўленні, уласцівыя Заходняму краю, прывёў да разумення, што шляхецкія класы і духавенства былі самымі магутнымі яго рухавікамі. Таму былі прынятыя больш строгія спосабы юрыдычных доказаў шляхецкага паходжання; уведзены невядомы дагэтуль у Заходнім краі клас *аднадворцаў*[213], а што да духавенства, было вырашана, што колькасць кляштараў вельмі вялікая і што большую іх частку можна закрыць. Пры выкананні гэтага загаду нават не прыклалі намаганняў, каб прыняць пэўны прадуманы план дзеянняў; ліквідацыя кляштараў адбылася паспешна і без ладу. Найкаштоўнейшыя помнікі — кнігі, рукапісы і мастацкія творы — загінулі або разышліся па руках, так што ўсялякія іх сляды зніклі назаўсёды. У далейшым развіцці той самай думкі пра ўваскрашэнне элемента, нібыта роднаснага Паўночнаму і Паўднёва-Заходняму краям, і задушэнне элемента наноснага, польска-каталіцкага, узяліся за адмену Уніі.

Размінуўся б з праўдай той, хто сцвярджаў бы, што ідэя Пятра Скаргі[214] пра прывядзенне насельніцтва ўсходняга веравызнання ў польскіх краях у падпарадкаванне Рыму была чыста духоўнай. Наадварот, Скарга добра разумеў усю яе палітычную значнасць. Паколькі ён паблажліва ставіўся да розніцы абрадаў і, акрэсліваючы варункі пагаднення абодвух веравызнанняў, не настойваў на змяненні абрадаў, пакінуў уніятам увесь парадак набажэнства, не закрануў догматаў, адно толькі паслушэнства Папе паставіў галоўнай умовай. Але духавенства ўсходняга веравызнання разумела, што, закліканае да братэрства, павінна было быць параўнанае з духавенствам рымскім. Так вучыў здаровы розум, так вымагалі патрэбы краю. Але перашкодай сталі шляхецкія прымхі каталіцкага духавенства. Каб знайсці ўяўную

прычыну для захавання ўніяцкага духавенства на ніжэйшым узроўні, была наўмысна забытая вельмі важная дэталь — гэта значыць, абы ўніяцкія біскупы прызначаліся на гэты сан не іначай як папскімі буламі, паколькі гэтая ўмова была для рымска-каталіцкага духавенства абавязковай, прызначэнне ўніяцкіх біскупаў было пакінутае безумоўна за каралём. На няшчасце краю, было дазволенае ўваходжанне каталіцкіх біскупаў у Сенат, біскупаў жа ўніяцкіх у гэты вышэйшы дзяржаўны орган не дапускалі з прычыны няўпэўненасці ў іх шляхецтве. Адразу ж быў зламаны іх давер, бо, заахвочваючы да супольнага падпарадкавання Папе, іх адхілілі ад надання аднолькавых прэрагатыў. У сувязі з тым, што *Скарга* быў галоўным дзеячам у гэтай справе, езуіцкі ордэн нейкім чынам пачаў лічыць яе сваёй, а разумна ўзважыўшы, што манахі будуць самым падатлівым інструментам для ўсё большага збліжэння з уніяцкім духавенствам, адкрылі доступ уніяцкай манаскай моладзі, або так званым базыльянам, у *свае школы.* А паколькі паводле правілаў усходняга касцёла толькі манахі маглі быць біскупамі, неўзабаве ўся вышэйшая іерархія ўніятаў стала праходзіць праз рукі езуітаў і кіравацца іх парадамі. Для большага яшчэ збліжэння абодвух веравызнанняў ужо ў пачатку XVIII стагоддзя было праведзенае ў Замосці пасяджэнне ўніяцкага Сінода, і каноны гэтага Сінода паставілі пячаць тоеснасці ўнутранай арганізацыі ўніяцкага веравызнання з рымскім. Базыльяне ўсё больш збліжаліся з езуітамі і сталі да іх так падобнымі, што, калі ў 1773 г. Клімент XIV[215] скасаваў ордэн езуітаў[216], пераважная частка езуіцкіх калегіумаў перайшла да базыльянаў, яны паклапаціліся пра даручэнне ім выхавання моладзі. Калі каталіцкім духавенствам была дапушчаная несправядлівасць да ўніятаў, што іх біскупаў не дапускалі ў Сенат, — моцна ім балела, калі замоўчвалі закон пра саслоўі сыноў уніяцкіх святароў, якім урад не прызначыў шляхецкіх прэрагатыў, калі ім не дазвалялі валодаць нечым іншым — цяжка гэта іх мучыла, аднак вышэйшае духавенства і манахі моцна былі прывязаныя да новага складу свайго касцёла.

Апошнім часам мітрапалітам усіх уніяцкіх касцёлаў у Расіі быў ксёндз Якуб Булгак[217], дзеяч паважны, у гадах і вельмі

прывязаны да свайго веравызнання. Таму што гэтае веравызнанне пад яго кіраўніцтвам імператар Павел, устанаўліваючы духоўную калегію, падвёў пад тыя ж правілы, што і кіраўніцтва каталіцкага касцёла; затым пайшло, што пасля падзей 1831 г., калі ўрад звярнуў увагу на духавенства і народ уніяцкі і калі прыняў рашэнне замяніць гэтае веравызнанне на чыста праваслаўнае, тагачасны міністр унутраных спраў, пазнейшы граф Блудаў[218], пад кіраўніцтвам якога знаходзіліся ўсе іншаземныя веравызнанні ў Расіі, жадаў схіліць мітрапаліта Булгака да ўступлення ў праваслаўную царкву, але паважны стары ніяк не хацеў на гэта пагадзіцца. Таму было вырашана чакаць блізкай яго смерці ў надзеі, што яго пераемнік акажацца больш пакорлівым. У гэты час у сталіцы знаходзіўся ксёндз Іосіф Сямашка[219], які засядаў як член Луцкай епархіі на калегіі духоўных уніяцкіх спраў. Дык вось, ксёндз Сямашка, высвечаны на ксяндза ў бясшлюбнасці, відаць, у надзеі на высокі царкоўны сан дамагаўся прыхільнасці міністра, ад якога залежала прызначэнне ўніяцкіх біскупаў. Не ўнікаў размовы іерархічнага зместу з графам Блудавым і лёгка пагадзіўся з тым, што рускае духавенства краёў Рэчы Паспалітай і Вялікага Княства Літоўскага не мела ніякай прычыны настойваць на Уніі, што з навуковага пункту гледжання было абыякавай справай, а з пункту гледжання выгады і забяспечанасці ўніяцкай царквы — шкоднай. Але мітрапаліт Булгак не паміраў; не ўзнікала таксама ніякай прычыны для праследу ўніятаў. Нечакана выбухнула ў 1830 г. паўстанне ў Каралеўстве Польскім. У Любельскай і ў частцы Падляшскай губерняў сялянскае насельніцтва было ўніяцкага веравызнання, пад кіраўніцтвам асобнага біскупа гэтага ж веравызнання, якім быў ксёндз *Шумборскі*[220]. У Галіцыі ўніяцкі касцёл квітнеў, і кіраваў ім архібіскуп, мітрапаліт Галіцыі і ўсяе Русі, бо трэба ўлічваць тую акалічнасць, што даўней, пакуль увесь край Чырвонай Русі і Украіны належаў да Кароны Польскай, руская царква, якая падпарадкоўвалася Царградскаму патрыярху[221], была пад бліжэйшым кіраўніцтвам мітрапаліта кіеўскага, які называўся *архібіскупам Кіеўскім і Галіцкім*. Калі ж Кіеў адышоў ад Польшчы і быў далучаны

да Расіі[222] і калі пазней — пасля першага падзелу Польшчы ў 1773 г. — Чырвоная Русь перайшла пад уладу Аўстрыі, Венскі кабінет не хацеў дазволіць, каб веравызнаўцы рускай царквы прызнавалі мітрапаліта, які пражываў у замежнай краіне і быў падданым замежнага ўрада. Львоўскае ж архібіскупства падняў да ступені мітраполіі[223], паколькі Галіч таксама быў пад панаваннем Аўстрыі і ад часоў яшчэ квітнення асобнага Галіцкага каралеўства царква гэтага горада карысталася вялікай павагай, таму прадпісана Львоўскаму мітрапаліту архібіскупу называцца Галіцкім, з захаваннем толькі той абачлівасці, каб сан архібіскупа Галіцкага меў дадатак: і Кіеўскага, не зважаючы на тое, што знаходзіцца ў Кіеве. Зрэшты, Галіцка-Кіеўская мітраполія кіравала толькі ўніяцкім духавенствам і народам.

Калі ў Расіі міністр Блудаў лічыў надзвычай важнай у палітычным плане задачай скасаванне Уніі і ўсё ж думаў, што зрабіць гэта не будзе магчыма без дзейнага ўдзелу вышэйшага ўніяцкага духавенства, і калі ўбачыў у ксяндзу Іосіфу Сямашку вельмі прыдатны ў гэтай справе інструмент, як растлумачыў сам, знайшоў, што доўгія спрэчкі, якія вяліся паміж свецкім і манаскім уніяцкім духавенствам, могуць быць вельмі прыдатныя да заняпаду Уніі.

Паводле канонаў грэчаскага касцёла біскупамі маглі быць толькі манахі, што пасля прыняцця Уніі надало такую павагу ордэну Святога Базылія Вялікага ў Польшчы[224], што, трымаючы ў сваім уладанні амаль усю кляштарную маёмасць, а менавіта багатыя абацтвы, вялікая колькасць якіх знаходзілася галоўным чынам у паўднёвых ваяводствах, ён самой перавагай маёнткаў надзвычай пераўзыходзіў свецкае духавенства, што складалася толькі з парафіяльных ксяндзоў. Базыльянскі ордэн утрымліваў шматлікія школы і сумленна выконваў прынятыя абавязкі. Прыняцце ў гэтыя школы дзяцей уніяцкіх святароў залежала толькі ад манаскага кіраўніцтва. Айцы базыльяне з праўдзівай хрысціянскай любоўю выхоўвалі гэтых дзетак, забяспечвалі ім нават усе неабходныя патрэбы жыцця, што ставіла свецкае ўніяцкае духавенства ў поўную залежнасць ад манахаў. Ордэн, кіруючыся мудрымі парадамі езуітаў, набываў

усё большае значэнне, аж да такой ступені, што першая асоба ў ордэне Святога Базылія, займаючы сан протаархімандрыта, займела, па сутнасці, больш улады, чым сам мітрапаліт. Калі Чартарыйскі як куратар Віленскага ўніверсітэта, клапоцячыся пра развіццё асветы ў гэтым краі, падумваў пра адукацыю свецкага ўніяцкага духавенства і дамогся, каб у заснаванай пры ўніверсітэце галоўнай семінарыі разам з трыццаццю шасцю семінарыстамі каталіцкага веравызнання атрымлівалі адукацыю дванаццаць семінарыстаў уніяцкага веравызнання, на працягу некалькіх гадоў свецкае ўніяцкае духавенства папоўнілася значнай колькасцю вучоных тэолагаў і ўвогуле людзей вельмі адукаваных.

Свецкія ўніяцкія святары пераживалі з прычыны ўціску, які час ад часу зазнавалі з боку манаскага духавенства свайго веравызнання. У той час некаторыя з іх узяліся за пошукі ў мітрапаліцкім архіве дакументаў і знайшлі, што заснаваныя ў XVI і XVII стагоддзях абацтвы амаль паўсюль абавязваліся фундатарамі весці навучанне сыноў бедных уніяцкіх святароў. Калі ў гэты час протаархімандрыт быў пакліканы свецкім уніяцкім духавенствам, каб падаў рахунак, як выкарыстоўваліся даходы гэтых фундацыяў, ён палічыў гэта за дзёрзкія і нічым не абгрунтаваныя прэтэнзіі. У гэты час ксяндзы Сасноўскі[225] і Баброўскі[226], ужо прафесар універсітэта, і некаторыя маладзейшыя на падставе вышэйзгаданых дакументаў распачалі з манаскім духавенствам спачатку пісьмовую вайну, якую ўмела і таленавіта абгрунтоўвалі, а затым тое ж свецкае духавенства падало сваю скаргу міністру ўнутраных спраў. Ксёндз Іосіф Сямашка спрыяў свецкім духоўнікам, якімі больш за ўсё цікавіўся і міністр. Толькі пры ўзаемадзеянні з імі ён мог спадзявацца, што ўніяцкі люд па прыкладзе сваіх пастыраў пяройдзе ў праваслаўную царкву. Калі і баяліся супраціву, то з боку манаскага духавенства, якое ў большасці было добра забяспечанае, пры сціплых і толькі асабістых жыццёвых патрэбах, менш было даступнае матэрыяльным і прымусовым уздзеянням. Па парадзе ксяндза Іосіфа Сямашкі, з прычыны тут і паўсюль заўважаных злоўжыванняў кіраўніцтва абацтваў і багацейшых

кляштараў міністр прызначыў камісію з вышэйшых свецкіх духоўнікаў для азнаямлення са справамі і кіраваннем манаскага ўніяцкага духавенства, а таксама для надання камісіі значнасці некаторых з членаў камісіі прызначыў біскупамі. Мы ўжо згадвалі пра вялікую памылку Апостальскай Сталіцы, што пасля прывядзення на Брэсцкім Сінодзе ўніяцкай царквы ў Польшчы да прызнання над сабой улады Папы рымска-каталіцкія біскупы не пагадзіліся з тым, што ніхто не можа стаць уніяцкім біскупам без асобнай на гэта булы Папы і зноў жа (упёрліся), каб ніводны ўніяцкі біскуп не засядаў у Сенаце. Па даўнім звычаі ўніяцкія кафедры забяспечваліся біскупамі наступным спосабам. Паводле прыкладаў першых стагоддзяў хрысціянства біскупаў сабе выбіраў народ, а вось у Польшчы, дзе каралі прысвоілі сабе права прызначаць біскупаў каталіцкіх, ва ўніяцкай царкве пакінулі некранутым даўні звычай выбару пастыраў народам і епархіяльным духавенствам. Біскупствы былі шчодра забяспечаныя каралямі, князямі і пабожнымі вернікамі. У выпадку асірацеласці кафедры духоўнае кіраўніцтва збірала вернікаў, каб у прызначаны дзень сабраліся на выбары біскупа. Само па сабе было зразумела, што голас кожнага аднолькава быў істотны, але пакуль шмат яшчэ важнейшых па значнасці і маёмасці князёў і землеўладальнікаў не перайшлі на рымскі абрад, на гэтых з'ездах збіраліся Хадкевічы, Чацвяртынскія, Дуброўскія, Галоўчынскія, Курцэвічы, Масальскія, Астроцкія, Парыцкія, Палубінскія, Тышкевічы, Варанецкія, Саламарэцкія, Сакалінскія, Збараскія і шмат іншых прадстаўнікоў старажытнай і заможнай шляхты, як Грэбніцкія,Валадковічы, Рудніцкія, Стэцкія, Сялявы і іншыя.

Чым больш уніяцкія біскупствы былі заможнымі па маёмасці і даходах, тым болей шляхта клапацілася, каб яны пераходзілі ў рукі людзей з іх роду і нават прозвішча. З гэтай прычыны ў каталогах епархіяльных уніяцкіх біскупаў сустракаем прозвішчы згаданых вышэй сем'яў. Абрад выбараў уніяцкага біскупа адбываўся наступным чынам. Той, хто хацеў стаць біскупам, звяртаўся (праз іншых) альбо сам асабіста, калі меў нейкія заслугі пры двары, да караля, каб упэўніцца,

што пасля абрання яго аднаверцамі будзе зацверджаны. Двор амаль ніколі не адмаўляў у ласцы, якая ў той час называлася expectatywą (чаканне). Узброіўшыся такім лістом, кандыдат прыбываў на з'езд па выбары біскупа, ужо загадзя абвешчаны. І хоць выбар павінен быў адбывацца большасцю галасоў, аднак, калі князі і заможныя памешчыкі выступілі на чыюсьці карысць, ужо ніхто з гміны аспрэчваць гэта не адважваўся. Зрэшты, народ адчуваў сябе надзвычай прыхільна, і яго самалюбства цешыла, калі хтосьці з членаў вядомых у краі сем'яў павінен быў стаць біскупам. Як толькі выгуквалася прозвішча ці Храптовіча, ці Тышкевіча, ці каго з князёў, народ тысячамі галасоў найахвотна паўтараў гэта вядомае яму прозвішча. Але была яшчэ адна ўмова, якую трэба было выконваць, а менавіта што быць біскупам мог толькі манах. Таму ўсё свецкае духавенства паводле гэтага канона было выключанае з ліку тых, хто мог дамагацца мітры[227]. Што ж заставалася рабіць такому высакароднаму пану, які быў абраны на займанне пастырскага сану? Дык вось, ён выпраўляўся ў першы бліжэйшы базыльянскі кляштар і там надзяваў манаскі капюшон. Вучылі яго чытаць па-славянску, царкоўным абрадам і, калі меў ахвоту, крыху тэалогіі. Каб лягчэй зразумець прадмет і вывучыць на памяць тыя малітвы і гімны, якія найчасцей паўтараюцца, іх друкавалі ў Пачаеве (дзе базыльяне мелі вялізную друкарню) польскімі літарамі і часта з польскім удалым тлумачэннем[228].

Такія кнігі шырока разыходзіліся па Валыні, Падолі і Галіцыі. Біскупы, якія апрача даходаў, што належаць кафедрам, былі ўладальнікамі багатых абацтваў, вельмі прычыняліся да ўзбагачэння сваіх сем'яў. Пасля апошняга падзелу Польшчы адбыліся станоўчыя змены: ужо не было выбараў на біскупствы, кафедры займалі духоўнікі, прызначаныя ўрадам, з меншых пераведзеныя на вышэйшыя і больш даходныя пасады. Калі саспела думка пра поўнае зліццё Уніі і таксама далучэнне духавенства і народа да праваслаўнай царквы, ксёндз Іосіф Сямашка, біскуп Мсціслаўскі, ужо паводле ўрадавага прызначэння атрымаў самы высокі сан протаархімандрыта, а гэта для таго, каб лягчэй мог уплываць на манаскае духавенства. У прадбачанні,

што народ нялёгка прызвычаіцца да самога духоўнага адзення, было дазволена ім пакінуць сутаны, якімі карыстаюцца ў касцёле рымскім. Нават біскуп Мсціслаўскі, ужо пасля канчатковага ўз'яднання з праваслаўнай царквой, яшчэ некалькі гадоў насіў фіялетавую сутану, падстрыгаў валасы і не запускаў барады. Дайшло да таго, што самым руплівым і ахвотнікам выслужыцца ён за ўзнагароду дазваляў змяняць убранне. Неўзабаве вонкавы выгляд усяго духавенства перайначыўся: ужо не было ніякай розніцы між навадалучанымі і старога абраду святарамі.

Варта прызнаць, што напачатку шмат было памяркоўнасці, нават да такой ступені, што былі ўведзеныя пры асобных уніяцкіх цэрквах ружанцавыя брацтвы і некаторыя даволі доўга існавалі; пры ўрачыстых набажэнствах адбываліся ранейшыя працэсіі і нават набожныя песні спяваліся па-польску, пакуль нарэшце гэта не выйшла з ужытку і не была ўведзеная поўная аднастайнасць вонкавых формаў.

Перш чым урэшце прыйшло да ўрадавай і ўрачыстай адмены Уніі, мітрапаліт Булгак памёр, і адразу ж пасля яго пахавання аказалася і нават хацелася, каб гэтаму верылі, што яшчэ перад смерцю ён сам ухваляў скасаванне Уніі, таму што ўвесь абрад пахавання, адбыты вышэйшым праваслаўным духавенствам, здавалася, даводзіў, што нябожчык яшчэ пры жыцці перайшоў да іх веравызнання[229].

Унія засталася толькі ў Каралеўстве Польскім, дзе існуе да гэтага часу (1864), у Хелмскай і Падляскай епархіях і ў Аўстрыі, у Галіцыі. Апостальская Сталіца зразумела сваю памылку і не толькі змяніла звычай адносна прызначэння ўніяцкіх біскупаў, так што ўжо пасля смерці мітрапаліта Булгака ніхто не можа быць абраны біскупам без Папскай булы, але, чаго дагэтуль не было і што было абразай для ўніяцкага веравызнання — што ніколі ніхто з яго святароў не займаў кардынальскага сану, Папа і гэта адмяніў і Галіцкага і Кіеўскага мітрапаліта, архібіскупа Львоўскага ксяндза Лявіцкага прызначыў кардыналам[230].

2

Маліноўскі прыбыў у Вільню на пачатку верасня 1819 г. Лекцыі Гродэка павялічылі яго любоў да грэчаскай старажытнасці аж да захаплення. Усю зіму ён вельмі настойліва працаваў. У час перапынку ў сувязі са святам Божага Нараджэння Гродэк загадаў кожнаму вучню напісаць трактат на лацінскай мове, у якім прыводзіліся б доказы захаплення чытаннем грэчаскіх пісьменнікаў і большага або меншага досведу ў лацінскім стылі. Маліноўскі менавіта тады чытаў «Настаўленне» Эпіктэта[231], пасапраўднаму залатую кніжачку, у якой змешчана філасофія стоікаў, можа найбольш набліжаная да хрысціянскай маралі, і Дыягена Лаэрцкага[232], які ў «Жыццях грэчаскіх філосафаў» больш за ўсё пісаў пра Зянона, заснавальніка слаўнай школы[233]. Маліноўскі ўзяў для трактата менавіта тэму філасофіі стоікаў. Гродэк распачаў так званыя *філалагічныя пасяджэнні*, на якіх ацэньваў вартасць здадзеных яму твораў вучняў. Адзначаў памылкі ў трактаванні прадметаў і парушэнні чысціні мовы, але рабіў гэта толькі тады, калі нехта з калегаў, якому прафесар гэта даручыў, зачытваў напісанае сваё меркаванне пра працу таварыша. Вучні ўзаемна разглядалі свае працы, крытыкавалі. Праца Маліноўскага дасталася на разбор Кавалеўскаму, які вельмі сумленна яе ацаніў. Гродэк ужо раней звярнуў на яе ўвагу і на асобным аркушыку зрабіў адзнаку. Пасля прачытання крытыкі Кавалеўскага Гродэк з той вялікай перавагай, якую меў над вучнямі, прачытаў уласныя заўвагі, але ўвогуле працу Маліноўскага пахваліў і, узяўшы прынесеныя з сабой тры томікі *Сінтэніса*[234] пад назвай *Сутнасць стоіцкай філасофіі*, падарыў гэтую кніжку Маліноўскаму, сказаўшы, што ён яшчэ шмат зможа навучыцца з яе пра стоікаў. Гэта зрабіла вялізнае ўражанне. Гродэк не быў шчодры на пахвалы, усе калегі віншавалі Маліноўскага з гэтым выказваннем яго задаволенасці, казалі, што яшчэ ніхто з вучняў Гродэка такога гонару не заслужыў. Гэта заахвоціла Маліноўскага да яшчэ большай працы і дадало яму смеласці дамагацца ўзнагароды, якая штогод на кожным факультэце выдавалася ўніверсітэцкім вучням за падрыхтоўку

найлепшай працы на тэму, абвешчаную на гэтым факультэце. Калі ж на дошцы аб'яў, дзе вывешваліся ўсе распараджэнні ўніверсітэта, якія тычацца навучання і паводзінаў вучняў, Маліноўскі прачытаў заданне на атрыманне ўзнагароды па раздзеле старажытных навук, а менавіта *Пра дух паэтычнай мовы Гамера,* калі ўбачыў, што на падрыхтоўку навуковай працы даецца шэсць тыдняў часу, ён абудзіў у сабе адвагу дамагацца ўзнагароды, хоць рэдка здаралася, каб вучань, які займаецца ва ўніверсітэце першы год, жадаў распачаць спаборніцтва са старэйшымі калегамі. Маліноўскі ў гэты час жыў (у цяперашнім доме Чаховіча[235] насупраць вялікага дэпо) у цесным пакоі, які дзяліў яшчэ з двума калегамі: Бяляўскім[236] і Гурскім[237] (вядомым прыродазнаўцам, які цяпер жыве ў Кубліцкіх на Палессі); маючы патрэбу ў цішыні, упрасіў Тыцыюса, каб уступіў яму для працы альтанку ў садзе Ціволі[238]. Было гэта для маладога навукоўца вельмі зручна тым, што меў побач рэстарацыю, дзе было лёгка харчавацца. З раніцы пасля гадзін чатырох выходзіў на Антокаль[239], зачыняўся на цэлы дзень і там спакойна працаваў. Пасля падрыхтоўкі працы і прызнання, што яна заслугоўвае ўзнагароды, з сэрцабіццём чакаў рашэння факультэта. Найвялікшая таямніца агортвала гэты вучоны суд. Толькі на публічным пасяджэнні 24 чэрвеня 1820 г. пры закрыцці ўніверсітэцкага года па загадзе рэктара Малеўскага сакратар Норберт Юргевіч абвесціў імёны і прозвішчы чатырох вучняў (з кожнага факультэта па адным), ушанаваных узнагародай, якая складалася з пахвальнага ліста і ста рублёў. Гэта быў самы шчаслівы дзень у жыцці Маліноўскага. Разам з іншымі трыма ўзнагароджанымі ён быў запрошаны там жа ў зале (ніжняя зала, дзе цяпер музей) да рэктара, атрымаў віншаванне з яго вуснаў, да яго далучыліся ўсе дэканы і прафесары. Зала была біткам набіта: апрача 700 вучняў было вялікае мноства абывацеляў і ўсіх адукаваных людзей Вільні, якія ніколі не прапускалі акадэмічных урачыстасцяў. Усе вочы былі звернуты на лаўрэатаў. Урачыстасць скончылася. Маліноўскі вяртаўся дамоў, вуліцы былі запоўненыя народам, які выходзіў з акадэмічных муроў. На кожным кроку знаёмыя і незнаё-

мыя затрымоўвалі ўзнагароджаных, абдымалі іх і віншавалі. Вільня здавалася адной сям'ёй, так ярка адзначалася ўсё тое, што чынілася ва ўніверсітэце. Маліноўскі назаўтра пайшоў падзякаваць прафесарам за іх памяркоўнасць. Паважны ксёндз Галянскі[240], стары Рустэм[241], Лявон Бароўскі, але найбольш Гродэк чула яго прынялі. Калегі сардэчна цешыліся, словам, паўсюль ён бачыў прасветленыя і зычлівыя твары.

3

У першыя дні жніўня 1826 г. Мікалай Маліноўскі выбраўся ў Пецярбург. Аглядаючы першы раз вялікую сталіцу і ўсе багацці разумовага жыцця ў ёй, пазнаёміўся з карціннымі галерэямі, з абедзвюма вялікімі бібліятэкамі — Публічнай і Акадэміі навук, са скульптурнымі заламі, якія, праўда, былі яшчэ бедныя, але там ужо захоўвалася некалькі шэдэўраў скульптуры. Там упершыню атрымаў уяўленне пра чарадзейную моц дасканала выкананай музыкі, там зачароўваўся непараўнальнай гармоніяй пеўчых імператарскай капліцы, а менавіта на прыватных канцэртах, якія ў той час выконваліся кожную сераду для сапраўдных аматараў спеваў. Было толькі сумна, што прадстаўніцы прыгожага полу, у сотні разоў больш здольныя адчуваць чароўнасць чалавечага голасу, ані ў хор, ні нават як слухачкі на гэтыя канцэрты не дапускаліся. Бо кіраўніцтва баіцца, абы надзвычай моцнае ўражанне ад гучання не абуджала неспакою ў маладых жаночых сэрцах. Ужо ў канцы 1826 г. у сталіцы была значная колькасць моладзі. Пераломленая была непрыязнасць да вайсковай службы, установы ваеннай навукі, якія ўсё больш умела развіваліся, вабілі да сябе адукаваную польскую моладзь. Яна пачынала нават уладкоўвацца на цывільную службу, а свабода, якая панавала першыя месяцы ўладарання імператара Мікалая, пэўны ўзор асуджэння маральнага ўціску, які цэсарэвіч Канстанцін распасцёр над Каралеўствам Польскім і над краямі даўнейшай Рэчы Паспалітай, што былі пад яго цывільным кіраваннем, рабілі побыт у Пецярбургу мілым і спакойным.

Маліноўскі найболей часу праводзіў у Публічнай і Акадэмічнай бібліятэках, у музеі графа Румянцава[242]. Асабліва ў першай, багатай на бясцэнныя скарбы польскіх кніг і рукапісаў, хоць карыстанне імі было агорнутае неразумнымі цяжкасцямі, звязанымі з кіраваннем дзяржаўнага сакратара Аленіна[243], — на шчасце, Маліноўскаму ўдалося зблізіцца з Аляксандрам Вастокавым[244], знакамітым і глыбокім расійскім філолагам, які з энтузіязмам займаўся сваёю працай, часцей за ўсё цэлыя дні, а два разы на тыдзень — і цэлыя ночы знаходзіўся ў бібліятэцы. Як мясцовы службоўца ён меў права браць усё, хоць бы і самыя рэдкія кнігі, і трымаць іх на сваім стале так доўга, як яму было гэта патрэбна. Дык вось, Вастокаў прыносіў на гэты стол замоўленыя сабе Маліноўскім бібліятэчныя скарбы — так што малады літаратар мог карыстацца імі з найбольшай выгодай.

Маліноўскі, штодзень адкрываючы для сябе ў сталіцы нязнаныя яму прадметы, знаёміўся з вядомымі людзьмі, чэрпаў у размовах з імі ўсё новыя звесткі — каб з цягам часу не сцёрлася ўсё гэта з яго памяці, пастанавіў весці дзённік свайго побыту ў сталіцы, аднак, ведаючы пра сябе тое, што не ўмеў трымаць сваіх папер у парадку і пад ключом, і не жадаючы жыць пад страхам, што непажаданыя асобы могуць несвоечасова зазірнуць у гэтую крыніцу яго думак, пісаў яго на лаціне, ведаючы, як у сярэдніх стагоддзях, калі навучанне грэчаскай мовы заняпала, манахі на грэчаскіх рукапісах звычайна пісалі засцярогу: *graecum est, non legatur* (па-грэчаску, не варта чытаць). І лацінская мова ўжо пачала зазнаваць лёс грэчаскай.

У гэтых занятках і ўзнёслых забавах дзеля азнаямлення з шэдэўрамі мастацтва, захаплення гармоніяй гукаў і галасоў час сплываў хутка і вельмі прыемна (а сэрца было вольнае, як у птушкі, не кахаў нікога), але чакала яго невымоўная радасць убачыць зноў пасля трохгадовай разлукі сяброў сваіх, блізкіх сэрцу Адама Міцкевіча і Францішка Малеўскага[245]. У першай палове снежня 1827 г. маскоўскі генерал-губернатар князь Галіцын[246], пры асобе якога абодва гэтыя філарэты былі служачымі, прыбыў у Пецярбург і прывёз іх з сабой. Аповед любімага паэта, як у лістападзе 1824 г. ён быў вывезены з Вільні

ў Пецярбург, як там павінен быў даведацца пра далейшы свой лёс, як тут жа агарнула яго сардэчная гасціннасць адукаваных расіян, як два яго малюсенькія томікі, выдадзеныя ў 1822 г., разышліся па руках сапраўдных знаўцаў сапраўднай паэзіі, як асабліва Васіль Жукоўскі, сам выдатны паэт, а ў той час настаўнік рускай мовы і літаратуры вялікіх князёў[247], прыняў яго са шчырай, братэрскай любоўю, — усё гэта саграваля сэрца роднай думкай, што геній Адама і ў выгнанні здабыў належную павагу. З яго вуснаў Маліноўскі пачуў, што новыя сябры паэта надзвычай спрытна, хоць тайнымі шляхамі, здолелі надаць справе такі кірунак, каб Адам, як выхаванец на дзяржаўным утрыманні Віленскага педагагічнага інстытута, быў сасланы ў Адэсу настаўнікам ліцэя. Нішто не магло больш адпавядаць тагачасным жаданням паэта. Бачыць край, набліжаны да ўсходняга неба, захапляцца цудамі стварэння, дыхаць марскім паветрам, жыць сярод гэтай здаровай раслліннасці, якою вышэйшая сіла так шчодра надзяліла гэтую благаслаўлёную зямлю, і жыць у Адэсе, якую лета пераўтварала амаль у сталіцу Падолі і Украіны, куды прыязджаюць найзаможнейшыя і самыя адукаваныя польскія сем'і, — гэта была мара, думаць пра якую ён нават не адважваўся ў цеснай келлі ў Вільні падчас свайго зняволення ў базыльянскім кляштары.

Праз дзіўны збег акалічнасцей летам 1825 г. прыбыла ў Адэсу сапраўдная чарадзейка, розумам, высакароднасцю сэрца і ўсёй абаяльнасцю, усёй цудоўнасцю аблічча, зграбнасцю рухаў і адукаванасцю яна была надзеленая вельмі шчодра. Гэта была Караліна Сабаньская[248] з графаў Ржавускіх, якая, развітаўшыся з мужам[249], няздольным ацаніць скарб, якім яго ўзнагародзіў Бог, пераехала ў Адэсу, дзе яе чакалі пяшчотныя ўзаемадачыненні, большыя, чым яна сама пра гэта ведала, з генералам Юзафам Вітам[250], чалавекам надзвычай спрытным, галоўным чынам на далікатнай, прыдворнай пасадзе. Граф Віт, чалавек вялікасвецкі, занадта быў адукаваны, каб адчуваць зайздрасць; не ўражвала яго таксама і свабода стасункаў, якія неўзабаве завязаліся паміж Міцкевічам і пані Сабаньскай. Міцкевіч з параненым сэрцам пакідаў Літву, яшчэ не вылечыўся ад кахання

да Марылі[251], чужым, як ён казаў, пярсцёнкам да іншага прыкаванай, але ўжо ў 1825 г. раны пачалі зарубцоўвацца, і спакайней мог ужо вяртацца думкамі ў незваротнае мінулае. У такім дрымотным настроі свайго сэрца не змог не паддацца магнетычнай чароўнасці непараўнальнай прывабнасці пані Сабаньскай і з вялікай удзячнасцю прыняў запрашэнне суправаджаць яе ў падарожжы ў Крым. Як толькі пра гэта стала вядома, цэлы рой прыхільнікаў і маладых прыгожых сябровак пані Сабаньскай далучыўся да таго падарожжа. Адбылося гэта з вялікім камфортам, бо і караблі былі да яе паслуг дзякуючы ўплыву генерала Віта, а на месцы найпершыя сухапутныя і марскія чыноўнікі з прыязнасці да генерала Віта прымалі пані Сабаньскую і яе світу, смела можна сказаць, з вялікім стараннем сцялілі ёй кветкі пад ногі і намагаліся зрабіць прыемным яе побыт на паўвостраве[252]. Міцкевіч жа меў магчымасць аглядаць усё, што душа пажадала, захапляцца зблізу цудамі стварэння, раскіданымі пераважна па паўднёвым беразе, развалінамі і руінамі той адвечнай элінскай цывілізацыі, якую паэзія Эўрыпіда[253], а ўжо ў нашыя часы — Гётэ[254] азалацілі такімі промнямі.

Але Міцкевіч не здолеў абараніцца ад абаяльнасці пані Сабаньскай, і два ці тры яго санеты дазваляюць прыўзняць заслону над таямніцай гэтых стасункаў (sic), якія ў той час існавалі паміж 27-гадовым паэтам і 22-гадовай чарадзейкай. Была гэта, бадай, сувязь, якую Катул[255], Тыбул[256] і Праперцый[257] апявалі ў сваіх элегіях, але пазнейшыя размовы з Міцкевічам пераканалі, што ён не стаў на тую коўзкую дарогу, па якой ішоў Гётэ і якую адлюстраваў у сваіх рымскіх элегіях. Міцкевіч вярнуўся ў Адэсу. Усё больш пачало пашырацца кола яго прыхільнікаў. Дайшла пра гэта чутка ў Вільню, а Вацлаў Пелікан, уявіўшы сабе, што філарэты стануць для яго інструментам кары боскай, баяцца якой яму падказвала яго нячыстае сумленне, далажыў Навасільцаву, а той — вялікаму князю Канстанціну, што пражыванне Міцкевіча ў партовым горадзе, дзе шмат збіралася жыхароў Падолі і Украіны, з'яўляецца небяспечным, ёсць нібы здзекам з улады цэсарэвіча, які выселіў назаўсёды з Літвы гэтага бунтаўшчыка, што выношвае згубныя для ўрада намеры.

Раптоўна прыйшоў з Пецярбурга загад выслаць Міцкевіча ў Маскву, у распараджэнне тагачаснага куратара ўніверсітэта Пісарава[258], чалавека цёмнага, які прызвычаіўся слепа выконваць волю свайго кіраўніцтва[259]. Ужо было гатовае прызначэнне Міцкевіча ў адну з найбольш аддаленых школ гэтай акругі, але знаходжанне паэта некалькі дзён у Маскве, яго знаёмства амаль з самай вядомай расійскай жанчынай, з княжной Зінаідай Валконскай[260], і збліжэння з князем Вяземскім[261], выдатным паэтам, было дастаткова, каб адмяніць ужо выдадзены загад. Удалося схіліць маскоўскага генерал-губернатара князя Галіцына, каб ён папрасіў імператара прызначыць Адама Міцкевіча і Францішка Малеўскага супрацоўнікамі яго канцылярыі. Да гэтай просьбы з ахвотай паставіліся прыхільна, таму што антаганізм паміж Пецярбургам і Варшавай працягваўся яшчэ з поўнай сілай. Такім чынам Міцкевіч выйшаў з-пад улады Міністэрства асветы і змог прыехаць у Пецярбург.

Гэтае прыбыццё вельмі ўсцешыла ўсіх яго прыхільнікаў яшчэ і тым, што прывёз з сабой ужо скончаны рукапіс *Валенрода.* Камер-юнкер Дзяконскі[262], службоўца дзяржаўнага сакратарыята Каралеўства Польскага[263], упрасіў паэта, і той абяцаў не толькі правесці ў яго вечар, але і прачытаць што-небудзь з невядомай, у Маскве напісанай, паэзіі. Дзяконскі два дні ездзіў па ўсім Пецярбургу і запрасіў на вечар усіх тых, хто хоць крыху знаёмы або падае нейкую надзею і прыйшоў яму на памяць.

У сувязі з выкрыццём Патрыятычнага таварыства ў Варшаве[264] было падазрэнне, што генерал і кашталян Каралеўства граф Аляксандр Хадкевіч[265] да яго належаў. Імператар Мікалай загадаў яму прыехаць у Пецярбург, выдзеліць яму некалькі пакояў у Палацы галоўнага штаба, забяспечыць усялякімі выгодамі, бо гэта быў ужо немалады чалавек, але, хоць яму вольна было выязджаць і днём, і вечарам, павінен быў, аднак, заўсёды дакладваць дзяжурнаму генералу. Дзяконскі запрасіў Хадкевіча на прызначаны дзень да сябе. Маліноўскі аднавіў знаёмства з гэтым нашчадкам несмяротнага Яна Кароля[266], найвялікшага нашага героя, бо сустракаўся з ім яшчэ ў 1817 г. у Вінніцы, калі той дамагаўся рукі надзвычай прыгожай Ксаверыі Шчанёўскай[267],

з якой пазней і ажаніўся. Ці гэта фантазія, ці рэчаіснасць, але Аляксандр Хадкевіч, калі ўвайшоў да Дзяконскага, а апрануты быў у дэлію[268], з бледным тварам, напэўна, з прычыны трывогі пра далейшы свой лёс, так усім падаўся падобным да партрэта Яна Кароля і асабліва да яго цудоўнага мармуровага бюста з Эрмітажа, што ўсе з найшчырэйшай павагай схілілі перад ім галовы. Міцкевіч бачыў яго ўпершыню і меў глыбокае спачуванне да ўсіх гістарычных імёнаў. Гэта не было ў яго зусім ніякай прадузятасцю або жаданнем братацца з радавой арыстакратыяй, але гэта была нібы пабожнасць сына да вялікіх айцоў нацыі. Як толькі ўсе ўжо сабраліся і гоман пасля кароткай агульнай размовы сціх, Міцкевіч, упрошаны, каб нешта прачытаў, не марудзячы пачаў чытаць з памяці цудоўны ўступ да *Валенрода*[269]. Голас Міцкевіча быў звонкі, інтанацыя разнастайная, але ніколі не пераходзіла ў нечаканыя паніжэнні, і натхнёныя выразы плылі з прыгожых, хоць крыху паўнаватых яго вуснаў як струмень: ніколі памяць яго не падводзіла, ці насамрэч яна была такой дакладнай, ці паэт умеў забыты верш замяніць іншым, можа, нават цудоўнейшым. Самым сур'ёзным слухачом з усяго кола быў, без сумневу, Хадкевіч, бо апрача прозвішча, якое насіў, становішча, якое займаў у грамадстве, ён вызначаўся навуковымі заслугамі. Зрабіў паслугу для краю добрай *Хіміяй,* выдадзенай у пяці тамах, а пісаў ён у тыя часы, калі меркавалася, што дастаткова карыстацца чыстай мовай і стараннейшым рыфмаваннем, каб стаць паэтам, і Хадкевіч выдаў некалькі трагедый: *Віргінія* і г. д. Быў гэта твор правільны, але нудны і млявы; аўтару ж здавалася, што быў у паэзіі сапраўдным суддзёй. Як толькі Міцкевіч прачытаў першы абзац, Хадкевіч спытаў у яго, ці гэта паэма гераічная, ці апісальная, ці дыдактычная, і пералічыў яшчэ шмат назваў, адпаведных класіфікацыі, прынятай у даўнейшай школе. Міцкевіч адказаў: «Гэта аповесць, і хацеў бы, каб спадабалася». Пасля новага абзаца Хадкевіч зноў перапыняе і пытаецца, на колькі кніг ці песняў падзяліў сваю працу Міцкевіч. «Не праводзіў ніякага падзелу», — адказаў паэт. Усе адчулі холад, нібы аблітыя вадой, бо ўжо настрой слухачоў *быў высока*

ўзняты. Невядома, ці *Валенрод* зрабіў на Хадкевіча эстэтычнае ўражанне, хоць не шкадаваў шматслоўных пахвал, (нават) і таго, чаго, безумоўна, не зразумеў і не пачуў. Нішто гэта не зневажае памяці такога высакароднага мужа, які шчыра любіў край. Сэрца меў залатое, дабрачыннасць аж да неабачлівасці найшчадрэйшую, суперажывалі таксама суайчыннікі, што незвычайнай прыгажосці першая яго жонка Караліна Валеўская[270] не ўмела ўшанаваць імя, дадзенае мужам, і, ведучы легкадумнае і нават непрыстойнае жыццё, бадзялася за мяжой.

Блізіўся канец снежня 1827 г. У гэты час адбывалася важная палітычная справа, якая мела дачыненне да арганізацыі ў сталіцы змовы для скідання ўрада і выгнання з трона сям'і Гольштэйн-Готарпскай[271]. Вялікая колькасць палякаў была закліканая расіянамі да ўзаемадзеяння. Існаванне Патрыятычнага таварыства стала відавочным. Тут упершыню адкрылася поле для выкарыстання польскай канстытуцыі 1816 г., якая перадае ў Сеймавы суд злачынствы здрады дзяржаве. Цэсарэвіч Канстанцін, пад кіраўніцтвам якога адбывалася следства, не хацеў нават чуць пра Сеймавы суд і абурыўся яшчэ больш, калі яму паведамілі, што ў выпадку завядзення справы Сеймавы суд не прыме расследавання, ажыццёўленага асобай камісіяй, якая складалася пераважна з расійскіх чыноўнікаў, але сам правядзе следства і пры адчыненых дзвярах, з прызначэннем для абвінавачаных дзяржаўных абаронцаў будзе вырашаць. Князь Ксаверы Любецкі[272], тагачасны міністр скарбу Каралеўства Польскага, больш за ўсё стараўся пераканаць імператара Мікалая, каб на пачатку свайго кіравання ў такой жыццядайнай справе не парушаў канстытуцыі. Навасільцаў, дарадчык цэсарэвіча, наадварот, настойваў, каб не ўводзілі гэтак згубнага прыкладу публічнай абароны і не падстаўлялі, як казаў, асобы ўладара на няпэўную сумленнасць польскіх сенатараў. Дык вось, цэсарэвіч з вялікім напружаннем прасіў брата, каб не дазволіў разбіраць праведзенае пад яго наглядам расследаванне і не выстаўляў яго на пасмешышча Польшчы і Еўропы. Усё залежала ад слова імператара; князь Любецкі пад выглядам нарады з імператарам і міністрам Канкрыным[273] па польскіх

фінансавых справах дамогся дазволу прыехаць у Пецярбург. Аднак галоўнай мэтай яго падарожжа была менавіта справа змовы, ён узяў з сабой маладога, але надзвычай здольнага і адукаванага правазнаўцу Тыса[274], варшавяніна, які пазней вызначыўся высокім красамоўствам як галоўны пракурор варшаўскіх дэпартаментаў Сената[275]. Пад выглядам аддзела фінансаў прыбыў у свіце міністра Людвік Ельскі[276], прыгожы, як Апалон, разумны, са свецкімі манерамі і праз Сапегаў параднёны з цветам польскай арыстакратыі; Лявон Сапега[277], брат княгіні Чартарыйскай[278] — жонкі Адама Чартарыйскага, сардэчны хлопец, спрытны і поўны грацыі танцор мазуркі, якога імператрыца Аляксандра[279] заўсёды сабе на гэты танец выбірала і які з гэтай прычыны вельмі фамільярна бываў прыняты ў двары[280]. Цяпер гэта адзін з найкарыснейшых грамадзян Галіцыі, паслядоўнік Андрэя Замойскага[281] ва ўсіх пачынаннях, накіраваных на палепшанне побыту той часткі Польшчы, у якой валодае вялізным маёнткам; Аляксандр Ліноўскі[282], сын красамоўнага і заслужанага бацькі, кашталяна[283], чароўны як дзень, характару чыста польскага, сэрцам хінецца да ўсяго, што было прыгожае і шляхетнае і асабліва сваё. І вось усе гэтыя госці з Варшавы палалі жаданнем пазнаёміцца з Міцкевічам. Калі ж прыйшла думка скарыстацца днём 24 снежня — куццёй Божага Нараджэння і надыходзіў дзень імянін паэта, каля 40 асобаў зрабілі (sic) складку і пастанавілі гэтую вялікую рэлігійную ўрачыстасць аб'яднаць са святкаваннем імянін вялікага народнага паэта. Апрача ўжо згаданых асоб запрошаны былі мастак Аляксандр Арлоўскі[284] і мастак Юзаф Аляшкевіч[285], тэасоф, амаль прарок, да якога Міцкевіч прывязаўся пачуццём найвышэйшага захаплення і сцвярджаў, што толькі тады адчуў бы сябе паэтам, калі б валодаў хоць сотай часткай натхнення Аляшкевіча[286]. Сапраўды, фантазія Аляшкевіча была магутная, сэрца непараўнальнай дабрыні, працавітасць вялізная, красамоўства захапляльнае, але псаваў яго немужчынскі голас, цянюткі, а ў хвіліны захаплення — крыклівы. Аляшкевіч, паглыблены ў містыцызм, сярод белага дня ўпадаў у нейкія незвычайныя відзежы, а мільгаценне вобразаў уважаў за рэчаіс-

насць. Не баяўся сцвярджаць, што Кніга Кніг распавяла пра ўсё, што было, ёсць і будзе. Ён так моцна ў гэта верыў, што на доўгія гады наперад з прарочых тэкстаў прадказваў будучую долю нацый і менавіта ўласную. Гэта ён быў стваральнікам ідэі, якую пазней развівалі Міцкевіч, Красінскі[287] і Адынец, што польскі народ прыняў ад Бога асобнае святое прызначэнне весці чалавецтва шляхамі Божымі.

24 снежня, пасля ўзыходу першай зоркі, сабраліся ўсе ў прасторным і прыгожа пабудаваным доме Адама Рагальскага[288], старэйшага брата Лявона[289]. Пасля звыклай абрадавай вячэры, якая распачалася ламаннем аплаткі, калі Ліноўскі сеў за фартэпіяна, нейкая задуменнасць агарнула ўсіх, а Францішак Малеўскі, адзін з найбліжэйшых сяброў Адама, таварыш па вучобе, пазней павераны па сардэчных справах, таварыш па ссылцы і неаддзельны ўжо некалькі гадоў ад яго асобы, угледзеўшыся ў аблічча Адама, сказаў, што бачыць, як прабуджаецца ў ім натхненне і, калі б у гэтую хвіліну быў пакліканы да імправізацыі, стварыў бы нешта надзвычайнае.

Маліноўскі, які ўжо каля паўгода працаваў у даўняй бібліятэцы Залускіх, меў поўную галаву выключных і невядомых падрабязнасцей польскай гісторыі, любіў іх паўтараць і лічыўся больш у іх дасведчаным, чым было насамрэч. Падхапіўшы словы Малеўскага, усе звярнуліся да Міцкевіча з гарачай просьбай, каб нешта зымправізаваў. Паэт з усмешкай адказаў: «Можа, цэлую трагедыю?» Усе закрычалі: «Трагедыю, трагедыю, трагедыю!» Тады Міцкевіч сказаў: «Хай так і будзе, але няхай Маліноўскі падкажа змест і дэталі, бо я сам аснову трагедыі шукаць не хачу, каб нехта потым мог бы вырашыць, што гэта рэч падрыхтаваная, а не імправізацыя». Маліноўскі якраз за некалькі дзён да гэтага знайшоў у бібліятэцы звязку друкаваных брашур, рукапісных дакладаў і сучасных лістоў, якія тычыліся Самуэля Збароўскага[290]. Была гэта постаць чыста трагічная: нейкая фатальнасць, як грэчаскія Эўменіды[291], здавалася, гоніць у прадонне згубы гэтага чалавека, непараўнальна мужнага, высокаразвітога, але разам з нечуванай дзікасцю сэрца, поруч з жалезнай воляй безразважнага да наступстваў.

У адным з дакладаў, пра якія згадвалася вышэй, Маліноўскі чытаў і меў у свежай памяці апісанне подзвігаў Збароўскага сярод казакаў. Прыгодніцкія паходы на стругах за мора і сухапутныя на ўкраінскіх ветраногіх аргамаках, апісаныя нібы адна з «Тысячы начэй»[292]. Збароўскі, абвешчаны атаманам, тайна звязаўся з персідскім шахам і паабяцаў яму прывесці казакоў на скіданне аднаго з найдаўнейшых тронаў хрысціянства, які з II стагоддзя ад нараджэння Хрыстовага беспярапынна квітнеў, — трона грузінскіх цароў. Паслухмяныя голасу правадыра казакі пайшлі за ім, не ведаючы і не пытаючыся, куды іх вядзе, але пасля пераходу ўжо Дона, калі ў стэпавай пустыні сказаў ім, што праз некалькі дзён аб'яднаюцца з персідскім войскам і што шах аддае ім Тыфліс на рабунак, казакі, абураныя думкай, што іх атаман збіраецца нішчыць хрысціянства на карысць ісламізму, схапілі Самуэля Збароўскага, прывялі на бераг Дона і аднадушна вынеслі прысуд, што яго трэба ўтапіць. Насыпалі ў яго адзенне шмат пяску, каб патануў напэўна, кінулі яго ў самы глыбокі мул ракі, але такая была вялізная моц гэтага чалавека, што не толькі больш за дзве гадзіны прабыў пад вадой, трымаючы ў грудзях паветра, але, не зважаючы на цяжар, які ціснуў яго да дна, плыў і выйшаў на пусты бераг, дзе ўжо не мог бачыць казацкіх дружын. Казакі вярнуліся дадому, а ён, змагаючыся з амаль непераможнымі цяжкасцямі, выйшаў з пустыні і далёкай дарогай дабраўся да сямейнага замка Рытвяны Кракаўскага ваяводства.

Калі пасля смерці Іаана Сігізмунда Запольскага[293], які быў пляменнікам караля Жыгімонта Аўгуста і панаваў у Трансільваніі, вяльможы гэтага княства пачалі дамагацца найвышэйшай улады, (тады) і Стафан Баторы выступіў так, як і іншыя, адчуваючы ў сабе дастаткова сіл для кіравання сваёй айчынай. Самуэль Збароўскі, ахоплены патрэбай дзейнічаць, прачуўшы пра грамадзянскую вайну, якая ўжо выбухнула ў Трансільваніі, падаўся ў памежны з Польшчай спадчынны замак Баторыя Мункач[294] з заявай, што жадае ўваходзіць у яго харугві. Імя Збароўскага было ў Польшчы вядомае. Вестка пра прыгоды маладога рыцара не спалохала Баторыя, якому былі патрэб-

ны адважныя людзі, якія не дбалі пра жыццё. Аднак неўзабаве мудрасць Стафана вярнула ў Трансільванію мір. Збароўскі не меў прасторы для выяўлення сваёй ваяўнічасці, але, як юнак адукаваны, правёў нейкі час пры двары новага князя, дзе пазнаёміўся і пакахаў пляменніцу князя Грызэльду. У дакладзе, дзе ўсё гэта апісана, гаворыцца, што Грызэльда не была абыякавая да ўвагі маладога паляка. Неўзабаве смерць апошняга Ягелончыка ў 1572 г.[295] адкрыла ў Польшчы новыя варункі ўнутранага ўзрушэння ў сувязі з заклікам народа да выбараў караля. Збароўскі, таропкі таксама да грамадзянскай смуты, як да ўсялякай барацьбы, пакінуў Мункач і аб'яднаўся са старэйшымі братамі Збароўскімі, якія павінны былі ўзяць значны ўдзел у гэтай новай праяве нацыянальнага жыцця. Вядома, як пазней, ужо пасля абвяшчэння каралём Генрыка Валезы[296], Вапоўскі выпадкова загінуў ад рук Збароўскага[297]; узяцца за шаблю ў каралеўскім замку лічылася злачынствам, якое не падлягае памілаванню. Зноў жа, ратуючы сваё жыццё і свабоду, Збароўскі схаваўся ў двары трансільванскага князя, куды яго, магчыма, цягнула і сэрца. Але ва ўзнёсласць пачуцця, якім з'яўляецца высакароднае каханне, з боку Збароўскага цяжка паверыць, бо ў той жа звязцы даўніх папер знаходзіцца брашура, надрукаваная за мяжой, без пазначэння месца выдання, у якой француз Людвік Кандыян скардзіцца перад светам на Збароўскага, што, прыбыўшы ў свіце пасла Мантлюка[298] ў Польшчу, ён пазнаёміўся з Самуэлем Збароўскім, які запрасіў Кандыяна ў свай замак і, атачыўшы ўсялякай гасціннасцю, дапусціў у дачыненні да яго дзікае і бязлітаснае свавольства. Бо загадаў сілай зашыць яго ў скуры бараноў наверх поўсцю, вымазаць усяго мёдам, вывесці на дзядзінец і, даўшы яму ў рукі рагаціну, спусціць на яго чатырох мядзведзяў, якіх трымаў на ланцугах, напэўна, для нейкай паляўнічай забавы. Мядзведзі, прывабленыя пахам мёду, які так моцна любяць, кінуліся на беднага француза — на шчасце, ён не страціў прысутнасці духу, не ўжыў рагаціну і пакінуў мядзведзям час для пацехі так жаданым для іх ласункам. Гэта працягвалася каля гадзіны. Мядзведзі, ужо не могучы далізацца да мёду і толькі блытаючыся

языкамі ў доўгай поўсці бараноў, пачалі выходзіць з цярпення і раўці, але тут пад'ехаў Крыштаф Збароўскі[299], брат Самуэля, і не дазволіў далей здзекавацца з няшчаснага іншаземца. Француз крыўды сваёй не дараваў; выехаўшы з Польшчы, ён апісаў і абвесціў свету гэты ганебны ўчынак Самуэля Збароўскага. Дадаў у сваёй брашурцы чуткі, якія назбіраў пра шматлікія іншыя подласці Самуэля. Прыватныя лісты, адшуканыя ў той жа звязцы, нічога ў апраўданне Самуэля не даюць, з іх відаць, што гэта быў вар'ят неўтаймаванай мужнасці, але не меншага нахабства, што не было нават ніякай надзеі, каб сталейшыя гады астудзілі гэтую бурлівую кроў, і яго абавязкова трэба было ўтаймаваць, каб не шкодзіў сабе і іншым. Уражаны вобразам буйнага свавольства, якім Самуэль Збароўскі патураў сабе, Мікалай Маліноўскі быў перакананы, што ні галава, ні сэрца гэтага чалавека не былі ў парадку. Адсутнасць маральнай вартасці, разбэшчаная лютасць паставілі на яго чале кляймо, так што быў справядліва асуджаны на смерць.

Дык вось, калі быў праслуханы змест, а нават сяды-тады асновы трагедыі, пра імправізацыю якой прасілі Міцкевіча, паэт выйшаў на поўгадзіны ў асобны цёмны пакой для складання ў галаве паслядоўнасці актаў і сцэн драмы, Малеўскі апавядаў шмат падрабязнасцей пра імправізацыйную магутнасць паэта. Не раз, казаў ён, калі ў Маскве некалькі сяброў на выгнанні збіраліся ў нашым пакоі, размова абрывалася, нас ахопліваў смутак і мы патаналі ў глыбокім маўчанні. Адам сядзеў з зажмуранымі вачыма, а паколькі цішыня трывала вельмі доўга, ён раптам уставаў і казаў: «Дзеці, паслухайце баечку». Сапраўды, здавалася, што пачынае адну з тых баек, якія нянькі апавядаюць дзецям альбо якімі старэйшыя звычайна забаўляюць хлопцаў і дзяўчат, што сабраліся на вячоркі. І тут раптам аснова пачынае квітнець залатымі ўзорамі фантазіі, пакорлівая проза ўражвае цудоўным вершам, і часта паэт не пераставаў прамаўляць, аж пакуль вусны яго не замыкала слабасць. Мы з вялікім здзіўленнем слухалі словы Малеўскага, сяды-тады некалькі вершаваных урыўкаў, нібы адарваныя часткі пурпурнага, золатам шытага кіліма, разгортваў ён пе-

рад намі, але, калі размова працягваецца далей, калі вядомая праўдзівасць Малеўскага не дазваляе нам сумнявацца ў той імправізацыйнай магутнасці, адчыняюцца дзверы, Адам выходзіць з бледным, поўным напружанасці тварам, толькі вочы яго гараць незямным агнём. Малеўскі, ведаючы, чаго ў гэтую хвіліну неставала, паклікаў Ліноўскага, каб той сеў за фартэпіяна і ціха падыграў мелодыю песенькі «Гэй, пацешымся жыццём». У гэты час да крэсла, пастаўленага пасярод залы, прынеслі столік, а на ім вялікі кубак сельтэрскай вады, змяшанай з кілішкам шампанскага. Малеўскі засцярог, каб ніхто не ўздумаў пісаць, хоць ужо 12 алоўкаў было прыгатавана, а Юзаф Пшацлаўскі[300] (рэдактар «Tygodnika Petersburskiego»), які нечувана хутка мог пісаць, распарадзіўся, што кожны павінен занатоўваць толькі палову верша, бо спадзяваўся, што трагедыя будзе прачытаная трынаццаціскладовым вершам. Але пасля перасцярогі Малеўскага папера і алоўкі пайшлі ў кішэні, і ўсе сканцэнтравалі ўвагу, напружаныя вочы скіравалі на паэта, які чытаў. Змест драмы быў наступны.

Збароўскі, асуджаны на смерць яшчэ прыгаворам Генрыка Валезы, быў схоплены па загадзе кракаўскага старасты, якім быў Ян Замойскі, і сядзіць у замкавай турме. З ім добраахвотна зачыніўся шляхціц Бенедыкт з Рагозіна. Гэта быў пачцівы Бенедыкт Рагозінскі[301], абывацель Кіеўскага ваяводства, які знаходзіўся ў той час па справах у Пецярбургу і неадступна хадзіў за Міцкевічам. Чалавек гэта быў дзіўны. Здавалася, што практычны погляд на справы так яго апанаваў, што не пакінуў і мізэрнага куточка ў яго душы для вышэйшага разумення, аднак, калі паўтараліся перад ім гэтая непараўнальная элегія з *Дзядоў,* тыя скаргі пад вежай, заліваўся слязамі, адкрываліся яго вусны, і простай, нават грубай мовай, якая перапляталася нават з украінскімі словамі, сардэчна апісваў ён той неспакой, тую трывогу і тую міласэрнасць, што раздзіралі яго душу. Але вернемся да імправізацыі. Рагозінскі заахвочвае Збароўскага да ўцёкаў, нагадвае, з якіх небяспек той ужо выбіраўся, клянецца, што выведзе яго з замка, але больш, чым яго свабоды, жадае выпраўлення грэшніка, больш дбае пра жыццё вечнае, чым пра

захаванне яго тленнага жыцця. Словы Бенедыкта з Рагозіна дыхалі такой важнасцю, такой прастатой і кранальнасцю, было ў іх столькі сапраўды хрысціянскага, а прыклады так добра падабраныя, што ўсе мімаволі паўставалі, каб падзякаваць паэту. Пасля гэтай сцэны, якая закончылася ўпартым адказам Збароўскага, уваходзіць ён у далейшы пакой, а ў гэты, дзе вялася размова, зайшоў Барташ з Падгор'я, наглядчык турмы. Тут зноў цуд з цудаў. Бенедыкт, не страціўшы надзеі на вяртанне Самуэля, намаўляе Барташа, каб дапамог яму вывесці Самуэля з замка; калі пачцівы горац адмаўляецца, спасылаючыся на дадзеную каралю і пану старасту прысягу, Бенедыкт коратка прабягае з ім па ўсіх хрысціянскіх цнотах, і так проста, так зразумела, што здавалася, нібы слухаеш натхнёнага святара.

Дайшоўшы па чарзе да хрысціянскай любові да бліжняга, Бенедыкт тлумачыць, што найбольшая дабрачыннасць, якую можна зрабіць бліжняму, — гэта даць яму час на пакаянне, каб вымаліць прабачэнне ў неба для дасягнення збаўлення. Ён гаварыў так чула, што камень змякчыўся б, вось чаму і Барташ не змог утрымацца ад намовы Бенедыкта, паабяцаў, што вызваліць Самуэля, але толькі агаворвае для сябе, каб ні Збароўскі, і ніхто на свеце не ведаў пра яго ўдзел, каб ніякая зямная ўзнагарода не панізіла яго заслугі перад Богам, бо, як толькі выкрыецца пабег, ён сам аддасца ў рукі справядлівасці, падставіць галаву пад меч ката, моцны толькі тою верай, што аднаму з бліжніх адкрыў дарогу да Бога, каб той вымаліў у яго прабачэнне за ганебнае дагэтуль жыццё. Трэцяя сцэна заканчвае акт першы. У акце другім пані Уладкова, сваячка Замоскага, але праз мужа параднёная з домам Збароўскіх, прыбывае ў замак, мяркуючы, што праз пляменніцу караля Грызэльду Баторы зможа вызваліць Самуэля, прынамсі, дамагчыся, каб той не быў пакараны смерцю. Размова паміж гэтымі дзвюма жанчынамі надзвычай цікавая. Уладкова, паведаміўшы, што прыбывае толькі для наведвання Грызэльды, спрытна дзеліцца з ёю смуткам, які агарнуў яе ад зняволення Самуэля ў іх доме. Грызэльда маўчыць. Уладкова маляўніча апісвае ёй прыбыццё Самуэля падчас страшнай буры ў іх дом, сваё здзіўленне з пры-

чыны таго, што юнак такога паходжання, маючы такіх сваякоў у Рэчы Паспалітай, павінен туляцца, як падонак грамадства, што, ведаючы яго здаўна, яна не адмаўляе яму ў прытулку, што яе ўразілі празмерна панурае маўчанне Самуэля і сляды ўнутраных пакутаў на яго твары, тым больш што ўжо баяцца за сваю асобу не павінен быў, бо яе дом з'яўляецца для яго самай умацаванай крэпасцю, і нікому не прыйдзе ў галаву шукаць яго ў доме сваячкі канцлера. Яна кажа далей, што ніякія яе ўгаворы не маглі вывесці Самуэля са здранцвення, толькі час ад часу чуліся здушаныя ў грудзях стогны і слёзы мімаволі ліліся з яго вачэй. Дадала, што ўрэшце Самуэль прашаптаў слова *Грызэльда* і што, няздольны далей валодаць сабой, распавёў пра першае знаёмства з ёю ў Мункачы, пра першыя свабодныя ўцехі з ёю, першыя парывы кахання, якое толькі зараджалася, пра першыя пакуты і радасці, што міжвольна раздзіралі яго сэрца; і хоць пазней не атрымаў нават найменшага прызнання ва ўзаемнасці, але з яе вачэй пачэрпнуў надзею, што, мажліва, яго каханне пасля суровых выпрабаванняў не будзе адхіленае.

Вобраз барацьбы між надзеяй і роспаччу, якія рвалі душу Самуэля, быў цудоўна раскрыты. Здаецца, што паэт думкамі перанёсся ў Туганавічы (маёнтак Верашчакаў) і ўваскрасіў у памяці тыя незваротныя хвіліны, калі яшчэ не адважыўся сказаць пра сваё каханне альбо калі яго Марыля ў дзявочай сарамлівасці не магла вымавіць словы, якія напаўнялі яе сэрца.

У сваю чаргу, калі Грызэльда ўвесь час маўчала, Уладкова закранула больш чулую струну і павярнула размову так, што Грызэльда павінна выратаваць жыццё Самуэля, бо ён толькі каб убачыць яе, нягледзячы на пагрозу небяспекі, наблізіўся да Кракава. Тут Батароўна з жаночай годнасцю, а можа, і з гонарам пляменніцы караля сказала: Самуэль абавязаны быў ведаць, што яна павінна аддаць руку канцлеру, што любая думка пра яе была з яго боку ганебнай, што дзеля таго, каб нікому не даць права на падазрэнне наконт чысціні свайго сэрца, яна не прамовіць імя Самуэля. Уладкова жыва малюе перад ёю празмернасць цноты і ўрэшце атрымлівае абяцанне, што Грызэльда будзе прасіць дзядзьку, каб дараваў жыццё Збароўскаму.

Нянька Грызэльды, Марта, сястра Барташа з Падгор'я, прыходзіць да яе шукаць суцяшэння ў страшным засмучэнні, да якога давёў яе брат, развітваючыся, нібы перад смерцю, і даючы ёй у рукі клуначак з некалькімі чырвонымі злотымі, якія трымаў на пахаванне, — казаў, што груганы яго пахаваюць. На патрабаванне сястры растлумачыць гэтыя цёмныя словы сказаў толькі, што не Самуэль Збароўскі, але ён галавой заплаціць за яго злачынствы, што ахвотна пойдзе на смерць, абы яна паслужыла збаўленню яго вязня. Калі Марта хацела яго ад гэтай думкі адвесці і паўтарыла пра Самуэля ўсё, што даведалася пра яго ліхое жыццё падчас знаходжання ў замку Мункач, Грызэльда мімаволі здрыганулася ад гэтага вобраза разбэшчанасці і двудушнасці, а параўноўваючы словы нянькі са словамі Уладковай, міжвольна больш паверыла апавяданню сялянкі, чым памешчыцы, інфармаванай пра ўсе лжывыя шляхі легкадумных і непрыстойных учынкаў Самуэля.

Бекеш уваходзіць у пакой Грызэльды і абвяшчае ёй, што даведаўся: Збароўскія рыхтуюць змову, каб у дзень пакарання смерцю Самуэля Збароўскага на кракаўскім рынку нанятая чэрнь і людзі са зброяй у руках, якія тайна хаваюцца ў лабзоўскіх лясах, уведзеныя ў горад, вырвалі яго з рук ката. Грызэльда здзіўленая, што Бекеш раней, чым каралю, паведаміў пра гэта ёй, зрабіла яму заўвагу. Бекеш адказвае, што ў адной са шматлікіх бітваў, у якіх быў разам з Самуэлем, той выратаваў яму жыццё, адсекшы руку непрыяцеля, паднятую ўжо, каб забіць Бекеша; што ўжо сам узыход на эшафот лічыць дастатковай карай за здзейсненыя правіны і нікому больш — ні каралю, ні канцлеру — паведамляць пра гэта не будзе і просіць Грызэльду, каб не пэцкала сваіх нявінных рук у гэтай крывавай справе.

Пасля сыходу Бекеша Грызэльда ў цудоўным маналогу разважае пра свае абавязкі як каралеўскай пляменніцы і нарачонай канцлера. У яе словах прарываецца прыхільнасць да Замойскага, якая ўжо разгараецца ў ейным сэрцы; высокая цнота і розум канцлера ўжо зусім яе пакарылі, і міжвольна яна параўноўвае цудоўны, чысты занятак Замойскага, які ды-

хае любоўю да Айчыны, высакароднасць яго сэрца і бязвіннае жыццё з бурлівымі, неразважлівымі, а часта і дзікімі паводзінамі Самуэля. Паглыбленая ў гэтыя развагі, яна паўтарае амаль да слова тое, што чула з вуснаў Марты, і ўздрыгвае ад самой думкі, што, выпрасіўшы Самуэлю жыццё, можа, дала б яму права дабівацца яе рукі. Размаўляючы сама з сабой ці, хутчэй, разважаючы ўголас, яна ўзгадвае ўсе дабрадзействы, усю пяшчоту і сапраўды бацькоўскую чуласць дзядзькі да сябе; не зважаючы на перасцярогу Бекеша, на агіднасць умяшання ў гэтую крывавую, як ён яе назваў, справу, яна лічыць за здраду ўтойванне ад караля таго, што даведалася пра арганізаваную змову. Гэтым заканчваецца другі акт, і тут ужо завязваецца драматычны вузел, развязванне якога фатальным ці шчаслівым спосабам будзе залежаць ад маўчання або словаў Грызэльды.

У пачатку трэцяга акта ідзе размова паміж каралём, канцлерам і Грызэльдай, а калі Баторы сказаў, што цяпер пяройдзе да нарады з канцлерам па дзяржаўных справах, Грызэльда ўстае і збіраецца сыходзіць. Між тым Уладкова з невядомай мэтай, нібы незнарок, хацела настроіць сэрца Замойскага супраць Грызэльды і распавяла яму сваю размову, аднак змененую, з пляменніцай караля. У яскравых колерах намалявала яе каханне да Самуэля. Замойскі ж не захацеў доўга заставацца пад цяжарам няўпэўненасці. Ён высока цаніў гонар сваяцтва з каралём, аддаваў справядлівасць высокай годнасці сваёй нарачонай, але кахання, якім палала яго сэрца некалькі гадоў таму да першай жонкі Крысціны Радзівіл[302], не адчуваў і адчуваць не мог. Глыбейшыя дзяржаўныя прычыны прыспешвалі караля і канцлера паказаць прыклад справядлівасці, бо магнацкая фанабэрыстасць шырока распасцёрлася ў Рэчы Паспалітай і пагражала некалі яе загубіць. Але пад уплывам перададзенай Уладковай таямніцы дрыжэла яго рука ад задачы смяротнага ўдару той, якую ў думках ужо прызвычаіўся лічыць злучанай з ім найсаладзейшай повяззю. Дык вось, ён асцярожна завёў размову пра, можа, таемныя пачуцці Грызэльды і нібы ўскосна хацеў разведаць стан яе душы. З той праніклівасцю, якою Бог надзяліў жанчыну, Грызэльда тут жа зразумела, што размова

з Уладковай павінна была быць скажоная. Абражаная жаночая годнасць прывяла да таго, што, ужо раней адмовіўшыся ад думкі прасіць караля, каб дараваў Самуэлю ў апошнюю гадзіну яго жыцця, не хацела, аднак, парушыць дадзенае Уладковай слова, узяўшы за руку дзядзьку, тулячы яе да сваіх вуснаў, прашаптала голасам, які перарываўся плачам, чулую просьбу. Кароль быў узрушаны, бо і сам быў удзячны Збароўскаму за немалыя паслугі, калі яшчэ змагаўся за трансільванскі трон. Канцлер не быў далёкі ад гарантыі трыумфу законаў краіны пры іншым здарэнні, калі Бекеш, адумаўшыся, уваходзіць у пакой і паведамляе каралю пра задуманую змову. Стафан, паўтарыўшы толькі, што клапаціцца пра спакой сталіцы належыць старасту, узяўшы за руку Грызэльду, выходзіць. Уравецкі, дасведчаны ротмістр Замойскага, прыбягае, шукаючы канцлера, і пацвярджае з большымі яшчэ дэталямі тое, аб чым толькі што даведаўся з вуснаў Бекеша. Яны сыходзяць для прадухілення здзяйснення змовы і для няўхільнай падрыхтоўкі на выпадак яе выбуху.

У чацвёртым па чарзе акце паэт знаёміць гледачоў са змоўшчыкамі-мяшчанамі, якія сабраліся ў адным з таемных пакояў ратушы. На гэтае спатканне сабралася вялікая колькасць немцаў, і яны разважліва адгаворваюць польскіх змоўшчыкаў ад неабдуманага замаху, тлумачаць шкодныя наступствы, якія можа выклікаць на горад абраза караля. Палякі, у сувязі з тым, што гаворка ідзе пра жыццё чалавека, лічаць, што такія заўвагі ганебныя для шляхетных людзей. Спрэчка расце і абвастраецца. Тут уваходзіць Анджэй Збароўскі[303], брат Самуэля, пераапрануты да непазнавальнасці; убачыўшы, што смеласць мяшчан астывае, ён пачынае ім пагражаць, што ў выпадку здрады або несумленных паводзінаў загадае збройным дружынам падпаліць горад з чатырох бакоў, хоць гэта і прыспешыць смерць яго брата. Немцы тут жа змянілі парадак сваіх паводзінаў, яны заявілі, што падбухторванне зброду не абыдзецца без вялікіх выдаткаў, таму яны жадаюць, каб браты Самуэля даставілі грошы. Сцэна пераносіцца ў лабзоўскі лес. Збройная дружына, якая пад бой звону ратушы павінна была ўварвацца ў горад, павялі-

чыць шум, узняты простанароддзем, вырваць з рук прыслужнікаў старасты Самуэля і вывесці яго з сабой у Карпаты, раіцца наконт спосабу ажыццяўлення змовы. Як звычайна, на гэтай нарадзе палякаў, у пераважнай большасці людзей адчайных, было шмат высакародных сэрцаў, прасякнутых думкай, што ніхто не мае права асудзіць на смерць шляхціца, але яны, як прысяжныя слугі Рэчы Паспалітай, не павінны выносіць такі прысуд. Яны, наадварот, павінны стаяць убаку, хаваючы свой жаль у сэрцы, а на бліжэйшых сейміках у настаўленнях братам згадаць, каб запатрабавалі на вырашальным сейме назаўжды адмяніць смяротную кару. Паэт, сам гарачы прыхільнік той неўміручай ісціны, што чалавек не мае права адбіраць жыццё ў іншага чалавека, што гэтае злачынства паходзіць ад першага на зямлі пралівання крыві Абеля, якое кліча да помсты неба, у цудоўных і поўных мудрасці словах развіў разуменне таго, у праўдзівасці чаго быў глыбока перакананы. Але ў той час, калі ў лесе вядзецца нарада, на пост прыбывае адзін з кракаўскіх прадажных людзей, які, схаваўшыся недзе ў пакоі ратушы, пачуў, як іншыя дамагаліся ад Анджэя Збароўскага грошай і атрымалі на гэта ад яго пісьмовае абавязацельства. Хцівасць галаварэзаў загарэлася ад гэтай весткі, значыць, выпраўляюць ад сябе двух да Анджэя Збароўскага з заявай, што яны не згодныя з дадзеным ім абяцаннем наконт дазволу на Казіміра рабаваць яўрэйскія крамы, але патрабуюць налічыць ім наперад вялікія грошы. Калі пасля той нарады доўга ідзе бяседа, увальваецца да Анджэя Збароўскага адзін з пасланнікаў, уражаны, і даносіць, што вакол Кракава расстаўленая канцлерам варта, схапілі яго таварыша, так што ён баіцца, каб усё не раскрылася заўчасна. Сапраўды, канцлер даведаўся ад схопленага пра ўсе дэталі змовы, такім чынам падвоіў пільнасць. Уравецкі развіў непараўнальную дзейнасць; смерць Самуэля павінна быць немінучай, — здавалася канцлеру, які бачыў у выкананні над тым правасуддзя справай існавання або падзення Рэчы Паспалітай; гаворка ішла пра тое, каб гэтая суровасць, гэты меч пакарання бліснуў сярод белага дня і з канца ў канец пранізаў разбэшчаных магнатаў выратавальным сполахам.

Пяты акт зноў пачынаецца нарадаю канцлера з каралём. З пачуццём болю абодва вялікія дзяржаўныя мужы, разгледзеўшы шэраг разважанняў, прыходзяць да высновы, што павінны прынесці ў ахвяру пачуцці сэрца, узброіцца няўхільнай строгасцю і загадаць выканаць прысуд.

У гэты час у турме Самуэля Збароўскага адбываецца жахлівая сцэна. Бенедыкт з Рагозіна на каленях просіць прысягі ад Самуэля Збароўскага, што пасля вызвалення з турмы той адправіцца ў Могільскі кляштар, што там, пакутай ачысціўшы сумленне, прысягне на святой гостыі, што зменіць жыццё, што са сховішча, якое святасць месца зрабіла непарушным, будзе прасіць прабачэння ў караля, што больш за ўсё шчыра і з палагодненым сэрцам будзе пазбаўляцца ад усялякай нянавісці, усякага жадання помсты, словам, што ён сапраўды хрысціянскім жыццём адкрые сабе дарогу да Божай міласэрнасці і даравання. Самуэль ведаў, што Барташ з Падгор'я ўжо даў Бенедыкту слова выпусціць Самуэля з турмы, тайны падземны праход быў ужо вызвалены ад перашкод, вялізны камень, якім быў завалены выхад, ужо быў адсунуты, заставалася толькі дачакацца змяркання і гадзіны маўчання да вываду вязня, а Бенедыкт з Рагозіна ўжо меў падрыхтаваных коней, на якіх Самуэль уцёк бы ў Могільскі кляштар. Самуэль з той легкадумнасцю, з якой вёў усё сваё жыццё, пацешаны надзеяй на хуткую свабоду, пачынае жартаваць з Бенедыктам, малюе яму вобразы вясёлага жыцця, якое не ў кляштары, але ў Шлёнску з немкамі будзе праводзіць і, аддаўшыся марам, сказаў блюзнерскія словы, што Бог не турбуецца пра справы людзей, а жыццё ў будучым свеце — выдумка манахаў. Калі Бенедыкт абамлеў і анямеў ад гэтых слоў, Барташ з Падгор'я, які слухаў іх з невядомага Самуэлю сховішча, урываецца як звар'яцелы, кідае Бенедыкту ў вочы, што жыццё вернага і прывязанага да сябе чалавека зламаў, што нават дамогся парушэння клятвеннай вернасці абяцаннем заслугі перад Богам праз ратаванне хрысціянскай душы ад згубы, але, калі замест пакорлівага хрысціяніна бачыць перад сабой закаранелага грэшніка і блюзнера, прыцягнуў бы пакуты на сябе, калі б дапамог яму ўцячы. Пакрыўджаны

і ў вялікай роспачы ён выбягае з турмы. Неўзабаве чувацъ грукат ад падзення каменя, якім зноў назаўсёды завалены выхад. Калі гэты водгалас жахнуў і Самуэля, і Бенедыкта, набат звона на вежы замка пазбавіў іх рэшткаў надзеі. Барташ пайшоў да Уравенскага і ўсё яму адкрыў, патрабуючы заслужанай кары за тое, што на хвіліну пахіснуўся ў вернасці, абяцанай каралю. Пасля кароткага перапынку чуваць бой бубнаў, які апавяшчае аб узмацненні варты. У гэты момант адчыняюцца дзверы турмы, уваходзіць пабожны кракаўскі біскуп Францішак Красінскі[304] і схіляе Самуэля, каб рыхтаваўся да вечнасці. Тут зноў цудоўныя словы пра зямны нябыт, пра абавязкі чалавека, пра патрэбу задумацца аб сапраўднай айчыне — усё гэта паэт сказаў з натхненнем. Самуэль застаецца ў зацятай упартасці. Біскуп, заліты слязамі, выходзіць і абяцае вярнуцца заўтра на світанні. Бенедыкт з Рагозіна стаіць, як скамянелы, з заламанымі рукамі, бо ўжо страціў усялякую надзею ўзрушыць гэтае гранітнае сэрца. Самуэль кідаецца ў роспачы, але гонар не дазваляе яму прыкідвацца, таму, паглыбіўшыся ў панурае маўчанне, чакае апошняй гадзіны.

Апошняя сцэна прадстаўляе пакой Грызэльды. Марта ўбягае да сваёй улюбёнай пані, кідаецца ёй у ногі і просіць захаваць жыццё свайму брату Барташу, які хоць і не выпусціў з турмы Самуэля, па добраахвотным прызнанні, што ўсё падрыхтаваў да ўцёкаў, што распавёў Самуэлю і Бенедыкту вестку пра падземны пераход, які ўтрымліваўся ў найвялікшай таямніцы, паводле суровасці тагачаснага права і сам заслужыў смерць. Уравецкі, узрушаны слязамі няшчаснай Марты, дазволіў ёй сустрэцца з братам, а спакой і пакора, з якімі Барташ рыхтаваўся да смерці, з якімі слухаў заўвагі і суцяшэнні святара, рвалі ёй сэрца. Грызэльда, прасякнутая міласэрнасцю, ідзе да дзядзькі. У чулай просьбе моліць аб літасцівасці да Барташа, а канцлер дадае — і да Бенедыкта. Кароль пасылае Уравецкаму пярсцёнак і загадвае пажу, каб адразу пасля выканання прысуду над Самуэлем Збароўскім адпусціў абодвух старых. У той час, калі Грызэльда, укленчыўшы перад дзядзькам, дзякуе яму за літасць, моцны трохразовы вокліч народа, бой усіх званоў, стрэлы

з гармат апавяшчаюць, што ўжо здзейснілася справядлівасць людская над Самуэлем. Кароль схіліў калені і ў кранальнай малітве даручыў яго душу міласэрнасці Божай. Учыніў тое самае і канцлер, учыніла і Грызэльда, але, калі ўсе са слязамі на вачах усталі і паглядзелі адно на аднаго, Грызэльда падышла да караля, просячы, каб аддаў яе руку ў рукі Замойскага.

Пасля гэтых слоў паэт, у якога пасля двухгадзіннай імправізацыі, а часта пры моцна напружаным голасе, дух у грудзях заміраў, нібы страціў прытомнасць. Усе хацелі кінуцца да яго з дапамогай, але Малеўскі перасцярог, каб пакінулі яго ў спакоі. Калі ж праз некалькі хвілін ён апрытомнеў, толькі бледнасць, якая пакрывала яго твар, сведчыла пра большае за звычайнае напружанне ўсіх разумовых сіл. Бо, сапраўды, акрамя самой асновы, якую (падрыхтаваў) у самотнай цішыні і цемры, куды адышоў для абдумвання і імправізацыі, трэба было яму настроіць свой дух да незвычайнай вышыні, калі вершы — поўныя, звонкія, дакладныя, а іншы раз як пярун пранізлівыя — плылі нестрыманым патокам з вуснаў прамоўцы. Хто ж апіша гэтую абаяльнасць жывога слова, тыя выбухі збалелага ці запаленага помстай сэрца? Але гэты голас ніколі не быў больш удзячным і кранальным, як у размовах Бенедыкта, Барташа, у напамінах біскупа і нават у чулых выказваннях Грызэльды перад дзядзькам і ў сціслым адказе Замойскага, калі сагнуўшы геройскае калена перад будучай сваёй жонкай, сказаў ёй: «Ты будзеш для мяне Крысцінай».

Паэт, адпачыўшы, як ужо сказана, ад амаль надчалавечага напружання, хутка супакоіўся. Прысутныя, бачачы, як румянец вяртаецца на яго твар, як праясняецца яго чало, распачалі шумную гамонку. Добрая бяседа працягвалася як найлепш. Але Аляксандр Арлоўскі выйшаў у бакавы пакой і, паслаўшы ўжо на пачатку бяседы дадому за некалькімі аркушамі вялізнай паперы для малявання і каляровымі алоўкамі, сеў за працу, калі можна назваць працай здзіўляльную хуткасць, з якой, здавалася, постаці самі выраслалі на паперы пад шыбкімі, ледзь прыкметнымі накідамі алоўка. Амаль праз чвэрць гадзіны вынес гатовую карціну[305]. У пышным палацы на тро-

не сядзіць кароль у атачэнні вялікіх дзяржаўных саноўнікаў; сур'ёзны, хоць крыху пануры, твар Жыгімонта III, які ў той час яшчэ знаходзіўся ў поўным росквіце сіл, уражваў падабенствам і нават ідэальнасцю. Тыповыя твары Яна Замойскага, Жалкеўскага[306], Я. К. Хадкевіча і некалькіх іншых можна было пазнаць з першага погляду. Перад тронам стаіць літоўскі канцлер Леў Сапега[307] і трымае распрацаваны ім Статут Вялікага Княства, які хоча пакласці ля падножжа трона. Кароль, здаецца, гэтага не дазваляе і паказвае месца для Статута на сваім троне. Зверху, пад скляпеннем палаца, з адчыненага акна бачыцца неба, а ў аблоках сярод промняў відаць герб Сапегаў — вядомы падвойны крыж, які завяршаецца нібыта дзвюма злучанымі між сабой кроквамі. У аддаленым куце Сенатарскай палаты ляжыць пышны шышак, у якім падымаюць галовы арляняты, што толькі вылупіліся. Гэта павінна было азначаць шматлікіх нашчадкаў Жыгімонта III, якія хочуць падняцца да неба і адтуль клапаціцца пра Польшчу і служыць ёй. Арлоўскі з некалькімі словамі сардэчнай пашаны ўручыў гэтую карціну маладому Лявону Сапегу, пра якога згадвалася вышэй.

Лёгка зразумець расчуленасць і радасць маладога чалавека, душа якога была здольная ацаніць далікатнасць пашаны, аддадзенай праз яго вялікаму продку. Гэта было нібы заахвочванне, каб ішоў па гістарычных слядах Льва Канцлера. Усе прысутныя ад захаплення жывым словам перайшлі да пакланення шэдэўру мастацтва.

Тут Міцкевіч падняў руку і папрасіў, каб сам маэстра загадаў асвятліць карціну, і тут жа такі знаўца перспектывы, якім быў Арлоўскі, так спрытна гэта ўчыніў, што карціна, здавалася, становіцца яшчэ прыгажэйшай. Міцкевіч устаў перад ёю і, утаропіўшы вочы, пачаў павольна новую імправізацыю. Акінуўшы позіркам усю кампазіцыю і вычытаўшы з яе тое, што, безумоўна, там было, альбо тое, што геній паэта ў яе ўклаў, паволі, сур'ёзным і нібы прыглушаным голасам пачаў гаварыць. Распавёў, што Жыгімонт III пасля тых трыумфаў, амаль што рымскіх, якія аздобілі яго панаванне, жадаў справіцца з іншымі, не менш важнымі каралеўскімі абавязкамі —

наданнем народу правоў, сабраных у адной кнізе, якая стане яго законам або тастаментам. Паэт залатымі словамі апісаў і асобу самога караля, і тых, што яго акалялі. Гэта былі ў пэўным сэнсе саўдзельнікі, кожны з якіх хацеў аб'явіць каралю, што найбольш карыснае для грамадства або зрабіў, або задумаў рабіць. Леў Сапега першы папрасіў слова, і тут паэт паўтарыў яго прамову, сказаную перад каралём, вершам — поўным, моцным і шчыра польскім. Паэт падаў у найпрыгажэйшых колерах тую пышную прамову, якую Леў Сапега змясціў у пачатку Статута. Як толькі Сапега скончыў прамову, загучалі галасы найвыдатнейшых мужоў, і ўсе аднадушна выгукнулі, што саступаюць першынство ўзнагароды перад бессмяротнай заслугай Сапегі, бо нішто не зможа зраўнавацца з блаславеннем уладання такой кнігай законаў, якую выпрацаваў Леў Сапега. Кароль, дзякуючы Сапегу ад імя цяперашніх і будучых пакаленняў, сказаў, што нашчадкі назавуць яго заканадаўцам Літвы, а імя яго, побач з імёнамі Салона[308] і Лікурга[309], назаўжды будзе свяціць роднаму небу.

Тут ужо захапленне Лявона Сапегі не мела межаў. Кінуўся да мастака і тут жа да паэта, схапіў яго амаль са звышчалавечай сілай на рукі, у чым яму дапамаглі іншыя, і на ўсе грудзі не пераставаў крычаць: «Ура, Літва, ура, Літва, і яшчэ раз, і сто разоў ура!» Гэты вокліч, паўтораны шматкроць, раздаваўся па прасторнай зале, калі прабіла поўнач, гадзіна для паэта чароўная і святая. Міцкевіч падаў знак рукой, каб змоўклі, — сэрцы прысутных біліся ад перанесеных узрушаных уражанняў, раскалыханыя шчаслівымі марамі, яны развіталіся з паэтам. Прысутныя сапраўды не ведалі, ці жывуць у гэтай юдолі трывог, ці ўзнесеныя ў вышэйшыя сферы, за край бачнага свету; яны жылі тым неапісаным жыццём духа, пра які сумуюць і да якога імкнуцца вышэйшыя розумы, але так рэдка могуць адарвацца ад путаў, якімі прыкаваныя да зямлі[310].

Нічога дзіўнага, што кожны, хто меў шчасце быць удзельнікам гэтага назаўжды памятнага вечара, вярнуўшыся да сябе, правёў бяссонную ноч. Немагчыма было нацешыцца ўспамінамі, якія авалодалі душой кожнага. Маліноўскі тут жа, як

толькі апынуўся ў сваім зацішшы, сеў за столік і напісаў вялікі ліст да Гаспара Жэльветра[311], сардэчнага ліцвіна, ад якога зазнаў доказы самага шчырага сяброўства, і назаўтра адправіў той ліст у Варшаву, дзе Жэльветр тады часова пражываў. У бязмежнай любові, якой высакародны стары палюбіў Літву, словы Маліноўскага, пашана і вялікая любоў да айчыны Міцкевіча ў яго геніі проста трапілі ў душу Жэльветра. Ён не мог супакоіцца, і хоць пры суровасці і шпіёнстве, якія цэсарэвіч Канстанцін увёў у Варшаве, разважнасць падказвала яму быць асцярожным, аднак не змог утрымацца ад жадання паказаць, як гаварыў, перад мазурамі, якіх жа людзей Літва дае.

Знаходзіўся тады ў Варшаве Міхал Канткоўскі[312], высакародны, дабрачынны, адукаваны, шляхетны ў пэўным сэнсе гэтага слова малады чалавек, ліцвін. Сяброўства яднала Жэльветра з бацькамі Канткоўскага, ён таксама быў штодзённым госцем Жэльветра. Ліст пра Міцкевіча не мог застацца для яго таямніцай. Канткоўскі, захоплены тым, што прачытаў пра імправізацыю, упрасіў Жэльветра, каб даверыў яму гэты ліст на некалькі гадзін. Тут жа пабег з лістом да прыяцеля Адама Міцкевіча, пазней вялікага паэта Антона Эдварда Адынца, які, здаецца, у гэты час знаходзіўся ў Варшаве, і падзяліўся з ім зазнанай асалодай. Адынец, у той час таксама яшчэ малады, гарачы, часта ўчыняў геройскія змаганні з палякамі адносна перавагі Літвы над Каронай. Ён выхапіў у Канткоўскага пісьмо, аднёс яго ў рэдакцыю *Gazety Polskiej*[313] і там, сабраўшы кола супрацоўнікаў, прачытаў ім ліст, але перапісаць яго не дазволіў. Адзін з рэдактараў адразу пасля сыходу Адынца перанёс на паперу, наколькі яму дазволіла памяць, асноўны змест ліста. Прысутныя дапісалі тэкст у месцах, якія яны лепш запомнілі, і атрымаўся з гэтага ліст амаль таго ж зместу, але зменены па парадку і ў словах, з пропускам шматлікіх дэталяў і даданнем таго, чаго ў пісьме не было. Праз некалькі дзён, пасля шматлікіх перамоў з цэнзурай, ліст быў выдадзены. Без даты і месца, нікім не падпісаны, не меў на сабе знакаў аўтэнтычнасці і стаў нагодай для вусных спрэчак паміж ліцвінамі і мазурамі. Урэшце яны адгучалі б, калі б асаблівыя

акалічнасці не вывелі яго на арэну і не сталі падставай для вялікіх клопатаў некалькіх асоб. Гэта быў менавіта нешчаслівы час для Віленскага ўніверсітэта. Пасля доўгіх ганенняў на моладзь, пасля адпраўкі самых здольных у ссылку (1824 г.), пасля звальнення чатырох вядомых прафесараў — Лялевеля, Галухоўскага, Даніловіча[314] і Баброўскага — распачалося ў Вільні панаванне жахаў. Навасільцаў знайшоў у асобе Пелікана не толькі паслужлівую прыладу для сваіх намераў, але і чалавека, які, прызначаны для сумленнейшага жыцця, сноўдаецца па нягодных дарогах шпіёнства. Ён вельмі несправядліва адчуў шалёную нянавісць да вядомых польскіх асоб, намагаўся ўсюды іх нішчыць і прыгнятаць. Раз'юшанасць яго дайшла да такой ступені, што, ліслівячы перад Навасільцавым, загадаў Жэготу Анацэвічу[315] шукаць у айчыннай гісторыі плямаў, якія ляжаць цяжарам на сям'і Чартарыйскіх. Бо хоць сам ён не меў ніякай крыўды на князя Адама Чартарыйскага, прыхільнасць якога як куратара да сябе адчуваў, аднак жа[316] дзеля падлашчвання да Навасільцава, які за доказы найвялікшага дабрадзейства плаціў князю Адаму чорнай няўдзячнасцю і, значыцца, здраджанага прыяцеля ненавідзеў вялікай нянавісцю. Пелікан хацеў даставіць яму доказы, што род Чартарыйскіх быў заплямлены ўсялякімі ганебнасцямі. Паслужлівы Анацэвіч павыпісваў са Стрыйкоўскага ўсё, што мела дачыненне да змовы літоўскіх паноў у XIV стагоддзі супраць вялікага князя Жыгімонта Кейстутавіча[317]. У той змове сапраўды галоўную задачу ўзяў на сябе Ян Чартарыйскі[318]. Дык вось, Пелікан пераслаў тыя выпіскі Навасільцаву для выкарыстання ў дадзеных часе і месцы, а таксама каб пераканаць цэсарэвіча, што род Чартарыйскіх спрадвеку быў бунтарскі і змоўніцкі. Апрача Анацэвіча Пелікан яшчэ заўсёды меў пад рукой Ігната Шыдлоўскага[319], чалавека, адданага ганебнай звычцы п'янства, які чорнай нянавісцю ненавідзеў людзей, асабліва ж Міцкевіча, хоць ніколі не меў з ім ніякіх стасункаў, хіба што сам сябе лічыў вялікім паэтам, разумеў, што Міцкевіч замінаў яго славе. Шыдлоўскі атрымаў ад Пелікана пасаду цэнзара і з таго часу не пераставаў пастаўляць свайму заступніку звесткі, якія можна было выдаць

за бунтоўныя. На гэтай бруднай працы ён натрапіў на *Gazetę Polską*, у якой убачыў ліст пра сілу імправізацыі Міцкевіча. Пелікан, як раней ужо ў сувязі з пражываннем Міцкевіча ў Адэсе, так і цяпер адносна наведвання ім Пецярбурга, данёс Навасільцаву, што нахабства філарэтаў даходзіць да крайніх межаў, што не толькі ў сталіцы імперыі арганізуюць для свайго ідала авацыі, але, нібы здзекваючыся з цэсарэвіча, друкуюць на яго вачах у Варшаве апісанне хлуслівых спраў і абвяшчаюць гэта на ўсю Польшчу. Як толькі гэты данос дайшоў да рук Навасільцава, тут жа пачаліся пошукі. Рэдакцыя *Gazety Polskiej* не магла ўтаіць, што Канткоўскі прынёс нейкі ліст, які, прачытаўшы, зноў забраў з сабой. Канткоўскі тады працаваў у Скарбавай камісіі Каралеўства пад камандай графа Людвіка Плятэра[320], настаўнікам якога некалі быў бацька Канткоўскага Мацей[321]. Канткоўскі быў маладым чалавекам такіх чыстых і прыгожых звычаяў, узорнай цноты і такіх высакародных прынцыпаў і нязломнай грамадзянскай мужнасці, што граф і графіня Плятэр[322] любілі яго як сына, цанілі як чалавека. Графіня Плятэр была адна з асоб, з якімі цэсарэвіч дазваляў сябраваць сваёй жонцы, княгіні Лавіцкай. Калі ж Канткоўскі быў выкліканы ў тайную паліцыю, дзе яму было сказана, што калі назаўтра не перадасць абавязкова пісьмо, атрыманае з Пецярбурга, хай чакае найгоршых для сябе наступстваў, графіня Плятэр, спалоханая небяспекай, якая пагражае ўсёй сям'і маладога чалавека, тут жа паехала ў Бельведэр і дамаглася ад княгіні Лавіцкай толькі таго, што было загадана абыходзіцца з Канткоўскім лагодна. Калі, аднак, хутчэй для формы, чым для таго, каб сапраўды дабіцца праўды, яму задалі пытанне пра ліст, Канткоўскі адказаў, што ўсё баламуцтва ўзнікла так: размаўляў ён з некалькімі людзьмі, палякамі, пра амаль цудоўную здольнасць Міцкевіча да імправізацыі, а калі яму запярэчылі, пайшоў дадому, сам склаў выдуманы ліст пра святкаванне імянін паэта і пра ўсё, што ў той час адбылося. Не жадаючы нікога ўцягваць, Канткоўскі не прыгадаў ні прозвішча Жэльветра, ні Сухадольскага[323]. Здавалася, што ўсё ўжо скончылася. Між тым цэсарэвіч пасля атрымання першага даносу

Пелікана ці, хутчэй, Шыдлоўскага да Навасільцава напісаў у адным лісце да імператара, што ў Пецярбургу часта робяць яму насуперак і што нядаўна шумна віншавалі Міцкевіча, якога ён як небяспечнага рэвалюцыйнага бунтаўшчыка выдаліў з былых польскіх краёў, прымаюць у сталіцы нібы Божага пасланца. Імператар загадаў даведацца, што такога незвычайнага зроблена для Міцкевіча. У той час пры шэфе жандараў графе Бенкендорфе[324] пасаду дырэктара займаў Максімільян фон Фок[325], з якім сябраваў рэдактар *Pczoły Północnej* Фадзей Булгарын[326]. Калі граф Бенкендорф атрымаў загад імператара і даручыў пану фон Фоку высветліць гэтую справу, у той час у яго кабінеце знаходзіўся Булгарын і запытаўся, ці не будзе карысным у разблытванні загадкі. Калі назаўтра ён сустрэўся з Маліноўскім, то запытаў у яго, што там было ў дзень імянін Міцкевіча. Маліноўскі прачытаў яму з свайго дзённіка апісанне гэтага вечара і не бачыў неабходнасці ўтойваць, што пісаў у Варшаву да Жэльветра, але нічога не ведае, што было далей. Таго ж дня па патрабаванні пана фон Фока Маліноўскі паехаў з Булгарыным да яго на гарбату. Там яму паказалі нумар *Gazety Polskiej*, у якой прачытаў надрукаваны нібы ананімны свой ліст, але, відаць, перароблены або наўмысна, або той, хто яго перарабіў, ухапіў толькі са слыху агульны яго накід, а затым паўтарыў сваімі словамі. Маліноўскі дадаў, што бяседа адбылася 24 снежня ў доме Жэрбіна[327], у кватэры Адама Рагальскага, што паліцыі было паведамлена паводле правілаў, што на вечар сабралася 40 чалавек, што Рагальскі нават іх спіс, як таго вымагаюць правілы, пераслаў ва ўчастак. Фон Фок, усцешаны гэтымі тлумачэннямі, запатрабаваў тут жа рапарт ад паліцыі, і сапраўды афіцыйны спіс быў яму перасланы.

Знаходжанне ў спісе прозвішчаў Ельскага, Ленскага, Ліноўскага, Сапегі і шматлікіх іншых, ужо добра вядомых у Пецярбургу, развесяліла фон Фока. Граф Бенкендорф склаў рапарт імператару[328], які, жадаючы, мусіць, паказаць вялікаму князю, што ведае ўсё, што дзеецца ў сталіцы, паведаміў яму, быццам лепшая кампанія палякаў, якія знаходзяцца ў Пецярбургу, захацела адзначыць па сваім звычаі куццю, а менавіта гэты дзень

супаў з імянінамі Міцкевіча, які, як служачы канцылярыі маскоўскага генерал-губернатара, разам з ім прыехаў у Пецярбург. Арганізатары гэтай куцці ў складчыну, выбраўшы дом, у якім збіраліся яе святкаваць, паведамілі пра гэта паліцыі і прыклалі спіс асоб, што павінны былі ўдзельнічаць. Што пасля вячэры гралі на фартэпіяна, мастак Арлоўскі, дамачадзец і пансіянер цэсарэвіча, маляваў, а Міцкевіч дэкламаваў вершы, прысвечаныя XVI стагоддзю. Што Маліноўскі, які працуе ў Публічнай бібліятэцы і пра якога паліцыя мае найлепшыя звесткі, апісаў у лісце да Жэльветра — чалавека, які каля 25 гадоў жыве ў Пецярбургу і вядомы з найлепшага боку, — увесь гэты вечар, так што ў справе, якая адбылася паводле правілаў і з захаваннем парадку, няма прычыны падазраваць нічога заганнага. Фон Фок пасля напісання гэтага ліста з задавальненнем паціраў рукі і паўтараў, што шпіёны цэсарэвіча, аблаяныя ім, застануцца вось так з носам[329]. Але неўзабаве гэты ліст быў атрыманы ў Бельведэры, цэсарэвіч загадаў схапіць Канткоўскага за тое, што схлусіў яму, што не сказаў, хто і да каго пісаў ліст, які ўсё ж існаваў, забараніў далей весці ў Варшаве дзяржаўную службу і загадаў свайму казаку адвезці яго да бацькоў у Сенішкі, непадалёку ад Дангелішак Свянцянскага павета. Навасільцаў хацеў абавязкова мець у руках ліст Маліноўскага; калі ж ён ужо даведаўся, што ліст быў напісаны да Жэльветра, а шчырага ліцвіна ў Варшаве ўжо не было, таму што выехаў назад у Пецярбург, загадаў напісаць да генерал-губернатара сталіцы графа Галянішчава-Кутузава[330], каб абавязкова гэты ліст раздабыў. Спадзяваўся, напэўна, вычытаць у ім нешта іншае, чым тое, пра што напісаў у сваім рапарце фон Фок. Жэльветр пражываў яшчэ ў Літве, калі ўзнікла жаданне цэсарэвіча. Вяртанне яго затрымалася настолькі, што ледзьве ў сярэдзіне сакавіка (1827 г.) прыбыў у Пецярбург; Маліноўскі ад яго даведаўся, што Канткоўскі выселены з Варшавы і адпраўлены да бацькоў. Сам Жэльветр, выкліканы да генерал-губернатара, не таіў, што атрымаў ліст, але Канткоўскі ўзяў яго на некалькі гадзін, і як толькі неўзабаве пачаліся яго пошукі, тады Канткоўскі ліст знішчыў.

Так скончылася ўся гэтая справа, Канткоўскі не пазбегнуў долі, якая яго чакала, бо хоць бы і застаўся ў Варшаве, усё ж у 30-м ці 31-м годзе патрапіў бы на вайсковую службу[331]. Так здарылася з ім і цяпер. Калі, выселены цэсарэвічам, ён вярнуўся ў Літву, Маліноўскі стаў кіраваць упраўленнем Радзівілаўскай маёмасцю (напрыканцы 1828 г.), ён тут жа выклікаў Канткоўскага ў Вільню і ўладкаваў яго ў тое ж упраўленне. Хутка надышоў, аднак, 1831 год. Канткоўскі здаў грошы і дакументы, якія былі ў яго руках, і далучыўся да ковенскіх паўстанцаў, якімі, разам з панявежскімі, камандаваў Кароль Залускі[332]. У бітве пад Ліпавай Канткоўскаму раструшчыла нагу. Пасля яе ампутацыі зноў вярнуўся ў Радзівілаўскую пракураторыю, ажаніўся з цудоўнай Касыльдай Янушкевічанкай[333], якую пазней меў няшчасце страціць. Цяпер (1864 г.) з'яўляецца ўпаўнаважаным графаў Браніцкіх і кіруе іх вялізнай маёмасцю.

4

Княгіня Сапега[334], жонка Аляксандра Сапегі[335], валодала маёнткам Тэафіпаль на Валыні. Князь Адам Чартарыйскі ва ўзросце ўжо за пяцьдзясят гадоў зусім не думаў пра жаніцьбу. Падчас наведвання Крамянца надышло Велікоднае свята. Княгіня Сапега запрасіла яго ў Тэафіпаль[336]. На яе дачку Ганну, 18-гадовую дзяўчыну, прэтэндаваў генерал Людвік Пац і таксама прыехаў на святы на Валынь. У першы дзень святаў, пасля вяртання з касцёла, князь Адам з віншаваннем прыйшоў да княгіні Сапегі і прынёс з сабой маляванае яйка, якое ў народзе называюць *пісанкай*. Калі мужчына такую пісанку дорыць дзяўчыне і кажа словы: *«Хрыстос уваскрос»*, — тады дзяўчына павінна з ім тры разы пацалавацца. Князь Адам наблізіўся да княжны Ганны, жадаючы скарыстацца мясцовым звычаем. Княжна, завагаўшыся, паглядзела на маці. Княгіня кіўнула галавой, што тая можа зрабіць гэтую ветлівасць таму, хто падараваў пісанку; убачыўшы гэта, Пац маланкай выскачыў у вітальню, кінуў слугам некалькі дукатаў, каб яму тут жа прынеслі прыгожую пісанку. Узброіўшыся гэтым талісманам,

ён вяртаецца ў залу і набліжаецца да княжны Ганны, якая зноў вачыма параілася з маці, але атрымала знак забароны. Пац, закрануты за жывое, пачаў рэзка вымаўляць, што не разумее розніцы паміж сабой і князем. Княгіня Сапега адказала: «Мы маем шчасце бачыць у князю Адаму блізкага сваяка». Пац з абурэннем пачаў даводзіць, што ўсе магутныя роды ў Польшчы ў роўнай ступені знаходзяцца ў сваяцкіх дачыненнях паміж сабой. Князь Чартарыйскі разумеў, што павінен пакласці канец гэтай звадзе, падышоў да Паца і сказаў, што могуць вырашыць тую спрэчку самі між сабой. Пац адказаў, што прымае выклік. Праз некалькі месяцаў у Шлёнску насамрэч адбыўся між імі двубой. Князь быў паранены ў нагу. Чутка пра гэта разнеслася ў Польшчы і за мяжой, паненка магла быць скампраметаваная, таму князь папрасіў яе рукі і ажаніўся. Праз некалькі месяцаў князь Чартарыйскі як куратар наведаў Падольскую гімназію ў Вінніцы і яшчэ ў сувязі з двубоем кульгаў. Ксёндз Мацяёўскі[337] запытаў у яго: «Што гэта васпан кульгае?» Князь зрабіў выгляд, што не чуе, але, калі Мацяёўскі не пераставаў настойваць, каб даў адказ, князь сказаў: «Сабака мяне ўкусіў». «О, што гэта за ганебныя людзі гэтыя слугі, калі, маючы такога ласкавага і дабрадзейнага пана, не прагналі сабак і дапусцілі, каб на князя кідаліся», — усклікнуў Мацяёўскі, прыкінуўшыся, што не ўяўляе, хто параніў нагу князю, і гэта тым больш рассмяшыла ўсю моладзь, якая ведала пра гэты выпадак.

5

Калі паміраў Юндзіл, яму было гадоў 90. Такі ўжо быў слабы, што некалькі апошніх гадоў свайго жыцця ад верасня да мая не выходзіў з пакоя. Гамонка гэтага старога была надзвычай цікавая. Ён быў амаль зусім сляпы, аднак яму было вельмі прыемна, калі хто-небудзь вечарам яго адведае. Але патрэбная была вялікая самаахвярнасць з боку тых, хто яго адведваў, каб дзеля прыемнасці вучонай і мілай размовы цярпець цяжкое паветра, якое панавала ў старэчым пакоі, які ніколі не праветрываўся. Адным з частых яго гасцей быў Мікалай Маліноўскі, з якім

Юндзіл вельмі міла бавіў час, апісваючы былыя часы. Між іншым апавядаў яму, што ў 1794 г., калі Віленскі ўніверсітэт паслаў яго за мяжу для ўдасканальвання па батаніцы і мінералогіі, Юндзіл, наведаўшы замежныя і венгерскія капальні, вярнуўся ў Вену, не знайшоў на далейшую дарогу грошай, якія павінны былі там яго чакаць, і звярнуўся па дапамогу да Сташыца[338], што знаходзіўся ў гэты час у Вене як упаўнаважаны жонкі[339] канцлера Замойскага. Заспеў яго за латаннем чаравікаў, і, калі малады Юндзіл увайшоў, Сташыц заахвочваў яго, каб, карыстаючыся яго прыкладам, сам стаў ашчадным. Юндзіл паслухаў яго парады і сам потым быў вядомы як скнара. Калі быў ужо такі стары, што меў абавязковую патрэбу ў чыёйсьці апецы, выклікаў да сябе свайго пляменніка[340], які быў не вельмі добрым лекарам, прымусіў пляменніка апекавацца ім, за што павінен быў забяспечыць яго існаванне, але толькі з той умовай, што пляменнік ніколі не ажэніцца. Малады Юндзіл неўзабаве закахаўся ў цудоўную паненку Дамініку Лекает і без дазволу і ведама дзядзькі ажаніўся з ёю. Дзіўная справа, што ўсе ведалі пра тую жаніцьбу, а таксама і пра ўмову ксяндза Юндзіла, які быў чалавекам суровым і напэўна пазбавіў бы пляменніка спадчыны, калі б дазнаўся, што той пайшоў супраць яго волі. Але яшчэ чатыры гады пражыў стары, не ведаючы, што мае пляменніцу. Паміраючы, запісаў 18 тысяч рублёў срэбрам на выхаванне бедных падлеткаў.

6

Сабалеўскі[341], прафесар лацінскай літаратуры ў Віленскім універсітэце, быў вельмі дасціпным і разумным чалавекам, але меў злое сэрца. Будучы ў Вільні, сабраў анекдоты пра прафесара, сакратара, а затым рэктара Віленскага ўніверсітэта Малеўскага, чалавека добрага, з практычным і здаровым розумам, але так натуральна сквапнага, што гэтая яго празмерная ашчаднасць не дазваляла яму ацаніць сітуацыю і нават пазней, пераходзячы ў хцівасць, зрабіла яго, калі стаў рэктарам, прадажным. Дык вось, Сабалеўскі сабраў падобныя правіны

Малеўскага, вельмі дасціпна, але з'едліва апісаў іх і падаў куратару. Чартарыйскі, абураны такой зласлівасцю, загадаў спаліць перададзены яму рукапіс, Сабалеўскага моцна аблаяў, і толькі дзякуючы яго шырокай дзейнасці і вялікім здольнасцям куратар згадзіўся з пастановай універсітэта аб накіраванні Сабалеўскага за мяжу, дзе той павінен быў падрыхтавацца да будучай пасады прафесара філалогіі. У 1819 г. Сабалеўскі вярнуўся ў Вільню і як ад'юнкт пачаў выкладаць лацінскую літаратуру з вялікай карысцю для вучняў і са славай для сябе. Нечакана пад канец таго ж года Сабалеўскі раптам захварэў і лячыцца не захацеў. Прыпісвалася гэта чорнай меланхоліі, бо зачыніўся і, акрамя слугі, нікога да сябе не прымаў. Пазней выявілася, што гэта была дрэнная звычка да п'янства, якая дайшла да найвышэйшай ступені. Праўда, былі кароткія перыяды цвярозасці, але Сабалеўскі вяртаўся да іх некалькі разоў і ў 1829 г. скончыў жыццё з вялікай стратай для навукі. У апошнюю хвіліну загадаў яшчэ падаць шклянку гарэлкі і, хрыплым голасам заспяваўшы: «Нарадзіўся галюсенькім, паміраю п'янюсенькім», — памёр.

7

Граф Вінцэнт Кішка[342] з Цеханаўца, *Згерскі libera parte*, кавалер залатой шпагі, бедны шляхціц і сірата з Драгічына, атрымаў грашовае забеспячэнне з фондаў Корсакаў у Вільні, дзе набыў адукацыю. Пасля заканчэння навучання ў гімназіі пачаў часта наведваць лекцыі ва ўніверсітэце. Памяці яму хапала, але галава была павярхоўная, прытым надзвычай самаўпэўненая. Слава Анджэя Снядэцкага[343] яму не давала спаць; усяго толькі некалькі месяцаў слухаў яго выкладанне хіміі, калі пачаў марыць пра вынаходствы ў гэтай навуцы, якімі хацеў бы здзівіць свет. Напісаў нейкую слабую працу па хіміі, у якой не было ні ладу, ні складу, занёс яе да Снядэцкага, а калі быў ім рэзка разгромлены за такую дзёрзкасць, пакляўся ў вечнай непрыязнасці да яго. Пакінуў фізіка-матэматычнае аддзяленне і перайшоў у літаратурнае; тут, уражаны паэтычнай славай, пастанавіў усё жыццё аддаць музам[344]. Трымаўся на рэпетытарстве, што пры

такой колькасці старанных вучняў універсітэта было цяжка настолькі, што Згерскі ледзьве мог задаволіць самыя неабходныя жыццёвыя патрэбы. У гэты час прыехаў з Галіцыі заможны памешчык Антон Згерскі[345] на працэс з Міхалам Агінскім[346]. Згерскі тут жа адправіўся да яго. Чалавек высакародны, убачыўшы галечу аднафамільца, пакінуў яму сродкі (sic) на двухгадовае ўтрыманне ва ўніверсітэце; размаўляючы з ім пра свой працэс, распавёў, што дамагаецца спадчыны па сваёй прабабцы Кішцы, маёнтак якой нібыта хацелі прысвоіць Агінскія. Пан Вінцэнт Згерскі, ухапіўшы гэтую вестку, шукаў у Нясецкага[347], хто былі Кішкі, і, знайшоўшы, што гэта быў адзін з найдаўнейшых і самых заслужаных родаў у Літве, што па прыкладзе іншых магнатаў Кішкі атрымалі ў канцы XVI стагоддзя ў нямецкага імператара графскі тытул на Цэханаўцу ў Падляшшы, адразу пасля ад'езду Антона Згерскага пачаў пісацца поўным тытулам, як ужо бачылі вышэй; аднойчы ж у працавітага генеалога Ігната Багдановіча-Дваржэцкага[348], вельмі стараннага карэктара ў друкарні Завадскага, убачыў пячатку аднаго з даўнейшых Кішкаў, а на ёй эмблему гэтага рода — *liber a parte* (далёкі ад партый), не ведаючы лацінскай мовы, прыназоўнік *a* далучыў да прыметніка *liber* і ўтвораную такім чынам эмблему, якая не мае ніякага сэнсу, уключыў у свой тытул. Згерскі, не задавальняючыся ўжо польскімі паэтамі, палюбіў расійскіх і набыў пэўную здольнасць пісання на гэтай мове. Паколькі ў той час мала хто з маладых людзей ведаў расійскую мову, а віленская кансісторыя мела патрэбу ў перакладчыку, ён выпрасіў гэтае месца ў тагачаснага афіцыяла, біскупа Тадэвуша Кундзіча[349], чалавека, які быў не вельмі разумны, але бязмерна любіў ліслівасць. Згерскі ўмеў патрафіць гэтай слабасці недалужнага старога, які неўзабаве даў яму пасаду сакратара кансісторыі. Кундзіч быў хцівы і прадажны, найбольш атрымліваў незаконных прыбыткаў з разводаў, у чым Згерскі старанна яму дапамагаў[350]. Паколькі справы ў яго пайшлі на лад, яго апанавала манія элегантнасці, у чым бязмерна перабольшваў. Стракацеў рознымі бліскаўкамі, на пальцах поўна пярсцёнкаў, так што да яго можна было пры-

стасаваць тое, што напісаў Красіцкі[351] ў адным са сваіх твораў пра білгарайскіх ювеліраў: што прадавалі «каштоўнасці вялікай вагі — за тры злоты два шмарагі». Мужчыны пачалі насіць плашчы, якія называліся альмавіва, — з доўгімі ядвабнымі кутасамі[352]; гэта падалося Згерскаму занадта простым — замовіў пазументніку зрабіць доўгія і тоўстыя шнуры і кутасы з золата, падкладку ж зрабіў пурпурную аксамітную і так фанабэрыўся, як паўлін, хадзіў па прыгожых і вельмі папулярных у той час віленскіх бульварах, якія, пачынаючыся ад дома Жавускіх насупраць катэдры, цягнуліся цудоўнымі алеямі з пірамідальных таполяў, акалялі арсенал і ўсю замкавую гару і па-над Віленкай выходзілі на Катэдральную плошчу. Гэтая цудоўная аздоба горада з'явілася дзякуючы добраму густу і намаганням генерал-губернатара Корсакава, які сам з уласнай скарбонкі шмат на гэта выдаткаваў грошай. Мала было Згерскаму залатых кутасаў, абавязкова хацеў ордэна, але гэта было ўжо цяжэй. Пачуўшы, што ў Рыме за сто дукатаў можна было купіць гэты ордэн, трэба толькі ўказаць нейкую прычыну, склаў абы-які збор расійскіх пастаноў, што тычацца каталіцкіх касцёлаў у імперыі, назваў гэта гучна «Кананічным правам», надрукаваў у місіянераў і паслаў з лістом Папе, тады яшчэ Пію VII[353], і стараннем байкапісца Антона Гарэцкага[354], якога гэтая прэтэнзія Згерскага вельмі забаўляла і які менавіта ў гэты час ездзіў у Рым, купіў сабе жаданы ордэн. Ордэн залатой шпагі складаецца з белага эмалевага крыжа, да ніжняй яго часткі прымацавана маленечкая залатая шпага. Носіцца ён на шыі на пурпуровай стужцы, якую, натуральна, Згерскі загадаў зрабіць у два разы шырэйшай, чым пазначана ў інструкцыі. Калі Згерскі пачаў паказвацца ў Вільні з гэтым ордэнам, паліцмайстар Шлыкаў спытаў у яго, па якім праве (sic) ён носіць такую аздобу, ён сапраўды паказаў папскі патэнт, але, паколькі не было дазволу расійскіх улад на нашэнне ў краі гэтага ордэна, Шлыкаў сказаў яму, што можа насіць гэты ордэн, але не інакш як пад кашуляй. Згерскі, забяспечыўшы сваё жыццё і атрымліваючы значныя прыбыткі, якія давала яму сакратарства ў кансісторыі, хацеў праслыць вялікім паэтам. Пачаў пісаць трагедыі і тут жа іх друкаваць. Любіў

таксама мастацтва, але ніякай значнай працы не выдаў, акрамя намаляванай віньеткі. Так, у трагедыі *Залатая воля* намаляваў голага купідона з крыламі, з лукам у руках, з калчаном на жываце і ва ўланскай шапцы! Другая надрукаваная яго трагедыя *Хадкевіч пад Хоцімам* вылучаецца тым, што герой трагедыі ані разу не з'яўляецца на сцэне. Вершы Згерскага — набор слоў без усялякай думкі, цэзура нідзе не выкарыстана, кадэнцыя дзівацкая, ніякага ведання сцэнічнага складу. Калі на паэта пасыпаліся эпіграмы, жоўць у ім узыграла, і самыя дасціпныя шпількі прыпісваў Ігнату Шыдлоўскаму. Жадаючы адпомсціць, выбраў адну з нявінных песенек Шыдлоўскага, апублікаваных у *Dzienniku Wileńskim*, і загадаў надрукаваць яе на асобным аркушы, а на чатырох вуглах сказаў гравёру Падалінскаму[355] зрабіць выяву асліных галоваў з разадранай пашчай, з высалапленым языком і надзвычай доўгімі вушамі і пад кожнай такой галавой напісаць *«спевы — зевы»* (гэта павінна было азначаць, што нават асёл пазяхае, слухаючы песні Шыдлоўскага). Згерскі спрабаваў свае сілы ва ўсіх жанрах паэзіі: пісаў байкі, оды, балады, акравершы і да таго падобнае. Падчас следства над філарэтамі Згерскі быў зняволены; калі Навасільцаў загадаў даставіць яго ў камісію і спытаў, дзеля чаго ён збірае ў сябе моладзь — і напраўду, Згерскі, наняўшы цалкам другі паверх палаца Слушчынскага[356] (цяпер казармы на Антокалі), запрашаў да сябе знаёмых маладых паэтаў — Корсака, Адынца, Аляксандра Ходзьку і іншых, для якіх гэтыя вечары былі невычарпальнай крыніцай смеху і весялосці, а Згерскі частаваў сваіх гасцей рознымі ласункамі і гарбатай з ружавым лікёрам, — Згерскі, апраўдваючыся перад Навасільцавым, адказаў, што для выпраўлення густу, які сапсавалі ў моладзі ўбогія вершы Міцкевіча, збірае іх для чытання сваіх уласных вершаў і для скіравання іх на добры шлях. Навасільцаў загадаў яму прадэкламаваць нешта з сваіх геніяльных твораў і, тут жа ацаніўшы, што за чалавек гэта быў, вызваліў яго са зняволення з пажаданнем, каб і надалей не забываў распаўсюджваць добры густ у паэзіі. Пасля яго выхаду са зняволення Адынец напісаў вельмі зграбную, вясёлую і дасціпную элегію *Кішка ў каталажцы*, якая парадзіруе элегію Байрана *Тасо ў зняволенні*[357].

Універсітэт атрымаў новага прафесара рускай літаратуры Яна Лабойку[358], вялікага невука, якому здавалася, што зможа прывіць любоў ліцвінаў да паэзіі расійскіх класікаў. Лабойка пагарджаў Пушкіным[359], але аддаваў ідалапаклонніцкую пашану Дзяржавіну[360]. Згерскі тут жа выказаў гатоўнасць перакладаць яго оды, і сапраўды апрануў іх у дзівосны ўбор, а Лабойка быў такім лагодным, што на кожнай перакладзенай одзе прыпісваў: «С подлинным верно», — і гэтыя оды асобнымі брашурамі выходзілі ў Вільні цэлы год, а Згерскі называў іх тамамі. Нарэшце, палаяўшыся з першым сваім пратэктарам Кундзічам, завёў на яго працэс і выехаў у Пецярбург. Там на працягу некалькіх гадоў праеў усё, што сабраў у Вільні; спадзяваўся выбрацца з бяды і абвесціў праспект гераічнай паэмы з дваццаці чатырох песень у гонар імператара Мікалая, назваўшы яе *Нікалаіда*, але хтосьці звярнуў увагу на непрыстойнасць твораў Згерскага, была накладзеная забарона, каб не ўздумаў сваю *Нікалаіду* друкаваць. Паколькі ў гэты час Міцкевіч знаходзіўся ў Пецярбургу, Згерскі моцна скардзіўся, што Міцкевіч ад зайздрасці перашкодзіў выхаду твора, які выратаваў бы яго ад галечы. Згерскі, калі на паэтычнай ніве не пашчасціла, вырашыў пабагацець адразу праз выданне ў Пецярбургу гандлёвай газеты на некалькіх мовах — польскай, рускай, нямецкай, французскай, англійскай — пад назвай *Меркурый*; на праспекцеззяла віньетка з выявай гандлёвага бажка з надзвычайнымі і дзівоснымі эмблемамі. Пасля выхаду ледзь некалькіх нумароў газета перастала выдавацца, паэт недзе згінуў, так што адшукаць яго сляды было немагчыма; найверагодней, што недзе, у нейкім закутку, памёр ад халеры.

8

Пётр Славінскі[361] быў вельмі працавіты і здольны малады чалавек, наведаў Англію і Францыю і атрымаў адукацыю астранома; даволі працяглы час працаваў астраномам у Вільні. Аднойчы ён моцна захварэў на гарачку і, калі ачуняў, з роспаччу і жахам зразумеў, што ўсё, чаму вучыўся, — забыў. Франк

яму параіў, што лепш за ўсё будзе, калі пачне вучыцца ўсяму нанава. Славінскі паслухаў яго парады, выклікаў свайго калегу Шахіна[362]; той пачаў яго вучыць ад арыфметыкі і геаметрыі, і, натуральна, Славінскі заўважыў, што па меры таго, як пачаў вучыцца, яму ўсё прыпамінаецца; усцешаны, за шэсць тыдняў скончыў сваю працу. Быў вельмі добрым прафесарам астраноміі, жыве яшчэ дагэтуль у трох мілях ад Вільні ў сваім маёнтачку Кена.

9

Лялевель шанаваў і любіў прафесара Гродэка, якому адносна навукі быў вельмі шмат чым абавязаны; Гродэк цаніў геній і працавітасць Лялевеля[363], сяброўства з ім было заўсёды прыемнае. Летам для ўласнага здароўя і для здароўя дзвюх дачок жыў у Верках і запрашаў Лялевеля як мага часцей яго наведваць падчас вакацый. Аднойчы, калі пры ад'ездзе з Верак быў запрошаны на заўтра на абед, ён запытаўся ў паненкі Марыі Гродэк[364], якая займалася хатняй гаспадаркай, ці не трэба чаго прывезці з горада. Маладая гаспадыня сказала, каб паслаў да ключніцы, якая засталася ў Вільні для нагляду за кватэрай, каб яна перадала крышку масла, — баялася, што ў Верках яго не хопіць. Лялевель у прызначаны дзень паслаў з гэтым даручэннем. Ключніца, разумеючы што надарыўся зручны момант, сказала, што хоча даслаць цэлую фаску. Вялікія былі складанасці ўладкаваць фаску на экіпажы, рамізнік не пагаджаўся, але, прываблены паўрублёвай прыбаўкай да ўжо раней дамоўленай цаны за паездку да Верак, размясціў фаску ззаду паміж рысорамі, добра прывязаўшы яе вяроўкай. Ні Лялевель, ні ключніца не зважалі на вельмі гарачы дзень і на тое, што з Вільні выедуць якраз у поўдзень. Лялевель, паглыблены ў свае думкі, astrazeneca возн, заняты сваім канём, які ледзь цягнуўся па пясчанай дарозе, не заўважылі, што масла ад гарачыні пачало сачыцца, ды так моцна, што, калі прыехалі ў Веркі, прывезлі ледзьве палову фаскі стопленага масла. Панна Марыя галасна наракала, Гродэк смяяўся да ўпаду, вымаўляючы ёй, што тако-

га вучонага мужа выкарыстала для падобных паслуг. Лялевель пераканаўся яшчэ мацней, што яму не выпадае мець ніякага дачынення ні да кухні, ні да спіжарні.

10

Ігнат Эмануіл Ляхніцкі[365], доктар філалогіі і камер-юнкер[366], быў рэдактарам *Pamiętnika magnetycznego* і слепа верыў у цудоўную сілу магнетызму; калі выйшла вялікая праца Энемозера[367] на нямецкай мове, Ляхніцкі чытаў яе з вялікім захапленнем і сабраў шчодры ўраджай артыкулаў для свайго часопіса.

Калі ў 1822 г. імператар Аляксандр выселіў гвардыю з Пецярбурга ў Вільню, князь Міхал жыў у Відзах, князь Мікалай — у Вільні, а з ім Паскевіч[368], які, бываючы ў некалькіх дамах, скардзіўся, што яго мучае рэўматызм. У гэты час у Вільні знаходзіўся князь Геранім Любецкі[369], прыхільнік магнетызму, і Лерой[370]. Гэта быў вельмі добры чалавек, толькі палохаў людзей ксяндзом, які быў настаўнікам яго сыноў. Бо той ксёндз быў таксама з дзівацкай фігуркай — маленькі, шчуплы, зусім як выразаная фігурка для шырмы. Хадзіў звычайна ў панчохах і чаравіках, іншае ўбранне было з надзвычайнымі буфамі; худы ў найвышэйшай ступені, твар зморшчаны, а між абвіслай скуры блішчэла пара чорных вачэй. Аднак гэтая істотка была даволі разумная. Ксёндз Ляпортэ пераклаў працу Цыцэрона *De fato* («Аб лёсе») і склаў добрыя каментары[371]. Для многіх віленскіх багамолак зрабіў задавальненне тым, што спавядаў па-французску і часам для місіянераў па-французску прамаўляў казанні. Меў звычку кідацца і крычаць на амбоне; якаясьці багамолка, седзячы на зямлі, утаропіўшыся вачыма ў ксяндза-прапаведніка (sic), увесь час крычала, як толькі той з амбона ўскрыкне, так што нельга было пачуць, што ён казаў. Дык вось, Геранім Любецкі, найлепшы чалавек пад сонцам, які цалкам адрозніваўся ад свайго брата Ксаверыя, верыў у цуды, дзівосы, сны і г. д. Ён трымаў у доме пры жонцы[372] і дочках[373] паненку Вайцяхоўскую, вельмі акуратную і добрую служанку,

якая захварэла на эпілепсію. Ляхніцкі ўзяўся яе магнетызаваць. Насамрэч давёў яе да стану яснабачання. Заняткі адбываліся ўрачыста ад 11 вечара да 3 пасля поўначы. Аднойчы Паскевічу параілі, каб звярнуўся да Ляхніцкага. Ляхніцкі прывёў князя да Вайцяхоўскай, усыпіў яе, і тая параіла яму, каб пайшоў на Шкляны завулак, адлічыў ад кратаў, дзе канава спадае, дзевяць крокаў; сказала, што направа будзе брама, у якую трэба ўвайсці праз дзверы з правага боку, што, увайшоўшы ў сенцы, ён убачыць прыступкі, якіх там будзе 3 разы па 9, як увойдзе ў дзверы злева, там будзе пакой, у якім жывуць яўрэі, а ў пакоі — шафа. У гэтай шафе знаходзіцца шмат палатна, трэба ўзяць дзявяты скрутак нябеленага палатна, адрэзаць 9 цаляў, прынесці сюды, намазаць маззю з жывіцы і іншых 9 кампанентаў, і Паскевіч будзе здаровы. Трэба было бачыць аслупянеласць Паскевіча! Слуга Ляхніцкага знайшоў палатно там, куды накіравала паненка Вайцяховіч (sic), затым прынёс мазь з 9 інгрэдыентамі, а панна В. тым часам чытала ўнізе пакладзеную паперку, прарочыла і г. д. Пасля сыходу князя Ляхніцкі прапанаваў Мікалаю Маліноўскаму пайсці да яго на кватэру на катлеты, па дарозе доктар камер-юнкер уголас цешыўся, што яму так удалося ашукаць Пашкевіча і прызнаўся адкрыта, што прароцтва гэтае было раней падрыхтаванае, што слуга палатно прынёс з яго кватэры, што мазь тая без магнетызму здымае рэўматычны боль, і насамрэч Пашкевіч быў усцешаны, што рука яму перастала балець.

11

Калі Варшава перайшла пад прускае кіраванне, панаваў там Фрыдрых Тоўсты[374], дзед цяперашняга караля, лютэранскі фанатык, які дыхаў вялікай нянавісцю да каталіцызму. Цалкам дапускаў аслабленне дысцыпліны сярод каталіцкага духавенства. Гэтым скарысталіся з іншымі мэтамі некалькі вядомых асоб: Францішак Дмахоўскі[375], Людвік Асінскі[376], Вольскі, Мацяёўскі і іншыя, якія, скінуўшы манаскую вопратку, пажаніліся. Урад не толькі іх за гэта не караў, але нават патураў — дайшло да таго, што з вялікай амаральнасцю дырэктарам новаадчыненай вельмі

прыстойнай гімназіі ў Беластоку прызначыў Мацяёўскага. У 1807 г. Беласток перайшоў пад уладу Расіі. Ксёндз Галянскі, піяр, быў прафесарам пенсіянерам у Вільні і, калі даведаўся, што Снядэцкі хоча звольніць Мацяёўскага з установы, упрасіў, каб дазволіў яму вярнуць у веру даўняга манаскага калегу. Універсітэт прыхільна паставіўся да яго просьбы. Ксёндз Мацяёўскі прыбыў у Вільню і, прыкінуўшыся пакорным, адрокся ад жонкі і зноў стаў ксяндзом. Снядэцкі ж прынамсі паставіў умову, каб Мацяёўскі на пасаду дырэктара ў Беласток ужо не вяртаўся, а прызначыў яго дырэктарам Падольскай гімназіі ў Вінніцы. У гэтай гімназіі вучыўся наш вядомы гісторык Маліноўскі. У той час яму было 19 гадоў. Дырэктар яго вельмі любіў; і вось, калі Маліноўскі ад'язджаў з Вінніцы, накіроўваючыся ў Віленскі ўніверсітэт, кс. Мацяёўскі, развітваючыся з ім, запытаўся: «Ці маеш знаёмых у Вільні?» Мікалай Маліноўскі адказаў, што, апрача калег, якія раней паступілі ва ўніверсітэт, нікога не ведае. Дырэктар тут жа даў яму ліст да дэкана філалагічнага факультэта, кс. Галянскага, па ўсіх мерках высакароднага чалавека. Маліноўскі пасля прыезду ў Вільню пайшоў з тым лістом да дэкана які, выказаўшы радасць, якую адчувае ад знаёмства з такім здольным вучнем гімназіі, разам з тым паведаміў, што ксёндз Мацяёўскі напісаў да яго, што ён быў яго духаўнікам і просіць, каб цяпер Галянскі зрабіў тую паслугу Маліноўскаму, але паколькі дэкан з прычыны пастаяннага нездароўя вымушаны адмовіць Мацяёўскаму, таму ён даручыў Маліноўскага свайму прыяцелю ксяндзу Сломцу[377], місіянеру, які загадаў Маліноўскаму прыходзіць кожную пятніцу да споведзі, і кожную нядзелю Маліноўскі павінен быў абедаць у ксяндза Галянскага і паказваць яму картку пра адбытую споведзь — працягвалася гэта два гады.

12

Сапраўднай хогартаўскай постаццю[378] быў Войцех Ныка[379], ротмістр нацыянальнай кавалерыі, які, правёўшы маладосць на ўкраінскіх крэсах, ужо ў сталым узросце ўзяў удзел

у паўстанні Касцюшкі. Цяжка паранены, трапіў у прускі палон, кінуты ў Шпандау[380] і прыкуты да тачкі, займаўся насыпам валаў гэтай жа крэпасці. Калі Антон Радзівіл збіраўся жаніцца з прускай княжной Даротай[381], Казімір Дэлярош[382], бацька жонкі[383] Леанарда Ходзькі[384], які быў сакратаром у Міхала Радзівіла[385], ваяводы віленскага, бацькі Антона, і якога князь Антон вельмі любіў, напярэдадні шлюбу для ўшанавання княжны Дароты ўвайшоў у яе пакой. У гэты час у яе быў брат, князь прускі Фердынанд[386], знакаміты аўтар *накцюрнаў* і вядомы сваёй рыцарскай доблесцю. Казімір Дэлярош, пачуўшы, як брат віншаваў сястру, якая ўжо заўтра ўстане перад мэтай сваіх жаданняў, усклікнуў, што тое самае сонца, якое асветліць шчасце яе нарачонага, не заззяе над галовамі некалькіх сотняў яго суайчыннікаў, закутых у кайданы ў Шпандау. Князь Фердынанд маланкай выскачыў з пакою і праз паўгадзіны вярнуўся вельмі радасны, бо, кінуўшыся ў ногі каралю, дабіўся, што ў дзень шлюбу княжны ўсе польскія афіцэры атрымаюць волю і змогуць вярнуцца кожны ў свой родны край. Сярод вызваленых быў і Ныка, будучы ўпаўнаважаны князя Адама Чартарыйскага. Засталася ў яго пасля бацькоў спадчынная вёска на Валыні, ва Уладзімірскім павеце, якая падчас яго прускага палону знаходзілася пад апекай земскага спраўніка. У той час не было канфіскацыі маёнткаў дробных земляўласнікаў. Імператрыца Кацярына загадала забіраць у казну толькі маёмасць буйных паноў, якія, маючы маёнткі ў іншых частках Польшчы, не жадалі прысягаць ёй на вернасць. Дык вось, вярнуўшыся дадому, Ныка знайшоў свой маёнтак у руінах. Ён засумняваўся, ці зможа яго аднавіць, і вырашыў даць сялянам волю і стаць капуцынам. Калі сабраў сялян і сказаў ім пра гэта, акружылі яго са слязьмі і сказалі, што не дазволяць гэтага зрабіць, што досыць ужо нацярпеліся бяды, не маючы ўласнага пана, што хіба Бог няміласцівы, каб яны шчырай працай не адбудавалі фальварак, не дапамаглі ва ўсіх патрэбах і не забяспечылі свайму пану прыстойнага жыцця. Ныка, расчулены гэтай іх просьбай, пастанавіў дзяліць з імі ліхую і добрую долю і пачаў старанна працаваць. Бог яго благаславіў, людзі добрыя, суседзі,

прыхільныя да ваяра, які столькі цярпеў за айчыну, прыйшлі яму на дапамогу. Адбудавалі жылы дом, падняліся гаспадарчыя будынкі, стайні і аборы напоўніліся — словам, фальварак Ныкі квітнеў. Па суседстве з ім жыла сумленная ўдава[387] падчашага Дубецкага[388], якая мела некалькі сыноў і дзвюх дачок. Пані тая славілася гаспадарлівасцю і розумам. Ныка часта наведваў яе дом, раіўся па гаспадарчых справах і міла бавіў там вольны ад працы час. Калі аднойчы затрымаўся даўжэй, чым звычайна, у вокнах паказалася зарыва. Ныка выбег на дзядзінец і ўбачыў, што пажар быў відаць з боку яго фальварка. Ён ускочыў на каня і, даехаўшы да месца, з роспаччу ўбачыў, што ўвесь фальварак ахоплены агнём. Новы смутак, новае рашэнне пакінуць свет і зачыніцца ў кляшторных мурах, але і гэтым разам сяляне не дапусцілі таго. Удава падчашага Дубецкага клапатліва дапамагала яму ў давядзенні маёнтка да ранейшага стану. А калі ўжо ўсё было прыведзенае ў парадак і калі аднойчы яна пачала папракаць немаладога ўжо прыяцеля і суседа ў недастатковай веры ў Божую ласку, Ныка адказаў, што яна мае рацыю, але яго не меней турбуе, на што прыдасца ўся яго праца, калі няма з кім яе падзяліць і няма каму яе пакінуць. Тады 25-гадовая паненка Магдалена[389], дачка падчашага, правая рука маці ў доме, заявіла, што, калі ён захоча з ёю ажаніцца, яна гатова дапамагаць яму ў працы і будзе гэта для яе яшчэ больш прыемна тым, што і ад маткі амаль не аддаліцца і што будуць складаць агульны дом і адну сям'ю. Ныка ўпаў да яе ног і ахвяру прыняў. Мікалай Маліноўскі, які быў настаўнікам трох маладых Ныкаў, назіраў гэтае выдатнае і шчаслівае сужэнства. Пасля заканчэння спраў князя Чартарыйскага ў Гранаве Ныка вярнуўся ў роднае гняздо і памёр у вельмі глыбокай старасці.

13

Нагурскі[390], багаты памешчык са Жмудзі, калі быў у Італіі, пакахаў паненку Марыю ды Неры[391], італьянку надзвычай прыгожую, але бедную. Не жадаючы засмуціць матку, якая шукала для сына жонку з гербамі, не дбаючы нават пра грошы,

Нагурскі пакінуў яе ў Італіі, наняў настаўніцу і настаўнікаў, якія яе цудоўна адукавалі[392], і, папярэдзіўшы маці, што ды Неры паходзіць са знакамітай італьянскай сям'і, ажаніўся з ёю і прыехаў у край. Пані Нагурская вельмі падабалася пану Міхалу Агінскаму; гэта так устрывожыла Нагурскага, што той застрэліўся. Яго ўдава неўзабаве выйшла замуж за Агінскага[393] і мела ад яго трох дачок[394] і сына Ірынея Агінскага[395], які памёр у 1863 г., пакінуўшы ад другой жонкі Каліноўскай[396] (першая яго жонка[397] была роднай сястрой апошняй) Багдана[398] і Міхала[399]. У старэйшую дачку пані Агінскай, удавы Міхала, паненку Іду, якая была надзвычай прыгожая, закаханы быў Бенедыкт Тышкевіч[400]; бацька яго Міхал[401] не жадаў гэтага і прагнуў, каб сын ажаніўся з Вандай Ванькавічанкай[402]. І вось аднойчы ён прыйшоў да пані Агінскай, а быў гэта ўжо 60-гадовы стары, прасіць рукі паненкі Іды і дадаў, што будучая жонка яго павінна цешыцца тым, што ёй не давядзецца доўга цярпець і можа спадзявацца на завяшчанне. Маці вельмі ахвотна з гэтым пагадзілася, паабяцала графу падрыхтаваць і схіліць да гэтага дачку. Бенедыкт быў у вялікай роспачы, калі, прыйшоўшы аднойчы да пані Агінскай, пачуў, што паненка Іда, падрыхтаваная маткай, заявіла, што ніколі яго не кахала, што ніколі б не пайшла за яго замуж. Крануты гэтым за жывое, Бенедыкт паехаў да бацькі, сказаў яму, што згодны жаніцца з Вандай Ваньковіч; ашчасліўлены гэтым бацька паскорыў іх шлюб, а сам ужо ніколі не бываў у пані Агінскай, якую вельмі разгневала гэтае фіглярства. Паненка Іда неўзабаве выйшла за Кубліцкага[403], іншыя яе сёстры — адна была за Каралем Залускім, а другая спачатку за Бржастоўскім[404], а пасля разводу з ім выйшла за Высоцкага[405].

14

Мацей Тышкевіч[406], пралат Віленскай катэдры, наведваючы Рукойні, сваё praestimonium[407], прывітаны быў тамтэйшым плябанам з нагоды атрымання ордэна Св. Станіслава такой одай:

1) Кавалер,
Ты з ордэнам,
Скажы, што тут робіш?

2) Ордэн табе
Для аздобы,
А ты ордэн аздобліваеш.

3) Тышкевіча
Кароль залічвае
Да сваіх блізкіх.

4) Аднаму даў,
Другому даў,
Даў пляменніц дзвюх.

15

У маёнтку князя Францішка Сапегі знаходзілася вялікая пушча, якая праз тое, што там бярэ пачатак рака Шчара, называлася таксама Шчарай. Гадоў колькі таму якісьці пустэльнік пабудаваў у той пушчы каплічку і змясціў там нязграбна выразаную драўляную скульптуру Езуса. Людзі прыпісвалі скульптуры шмат ласкаў; там былі вельмі частыя паломніцтвы, галоўным чынам сялян. За некалькі вёрстаў адтуль знаходзілася вялікая вёска Шчара з цэркаўкай і ўніяцкім прыходам. Зямля была надзвычай неўрадлівая, плябан убогі, а яшчэ здарылася, што каля 1820 г. гэтым плябанам быў ксёндз, у якога было 8 дзяцей. Лёгка сабе ўявіць убогасць гэтага бедака. Князь Францішак Сапега якраз у гэтым годзе выехаў за мяжу і, наведваючы ў Швейцарыі найпрыгажэйшыя горы і альпійскія цясніны, з прычыны разрыву папругі ў дышлевага каня трапіў у небяспеку зваліцца ў бездань. У перапалоху закрычаў: «Езу Хрысце Шчараўскі, ратуй!» У гэтую хвіліну з-за павароту скалы выйшлі некалькі падарожнікаў, якія затрымалі спужанага каня, і князь быў выратаваны. Вярнуўшыся ў Дзярэчын, некалькі тыдняў прыгадваў гэты выпадак. І вырашыў наведаць тую каплічку, у якой ніколі не быў, і падзякаваць Пану Езусу

за цудоўнае выратаванне. Калі прыехаў на месца, каплічка была зачыненая, слугі ледзь адшукалі ксяндза, князь увайшоў і памаліўся, а падняўшыся, агледзеўся ў гэтай убогай пабудове і з абурэннем заўважыў, што скульптура П. Езуса, пакрытая пылам і павуціннем, была ў вялікім запушчэнні. Рэзка сказаў пра гэта плябану, але той, прызнаючы сваю віну, расказаў князю, што з'яўляецца сапраўдным галадранцам, а поле, якое належыць цэркаўцы, зусім неўрадлівае, што няма чым падняць гаспадарку, а абцяжараны сваёй сям'ёй, ледзь можа выжыць. «Вось і зараз, міласцівы князю, павінен двух старэйшых хлопцаў адвезці ў Жыровічы ў школы ксяндзоў базыльянаў, якія з міласэрнасці даюць памяшканне і стол бедным дзецям, але трэба іх апрануць і абуць, а, бачыць Бог, за душой не маю ні граша, і сэрца рвецца з жалю, што не змагу выправіць іх на вучобу». Князь Францішак абяцаў яму дапамагчы і, вярнуўшыся дадому, у Дзярэчын, загадаў нагрузіць некалькі вазоў збожжам і вяндлінай, а камердынеру сказаў, каб падабраў з гардэробу некалькі пар адзення, якое ўжо не носіцца, і разам з некалькімі дзясяткамі рублёў з касы даслаў у Шчары. Праз нейкі час выпала князю зноў выбрацца ў далёкую дарогу. Дык вось, паехаў ён у Шчараўскую капліцу, каб заручыцца апекай Пана Езуса. Але як жа быў здзіўлены, калі пасля адкрыцця фіранкі ўбачыў Пана Езуса ў тафтовай камізэльцы і ў фраку з бліскучымі гузікамі. Дабрадушны ксёндз зразумеў так, што гэткія прыгожыя рэчы не маглі быць дасланыя для яго хлопцаў, але гэта павінна было быць для аздобы алтара.

16

Ксёндз Людвік Трынкоўскі[408] пасля заканчэння Віленскай епархіяльнай семінарыі выявіў надзвычайныя аратарскія здольнасці. Спачатку трэба было прызвычаіцца да яго твару, які ўвогуле брыдкім не быў, але быў пакрыты яркімі прышчамі. Пазней пры дапамозе лекараў крыху гэта разгладзілася. Засталіся, аднак, на скуры сляды шурпатасці і хваравітасці. Але абаяльнасць, важнасць голасу, часта сапраўдны запал, вобраз-

ны стыль, моцны, а часта ўзвышаны, рухі шляхетныя і пры тым поўныя пачуццяў, іншы раз нават запальчывасці ўражвалі ў гэтым прамоўцу. 1831 год быў для яго полем вялікай дзейнасці. Вылучаўся больш за ўсё алегорыямі і спрытнымі цытатамі са Святога Пісання. «Кнігі Макавейскія» былі невычарпальнымі крыніцамі цытат, а высокая паэзія прароцтваў Ераміі грымела часта з казальніцы, як труба архангела. Гэта былі захапляльныя хвіліны для слухачоў тых казанняў. Трынкоўскі пранікаў у глыбіню душы тых, хто раіўся ў Катэдральным касцёле, каб пачуць яго слова. Колькасць яго прыхільнікаў вырасла пасля казання, падчас якога голасам паважным, моцным і звонкім вымавіў гэтыя двухсэнсавыя словы: «*Паўстаньце, паўстаньце, паўстаньце*», — і амаль нячутным голасам дадаў: «*...з грахоў вашых. Амэн*». Улады яшчэ не звярталі ў той час на гэта ўвагі. Слава Трынкоўскага расла. Яго прызналі вялікім аратарам, і здавалася, што з кожным разам будзе мацнець і ўдасканальвацца. Але відаць, што толькі адна струна дрыжэла ў яго душы; да спакойных хрысціянскіх дабрачыннасцей і да вышэйшай набожнасці, якая аддае перавагу вечнасці над усім зямным і тленным, ён не меў пачуцця. З гэтай прычыны толькі на некаторых пахавальных прамовах можна было пачуць праблескі былой аратарскай здольнасці. Духоўнае кіраўніцтва ўзнагародзіла яго за працу катэдральнага прапаведніка санам віленскага каноніка, што ў той час давала значны прыбытак. Пахавальныя прамовы аплачваліся шчодра, а неўзабаве сам Трынкоўскі за сваю працу прызначаў высокія кошты. Здарылася, што ў ліпені 1832 г. з прычыны смерці ў Эмсе графіні Вітгенштэйн (Стафаніі Радзівіл[409]) адбывалася ў катэдры памінальная імша. Пасля казання пракуратар Мікалай Маліноўскі даслаў яму праз касіра 300 рублёў срэбрам. Трынкоўскі з абурэннем, палічыўшы суму занадта малой, адкінуў яе. Пракуратар паведаміў яму, што грошы будуць ляжаць у касе да распараджэння ксяндза Трынкоўскага чатыры тыдні, а пасля заканчэння гэтага тэрміну будуць дасланыя як міласціна ў дом дабрачыннасці. Праз 27 дзён ад таго папярэджання ксёндз-канонік прыслаў за грашыма.

Пахвалы, ліслівасць, асабліва не зусім развітай моладзі і кабет, закружылі галаву ўлюбёнаму прапаведніку. Колькасць розных сувязяў і знаёмстваў з кожным днём павялічвалася; шмат палітычна скампраметаваных уступалі з ім у канфідэнцыяльнае сяброўства, гэта ўблытвала ксяндза Трынкоўскага ў дазнанні, якіх у той час было мноства. З нагоды справы Канарскага[410] ён быў зноў прыцягнуты да адказнасці і зняволены, занепаў духам. На бяду, сярод забраных папер знайшлося шмат любоўных пісьмаў ад некалькіх паняў, вядомых у той час сваёй легкадумнасцю. Бязлітаснасць Трубяцкога[411] ўчыніла, што і тых паняў выклікалі на следства, і тады адкрыліся агіднасці, якія крыўдзілі не толькі ксяндза, але і юнака неспрактыкаванага, ашалелага ад пачуццяў. Шмат было амаральнасці, былыя прыхільнікі голасна яго асуджалі, што даходзіла да яго нават у турму. Чым нечаканей загучала яго слава, чым больш упіваўся ліслівасцю, тым цяжэй гэта яго прыціснула. Зблытаўся яго розум, і ў хвіліны ці гарачкі, ці вар'яцтва пачаў пісаць свае ўспаміны, якія павінны былі служыць доказам, што нічога супраць урада не пераступіў. Але выліў там столькі каламуці распуснага і апаганенага жыцця, што гэтая пісаніна дабіла яго ў дачыненні прыстойнасці паводзінаў і нават сумлення. Была тут, у Вільні, адна з найвысакароднейшых пані, ужо немаладая і непрыгожая Роза П...ская[412], якая, ахопленая невядома якім вар'яцтвам, аддалася ксяндзу Трынкоўскаму, але ратавала яе ад людскіх агавораў добрая слава, набытая працяглым узорным жыццём. Магла яна ў таямніцах сваёй душы цяжка бедаваць перад Богам за сваё падзенне, але свет пра гэта не ведаў, а шчырае пакаянне магло загладзіць яе правіну. Толькі пісаніна ксяндза Трынкоўскага, напісаная без усялякай патрэбы ў турме з прычыны адно наравістай галавы і сапсаванага сэрца, зрабіла відавочнай правіннасць, надзвычайную сваёй несумленнасцю. Трубецкі, чалавек подлы, вазіў па ўсім горадзе ўспаміны Трынкоўскага, жадаючы кінуць найбруднейшую пляму не толькі на стан каталіцкага духавенства, але нават і на нацыянальныя норавы. У сэрцы няшчаснай ахвяры павінен быў яшчэ застацца вялікі скарб любові, веры і надзеі, бо,

прызнаўшы гэтае адкрыццё сваіх правінаў за Божую кару, прыняла яе з пакорай, без апраўданняў, але з поўным прысвячэннем брату і яго дзіцяці ўсяго жыцця, поўнага міласэрнасці да беднага сялянскага народа, з перадачай амаль усяго маёнтка на набожныя і гуманныя справы, імкнулася справамі заслужыць Боскую справядлівасць. Найбольшыя зневажанні, а былі людзі такія бязлітасныя, што не шкадавалі іх для беднай пакутніцы, яна прымала з пакорлівасцю. На шчасце, яна мела цудоўны талент да жывапісу. Даводзіла яго вельмі таленавіта і, пакуль трывала рука, а вочы не засцілі частыя слёзы, у маляванні карцін рэлігійнага зместу шукала калі не суцяшэння, дык прынамсі скарачэння доўгага часу для тых, сэрцы якіх церпяць і якія не бачаць канца гэтых цярпенняў. Трынкоўскі ганебнае жыццё закончыў у Пермі, куды быў сасланы[413].

17

Станіслаў Костка Патоцкі[414] быў братам Ігната Патоцкага[415], аднаго з найвялікшых польскіх памешчыкаў, павінен быў нарадзіцца каля 1760 года, правадыром яго маладосці быў езуіт Рыгор Пірамовіч[416], адзін з найвысакароднейшых і самых адукаваных мужоў свайго часу. Абодва Патоцкія — Станіслаў і Ігнат — пасля падарожжаў па Еўропе ажаніліся з княжнамі Любамірскімі[417], пляменніцамі князя Адама Чартарыйскага[418], адсюль вельмі блізкія іх сувязі з Пулавамі. Станіслаў Патоцкі быў адораны надзвычайнай красамоўнасцю — высокая і шыкоўная постаць, прыгожае і поўнае выразу аблічча, голас моцны і звонкі, здавалася, клікалі яго да сеймавых поспехаў. З гэтай прычыны каля 1780 г. стаў любельскім пасланнікам. У той час князь Адам Чартарыйскі быў у апазіцыі да караля; Патоцкія, прытрымліваючыся палітыкі дзядзькі сваіх жонак, падзялялі антыпатыю да Станіслава Аўгуста. Узніклі ў той час дзве справы, здольныя выклікаць самыя злосныя пачуцці і кінуць на караля і яго дом знявагу. Першай з іх было знявoленне праз капітул кракаўскага біскупа Каятана Солтыка[419]. Хутчэй каб зрабіць прыкрасць каралю і яго брату прымасу,

чым ад пераканання, Станіслаў Патоцкі выступіў на Сейме ў абарону зняволенага. Некалькі прамоваў, што сказаў з гэтай нагоды і што па красамоўнасці і запальчывасці можна параўнаць з прамовамі Цыцэрона супраць Катыліны[420], з'яўляюцца, без сумнення, найпрыгажэйшымі, якія можна было пачуць у XVIII стагоддзі ў Польшчы. Эфект быў вялікі.

Каятан Солтык, пяцігадовы вязень у Калузе, пакутнік нязломных перакананняў і найгарачэйшай любові да краю, прыроджаны духоўнік, ушанаваны высокай годнасцю ў касцёле і ў Рэчы Паспалітай, здавалася, быў ахвярай інтрыгі і хцівасці прымаса[421], які, як яму фальшыва прыпісвалася, што, аднак, паўсюдна пацвердзілася, падпільноўваў, каб загрэбці прыбыткі найбагацейшага ў Польшчы біскупства. Яго абаронцам быў 25-гадовы малады чалавек вядомага ў краі роду, вялікага маёнтку і, больш за тое, вышэйшы за ўсялякія падазрэнні ў шуканні папулярнасці або карысці. Нашчадкі па-іншаму асудзілі гэтую справу: нявіннасць караля і яго брата не падлягаюць сумненню, — але, ацэньваючы прамовы Патоцкага толькі з боку майстэрства, нельга ім адмовіць у справядлівым прызнанні. Другая справа, якая ўзнікла адначасова амаль з бруднага прытона, кідае на Патоцкага шкодны цень у яго справе. Сярод паслаблення нораваў, якія панавалі ў той час у Варшаве, пражывала там маладая, прыгожая, але разбэшчаная і легкадумная жанчына[422], якая, выйшаўшы замуж за нейкага расійскага авантурыста Угрумава[423], адкрыла свой дом лёгкім інтрыжкам. Марнатраўства не дазволіла ёй зрабіць запасы на дні няўдач, якія са знікненнем абаяльнасці хутка надышлі. Тады, карыстаючыся апавяданнямі пра нянавісць, што існавала паміж каралём і Чартарыйскім, якія вяліся ў яе доме, прыдумала ганебны план, пры дапамозе якога спадзявалася атрымаць шмат грошай. Дык вось, выклікаўшы да сябе каралеўскага камердынера Рыкса[424], раскрыла яму, што Чартарыйскі праз Патоцкага намаўляў яе за вялікую ўзнагароду атруціць караля, што нават даў ёй парашок, які павінна была пастарацца ўсыпаць у напой у той час, калі Станіслаў Аўгуст наведае яе, што на няславу гэтага караля здаралася даволі часта. Рыкс паверыў гэтаму паклёпу

і атрымаў ад свайго ўладара загад даставіць Угрумавай грошы, але з умовай, каб арганізавала яму зручны спосаб падслухоўвання Патоцкага, калі пра гэты намер будзе з ёй размаўляць. Калі першы крок у гэтай злачыннай задуме жанчыны ўдаўся паспяхова, яна запрасіла да сябе Станіслава Патоцкага і прызналася яму, што кароль праз Рыкса намаўляў яе атруціць Чартарыйскага. Уведамлены пра гэта генерал падольскіх земляў павінен быў такім жа чынам пры сведках падслухаць Рыкса, калі той будзе размаўляць пра гэта з Угрумавай. Нягодная гэтая жанчына так спрытна правяла справу, што з суседняга кабінета Рыкс падслухаў асобныя выразы размовы, дзе ішла гаворка пра атруту, ахвярай якой павінен стаць кароль. Такім жа чынам зрабіла і з Патоцкім, які з таго ж кабінета ў іншы дзень падслухаў Рыкса, што размаўляў пра атруту. Патоцкі меркаваў, што зняволенне Рыкса пралье святло на гэтую таямнічую інтрыгу і, атрымаўшы ад свайго цесця Станіслава Любамірскага[425], вялікага кароннага маршалка, ахову і затаіўшыся ў доме Угрумавай, пасля вымаўлення Рыксам зноў некалькіх слоў пра атруту, загадаў схапіць яго і адправіць у порахавы склеп. Тут жа вестка пра замах караля на жыццё Чартарыйскага разнеслася па Варшаве. Абурэнне было вялізнае. Кароль не мог дазволіць прыглушыць гэтую справу. Была заведзеная справа ў маршалкоўскім судзе, і хоць Любамірскі меў непрымірымую крыўду на караля за баламуцтва яго жонкі[426] за некалькі гадоў да таго, аднак справядлівасць перамагла, справа была сумленна даследаваная. Угрумава мусіла прызнацца, што задумала той подлы паклёп, прыведзеная да гэтага нэндзай. Быў вынесены прысуд паставіць яе да ганебнага слупа і зрабіць кляймо на плячах, таксама на ўсё жыццё зачыніць у гданьскую крэпасць, што звалася «Лятарня». Патоцкі са згрызотамі і сорамам, што дазволіў ашукаць сябе такой агіднай жанчыне, кароль і Чартарыйскі з няславай, што падтрымлівалі з ёй сувязі, выйшлі з гэтай справы, але тое не паслужыла нават прымірэнню стрыечных братоў, якімі былі Станіслаў Аўгуст і Адам Чартарыйскі.

Станіслаў Патоцкі разам са сваім братам Ігнатам належалі да патрыятычнай партыі, а значыцца супрацьлеглай партыі

прыдворнай, якая схілялася на расійскі бок. Прамовы Станіслава Патоцкага на сеймах, якія праходзілі неўзабаве, узнялі яго зноў у свядомасці нацыі як гарачага патрыёта Айчыны. Пратрымаўся ён на гэтым шляху на працягу ўсяго канстытуцыйнага сейма, а пасля заняпаду краю схаваўся за мяжой. Менш шчаслівы яго брат Ігнат быў вывезены ў Пецярбург, пакутаваў у казематах крэпасці Св. Пятра і Паўла, аж пакуль імператар Павел не вярнуў яму свабоду. Станіслаў Патоцкі ўвесь час з 1794 да 1806 г. правёў у Дрэздэне і ў падарожжах па Францыі і Італіі. Прысвяціў сябе выключна навукам і мастацтвам, а калі Напалеон І у выніку Тыльзіцкай дамовы[427] стварыў Варшаўскае княства[428], Патоцкі ўжо асабіста імператарам Францыі быў прызначаны міністрам асветы і веравызнанняў. На гэтай пасадзе шмат зрабіў для краю, разгарнуў узорную руплівасць у павышэнні навукі і карысці моладзі. Яго прамовы, сказаныя на іспытах у Варшаўскім ліцэі, проста ідуць да сэрца і здольныя былі распаліць у моладзі непараўнальны энтузіязм да працы. Аратарскі талент Патоцкага безупынна ўзрастаў, часта прамаўляў ён у самыя ўрачыстыя хвіліны жыцця нацыі, якое ў той час біла такой магутнай крыніцай. Але самай прыгожай з тых прамоў з'яўляецца, мусіць, сказаная ў Вілянове пры высвячэнні помніка палеглым на войнах за вяртанне Айчыны палякам. Пазней Станіслаў Патоцкі стаў старшынёй сената, а значыць першым саноўнікам новага Каралеўства Польскага. Ён быў змушаны вызваліць пасаду міністра асветы і веравызнанняў, бо свабодны погляд на стасункі касцёла з краем і талерантнасць выклікалі антыпатыю клерыкальнай партыі, і прытым, як член масонства і магістр Варшаўскага ўсходу, трапіў у няміласць імператара. Таму заняўся аздабленнем Вілянова[429], стварэннем карціннай галерэі, папаўненнем багатай бібліятэкі і падтрыманнем айчыннай скульптуры работы Татаркевіча[430]. Дзякуючы яму ў Варшаве з'явілася школа мастацтваў. Дбаючы пра развіццё красамоўства і выяўленчага мастацтва, выдаў дзве працы: *Пра красамоўства і стыль* паводле курса літаратуры Бляйза і *Пра старажытнае мастацтва, альбо Польскі Вінкельман.* У пажылым ужо веку, атачаны павагай народа, памёр 14 верасня 1821 г.

18

Аляксандр I, жадаючы выканаць дадзенае па Венскім дагаворы абяцанне пра наданне польскім правінцыям нацыянальнага кіраўніцтва, прызначыў наступных губернатараў-палякаў: Ксаверыя Любецкага ў Вільні, генерала Анджэйковіча[431] ў Гродне, графа Валовіча[432] ў Беластоку, Барталамея Гіжыцкага[433] на Валыні, Мікалая Грахольскага[434] на Падолі, Казіміра Суліструоўскага[435] ў Мінску.

19

Пры Міркавічу[436] ў Вільні было спакойна, канфіскацыі і пераслед пераканалі віленскую публіку, што эмісары самі гінуць і іншых губяць, таму яна і не належала да ніякіх таварыстваў. Кожнае польскае паўстанне, кожная наша параза былі жнівом для расійскіх чыноўнікаў. Дык вось, пры Міркавічу, які быў чалавек спакойны, але недальнабачны, яны засумавалі, што няма эмісараў і надзеі на атрыманне ўзнагарод. У Міркавіча быў кіраўнік канцылярыі Пакроўскі[437], чалавек злы, які моцна прагнуў стварыць якую-небудзь новую камісію, і вось, дамовіўшыся з палкоўнікам Юферавым[438], стварылі сапраўдны раман: выдумалі, нібы існуе вельмі вялізная змова, сцвярджаючы, што да яе належалі ўсе, хто не ліслівіў перад уладамі і не дамагаўся прыхільнасці ўрада. Гэтая хлусня была прыдуманая па-майстэрску; яны змаглі пераканаць Міркавіча, што калі ён адразу, не даючы часу змоўшчыкам на пагадненне, загадае зняволіць некалькі сотняў чалавек, тады ўвесь план змовы будзе раскрыты. Міркавіч, спалоханы карцінай замаху, які павінен выбухнуць, паверыў данясенню Пакроўскага і сапраўды выдаў указ наконт зняволенняў. Здарылася гэта ў 1839 г. Увесь дамініканскі кляштар і Святаянскія муры напоўніліся вязнямі. Мяноўскі[439], як прафесар медыцынскай і хірургічнай акадэміі ў Вільні, вяртаўся якраз з-за мяжы. Пакроўскі кінуў на яго падазрэнне, што гэтае падарожжа той рабіў з палітычнымі намерамі. І вось ён быў зняволены, а паколькі яго прыяцель

і калега Вельк[440] распачаў дзейныя захады дзеля ягонага вызвалення, — і Велька зачынілі ў кляштары. Распачалося следства, падчас якога насамрэч змова не была раскрытая, але пры забіранні дакументаў і кніг знайшлося шмат даўнейшых ці ў цяперашні час выдадзеных за мяжой польскіх эміграцыйных твораў, а ў некаторых лістах нараканні і абраза на ўрад. Пошта атрымала загад адкрываць лісты; паколькі ў той час філасофія Трэнтоўскага[441] захапіла моладзь, якая пачала ўжываць яго выразы і размаўляць на яго цёмнай мове, было прывезена ў Вільню шмат польскіх навучэнцаў з Пецярбургскага, Маскоўскага і Дэрпцкага ўніверсітэтаў — меркавалі, што гэта змоўніцкая мова і ўсе яны ўдзельнічаюць у змове. Пры такой вялікай колькасці зняволеных, мностве забраных кніг і дакументаў іх разгляд патрабаваў шмат часу, і менавіта таму Пакроўскі і Юфераў, не могучы нічога знайсці пра змову, пачалі ганяцца за польскім патрыятычным духам, сляды якога трапляліся паўсюль. У віленскую камісію быў прызначаны палкоўнік жандармерыі Ламачэўскі[442], расіянін, чалавек сумленны і адораны праўдзівай і здаровай разважнасцю. Дык вось, калі пачаў патрабаваць у Пакроўскага, каб паведаміў яму прычыну таго, чаму ў зняволенні трымае столькі людзей у той час, калі нават найменшага следу няма, каб яны маглі ўдзельнічаць у змове, і атрымліваў толькі выкрутлівыя і надуманыя адказы, пастанавіў сам дапытваць некаторых больш важных вязняў. Размова з Мяноўскім пераканала яго ў поўнай нявіннасці прафесара[443], таму проста напісаў рапарт шэфу жандараў графу Арлову[444] і выразна паведаміў, што лічыць усе паводзіны камісіі выдумкамі і жаданнем ашукаць урад, каб вымантачыць ад яго ўзнагароды. Арлоў паказаў гэты рапарт імператару Мікалаю, які прыслаў флігель-ад'ютанта Назімава[445], а той разам з Ламачэўскім пераканалі Міркавіча, што ён быў ашуканы Пакроўскім. Пазней імператар прыслаў генерал-ад'ютанта Кавеліна[446], які, каб не кампраметаваць урад, выслаў некалькі дзясяткаў студэнтаў на службу ўглыб Расіі. Невінаватасць Мяноўскага і Велька была поўнасцю даведзеная. Паслугамі абодвух гэтых лекараў карысталіся княгіні Вітгенштэйн[447] і Далгарукава[448], якія, паехаўшы

ў Пецярбург, паказалі ўсю несправядлівасць абыходжання з такімі высакароднымі і адукаванымі людзьмі. Яны сустрэліся з імператрыцай, а тая — да мужа, які, кампенсуючы гэтым прафесарам зведаны імі пераслед, асыпаў іх рангамі і даў пажыццёвую пенсію па 1000 срэбраных рублёў. Мяноўскі пасля пераезду гэтых абедзвюх паняў у Пецярбург быў выкліканы туды ж на пасаду прафесара. Неўзабаве яго парадамі пачала карыстацца княгіня Ліхтэнбергская[449], дзякуючы гэтаму Мяноўскі ўвайшоў у сферу пецярбургскай арыстакратыі, што з цягам часу дапамагло яму атрымаць пасаду рэктара Галоўнай школы ў Варшаве. Яшчэ ў Вільні Мяноўскі ажаніўся з паненкай Аляксандрай Бекю[450]. У паненку Аляксандру быў закаханы таксама Людвік Шпіцнагель[451]. Як заўзяты «philhellene»[452], надумаў падацца на дапамогу народу, які вызваляецца з ярма, і вось Юзаф Масальскі напісаў на яго наступную эпіграму: «Грэцыя паўстала, хапай зброю, Людвіку, плыві ёй на дапамогу ў Бекувянкі чаравіку» (у паненкі Беку былі надзвычай вялікія рукі і ногі).

У гэты ж час, амаль разам з Мяноўскім, быў зняволены і Шэмеш[453], памешчык і мастак-аматар. Палюбіўшы філасофію Трэнтоўскага, пісаў рагатым яго стылем лісты сваім сваякам, якія вучыліся ў Маскоўскім універсітэце. Перахопленая карэспандэнцыя дала падставу для іх зняволення і дастаўкі пад вартай самога Шэмеша. Калі генерал-ад'ютант прыбыў у Вільню для поўнага заканчэння гэтай справы, так неразважліва пачатай, і калі пераканаўся ў невінаватасці Шэмеша, загадаў яго вызваліць і выклікаў да сябе. Кавелін, у якога ў той час, мусіць, ужо пачыналася вар'яцтва, бо пазней, праз некалькі месяцаў, зусім звар'яцеў, у аратарскай запальчывасці пачаў вымаўляць Шэмешу за яго стыль і даказваць яму, што ўжыванне такой дзівацкай мовы асудзіла яго на такія клопаты і небяспеку. Забываючыся, дадаў, што Шэмеш не павінен тлуміць сабе галаву рознымі марамі, — тое, што памерла, ужо не ажывае, а значыць, і Польшча ніколі не ўваскрэсне. Шэмеш з вялікай запальчывасцю так парыраваў Кавеліну: «Хто табе, генерале, дае права класці мяжу Божай усемагутнасці! Можа, у гэтую хвіліну, калі

мы размаўляем, Расія загінула назаўжды, а Польшча паўстае з магілы больш пышнай і магутнай, чым была калісьці». Само сабою, Шэмеш за гэтую абарону ўсемагутнасці Божай быў сасланы ўглыб Расіі; Кавелін вярнуўся ў Пецярбург і звар'яцеў[454] — адправілі яго, значыць, у вар'ятню ў Раштоку.

20

Мікалай з Ленчыцы[455] быў езуітам вялікай набожнасці, давёў яе да такой ступені, што, калі праходзіў праз сад і чуў водар кветак, тут жа затыкаў нос, каб не адчуваць ад гэтага прыемнасці і не абуджаць прыхільнасці. Зараз памятны знак аб келлі, у якой ён жыў, умураваны ў сцяну аднаго з пакояў, які цяпер займае рэдактар *Kuryera Wileńskiego*.

21

Сташыц быў сынам млынара, вучыўся ў прыхадской школцы. Андрэй Замойскі, канцлер, наведваючы тую школку, якая знаходзілася ў яго маёнтку, звярнуў увагу на Сташыца, узяў яго з сабой і аддаў у Замосце ў вышэйшую школу, званую Акадэміяй; там Сташыц скончыў навучанне, стаў настаўнікам французскай мовы і надзеў манаскую сутану. У хуткім часе Андрэй Замойскі ўзяў яго настаўнікам да сваіх сыноў Аляксандра і Станіслава, але Сташыц выявіў вялікую здольнасць да кіравання маёнткам; дык вось, пасля смерці канцлера Замойскага яго ўдава выдала Сташыцу паўнамоцтвы на кіраванне ўсёй маёмасцю. У завяшчанні як узнагароду за яго працу і павышэнне прыбыткаў яна запісала яму 60 000 срэбраных рублёў. Сташыц нейкі час знаходзіўся ў Вене, бо там жыла пані Замойская, потым вярнуўся ў край і перастаў быць ксяндзом. Неўзабаве пасля таго перайшоў на дзяржаўную службу ў аддзеле ўнутраных спраў, найпільней заняўся падтрыманнем рамёстваў у Варшаве, і менавіта яму Варшава павінна быць ўдзячнай за дасканаласць сваіх рамёстваў. У сувязі са шчаслівым абаротам сваіх капіталаў павялічыў свае сродкі

да такой ступені, што, паміраючы, пакінуў каля 6 мільёнаў злотых. Купіў ва ўласнасць вялікі Грубешоўскі маёнтак, падараваў яго сялянам, прызначыўшы вельмі памяркоўны чынш. З даходаў таго чыншу завяшчаў пастаянна купляць прылеглыя маёнткі, а нават і больш далёкія ў Польшчы, парадкуючы іх тым жа самым спосабам, так, каб у неакрэслены час найбольшая частка зямлі ў Польшчы магла перайсці ва ўласнасць вясковага люду. Гэтую сістэму ўзяў пад сваю і сваіх спадкаемцаў апеку імператар Аляксандр I, праводзіў яе вельмі старанна, аж да намесніцтва князя Паскевіча[456], пазней прызначаныя ім адміністратарамі генералы і палкоўнікі, не ведаючы справы, хцівасцю і пагардай да ўсялякіх правілаў давялі Грубешоўскі маёнтак да руін. Апрача таго, Сташыц пабудаваў дом у Варшаве і падараваў яго Таварыству прыяцеляў навук. Аднак улады ў 1832 г. канфіскавалі той дом і змясцілі ў ім бюро латарэі[457]. Сташыц быў такім ашчадным, што на свой стол не выдаваў ніколі больш за 2 злотыя ў дзень. Хадзіў звычайна ў вельмі зношанай світцы, ніколі не наймаў экіпаж, а калі аднаго разу да яго прыбыла сястра, просячы пра паляпшэнне сваёй долі, Сташыц, даведаўшыся, што яна жонка млынара, які трымаў у арэндзе млыны, купіў ёй у спадчыну млын, параіўшы, каб ніколі не выходзіла са свайго становішча. Пахаванне Сташыца, які памёр на пачатку 1830 г., было надзвычай пышнае. Усё варшаўскае насельніцтва суправаджала яго пахавальны картэж, а прафесары і вучні, мяняючыся з міністрамі і сенатарамі, данеслі яго труну да магілы. Сташыц яшчэ ў маладосці сваёй пераклаў паэму Фларыяна[458], французскага аўтара другой паловы XVIII стагоддзя, *Нума Пампілій*, у якой — пры апісанні сцэны пахавання сабінянскага караля Тацыя — Нума, як найбліжэйшы яго сваяк, мусіў паходняй падпаліць вогнішча, на якім парэшткі караля павінны былі згарэць. Фларыян піша: *Numa baissa le flambeau et alluma le bucher*[459]. У асобніку, з якога Сташыц рабіў пераклад, была друкарская памылка — у слове *baissa* прапушчана адно *s*, аднак малады настаўнік французскай мовы пераклаў: *Нума пацалаваў паходню і запаліў вогнішча*.

22

Адам Лодзя Панінскі[460], вялікі каронны падскарбі, прапанаваў ураду аддаць езуіцкія маёнткі шляхце. Літоўскі канцлер Іяхім Храптовіч[461] найбольш супраціўляўся гэтаму, дамагаючыся, каб тыя маёнткі заставаліся адукацыйным фондам. Канстытуцыйны сейм за здраду краю пазбавіў Панінскага яго прозвішча і маёнтка і прысудзіў да вечнага выгнання; той жа выехаў за мяжу і назваўся Адамам Таўткортам. Яго сын Калікст[462], які падазраваўся у здрадзе за тое, што не паспяшаўся з аддзяленнем своечасова пад Мацяёвіцы, сам аддаўся суду, але той прызнаў яго невінаватым.

23

Распаўсюджваўся па Варшаве надпіс на магілу яшчэ жывога кіеўскага біскупа Юзафа Анджэя Залускага[463], чалавека вельмі адукаванага, але рассеянага, які быў разам з біскупам Солтыкам сасланы ў Калугу ў ссылку: *Hic iacet ingenium, Expectat indicium* (*Тут ляжыць галава, чакае разважнасці*).

24

У 1820 г. у Беларусі быў вялікі голад. У тых губернях на схіле існавання езуітаў ордэн меў свае школы, кляштары і маёнткі. У Літоўскай губерні знаходзіўся таксама маёнтак Аляксандра Віртэмбергскага[464], брата імператрыцы Марыі Фёдараўны[465], маці Аляксандра I, які якраз падчас таго голаду праязджаў каля маёнтка свайго дзядзькі Езярышча. Убачыўшы натоўп знясіленых і хісткіх людзей, якія кінуліся перад ім ніцма, здзіўлены імператар пытаецца пра прычыну; калі яму патлумачылі, што гэтыя бедалагі паміраюць з голаду, імператар запытаў: «А чые вы?» — тыя закрычалі: «Езярыскія»; імператар быў трохі глухі, дык звярнуўся да свайго прыяцеля, ад'ютанта Валконскага[466], які, жадаючы схаваць памылку імператарскага дзядзькі, што мала дбаў пра добрае жыццё народа ў сваіх маёнт-

ках у Польшчы, паўтарыў, перакруціўшы на *езуіцкія*. Гэта так абурыла імператара, што на першай станцыі ён падпісаў указ пра выгнанне з Расіі гэтага ордэна.

25

У XVI ст. Эмануэль Альварэз[467], іспанец, езуіт, напісаў дасканалую лацінскую граматыку, надзвычай вялікую. Езуіты, верачы ў бездакорнасць працы, меркавалі, што найлепш навучаць дзяцей лаціне, калі ім усю кнігу ў галаву ўсадзіць, на што патрэбна вельмі шмат часу, так што яго мала застанецца на набыццё іншых ведаў. Станіслаў Канарскі[468], асоба надзвычай адукаваная, бачачы бескарысную працу дзяцей, сам напісаў лацінскую граматыку, аднак ксёндз Ян Бельскі[469], езуіцкі прафесар, так абурыўся гэтым, што, адзначаючы 250-годдзе з дня смерці Альварэза, якое выпадала менавіта на час гадавога экзамену ў Калішу, ксёндз Бельскі выступіў з прамовай у абарону Альвара, дзе расхвальваў чыноўнікаў, якія там прысутнічалі, даводзячы, што яны павінны ўзнесці Альвара, і ў запале дадаў, што С. Канарскі хоча праславіцца выдаленнем са школ Альвара, як Герастрат — спальваннем храма Дыяны ў Эфесе[470].

26

Тамаш Уейскі[471] з Велікапольшчы быў каронным падканцлерам пры панаванні Яна Казіміра[472] і кіеўскім і чарнігаўскім біскупам. Знаходзячыся ў Вільні, ахоплены набожнасцю, стаў езуітам. Там, дзе цяпер казармы Св. Ігнацыя, быў даўней вялікі езуіцкі кляштар, які называўся *Дом прафесараў*[473]. Гэта быў нібыта пенсійны дом для езуітаў, якія не маглі працаваць, і разам з тым адбываўся там выпрабавальны тэрмін пад наглядам старцаў, якія вучылі моладзь ордэнскім правілам. Кожнага з паслушнікаў для выпрабавання хрысціянскай пакоры раз на тыдзень выпраўлялі з торбамі жабраваць на віленскіх рынках. Калі ксёндз Уейскі стаў паслушнікам, прыйшла і яго чарга жабравання. Але ведалі яго даўней у горадзе з часоў яго

падканцлерства як чалавека шчодрага і багатага, дык вось, калі ён паказаўся на рынку, гандляркі кінуліся з плачам, молячы, каб найбольш запасаў прыняў з іх кошыкаў, так што ў імгненне вока напоўніліся яго торбы да такой ступені, што не мог іх падняць. Ксёндз Слупскі[474], віленскі афіцыял, прэлат вялікай важнасці праязджаў у карэце праз рынак менавіта ў той час, калі ксёндз Уейскі, акружаны гандляркамі, якія плакалі, прасіў іх, каб забралі большую частку сваёй міласціны. Узрушаны афіцыял выйшаў з карэты, прарваўся да ксяндза Уейскага і, кінуўшыся яму ў ногі, прасіў благаславення. Пасля доўгага і набожнага жыцця ксёндз Уейскі памёр у глыбокай старасці, агорнуты пашанай духавенства і жыхароў Вільні. Калі кляштар, у якім Уейскі жыў і быў пахаваны, забіралі на казармы, у склепах былі знойдзены парэшткі пахаваных там асоб і між іншых спарахнелая труна ксяндза Уейскага з алавянай дошкай, са сціслым надмагільным надпісам; цела ж яго так добра захавалася, што вучні медыцыны забралі яго ў свой анатамічны зал і размалявалі бронзавым пакостам, жадаючы зрабіць яго падобным да муміі. Ксёндз Гербурт[475] у той час быў житомірскім прэлатам; абураны тым, што цела былога біскупа, такога набожнага чалавека, цяпер з'яўляецца забаўкай для студэнтаў, забраў яго парэшткі, справіў цудоўнае пахаванне і змясціў у склепе біскупаў у Жытоміры.

27

Цецішэўскі[476], луцкі і жытомірскі біскуп (сваяк Лялевеля), жыў 100 гадоў. Імператар Аляксандр I надзвычай яго шанаваў і заўсёды цалаваў яму руку. Ксёндз гэты трымаў ва ўзорнай дысцыпліне луцкае духавенства, аднак, не маючы часу за ўсім сачыць, перадаў гэта афіцыялу, біскупу Яну Божыдару Падгарадзенскаму[477], і той быў пільным падтрымальнікам маралі сярод духавенства. Выдаў, значыць, загад, каб ніводны ксёндз, які прыязджае ў Луцк па справах свайго дэканата або парафіі, не спыняўся нідзе ў іншым месцы, як у кляштарах, а кіраўнікі кляштараў павінны былі даносіць пра іх паводзіны.

28

Грубер[478] быў езуіцкім генералам пры імператары Паўлу і, шчасліва вылечыўшы ад небяспечнай хваробы вачэй імператрыцу Марыю Фёдараўну, здабыў найвышэйшую прыхільнасць Паўла.

29

Тамаш Ваўжэцкі[479], вялікі літоўскі харунжы, якога называлі наступнікам Касцюшкі, пазней быў старшынёй Віленскай камісіі. Ён быў стрыечным братам Вінцэнта *Тышкевіча*[480], літоўскага рэферэндарыя, які, прыязджаючы ў Вільню, спыняўся звычайна ў кляштары айцоў бернардзінцаў; часта маючы намер даўжэй затрымацца ў Вільні, выклікаў з вёскі Ваўжэцкага. Тышкевіч меў звычку праглядаць штодзень каляндар і адшукваць імёны знаёмых асоб. Дык вось, аднойчы ў дзень імянін Ваўжэцкага, знаходзячыся з ім у Вільні, паклікаў з раніцы свайго сакратара Юндзіла, загадаў яму пайсці наверх да Ваўжэцкага (сам ён жыў у бернардзінцаў унізе, бо ногі ўжо былі слабыя), павіншаваць з імянінамі і ўручыць у падарунак для ўмацавання 1000 чырвоных злотых. Ваўжэцкі быў бедны ў параўнанні з В. Тышкевічам, але не хацеў прыняць грошы. Калі Юндзіл вярнуўся з паведамленнем, што п. Тамаш віншаванне прыняў, але пра падарунак не хацеў нават слухаць, Тышкевіч разгневаўся, што Ваўжэцкі выказаў пагарду да падарунку брата і прыяцеля, загадаў падаць сабе шкатулку, адлічыў другую тысячу чырвоных злотых і зноў паслаў наверх; але, калі і гэтым разам грошы былі вернуты, Тышкевіч дадаў яшчэ тысячу. На гэты раз Ваўжэцкі, не жадаючы, каб сума яшчэ павялічвалася, або, можа, памятаючы, што Бог тройцу любіць, прыняў падарунак. Тышкевіч быў педантам, слова ніколі не парушаў, а дадзенае выконваў. Надзвычай любіў калдуны; еў звычайна шмат. У яго была сястра[481] замужам за Кажанецкім[482], ён наведваў яе часта ў маёнтку Дабоі, а што быў пунктуальны — дастаткова дадаць, што калі напіша ёй, што

прыедзе а дванаццатай, то калі б прыехаў а дзясятай — будзе стаяць некалькі гадзін пад брамай, абы толькі ў прызначаны час заехаць пад ганак. Адведваючы сваіх шматлікіх сваякоў, пакідаў ім заўсёды ў дарунак некалькі слупкоў золата, аднак ніколі не ўручаў звычайным спосабам, а, заклаўшы за спіну рукі, у якіх трымаў слупок, хадзіў так па пакоі і, калі клікаў некага з дзяцей, раптам адварочваўся, а пакліканы, прызвычаены да гэтага, браў грошы не дзякуючы, бо гэта было вельмі строга забаронена. Жанаты быў з роднай сястрою князя Юзафа Панятоўскага[483] Тэрэзай[484], якая рассталася з мужам за тое, што ён расціснуў яе шкляное вока. Жыла яна затым у Парыжы і там зблізілася з Тайлеранам[485], які быў з пашкоджанай ступнёй і крыху кульгаў. Аднойчы, калі графіня, пальчыкам паказваючы на хворую нагу Тайлерана, запытала ў яго: *Comment va mon prince?* — той, паказваючы ўзаемна на яе шкляное вока, адказаў: *Comme vous voyez, Madame*[486].

30

Міхал Сабаньскі[487] быў вельмі паважаным памешчыкам Брацлаўскага павета, але здарыўся з ім выпадак надзвычай непрыемны. Аднойчы ён прыехаў нашмат раней, у нязвыклы час, у фальварак, у якім не жыў; пад'язджаючы да дома, заўважыў адчыненае гумно, мноства яўрэяў, якія мітусіліся каля фурманак, нагружаных поўнымі мяхамі. Пры яго з'яўленні яўрэі ўцяклі, аканом схаваўся ў каноплях, а мужыкі распавялі, што іх нанялі для вывазу прададзенай пшаніцы. Сабаньскі, бачачы, што тут робіцца штосьці благое, загадаў мужыкам адшукаць аканома і, пераканаўшыся ў крадзяжы, адлічыў яму на месцы 15 udaраў бізуном. Абураны шляхціц падаўся са скаргай да імператара Паўла, які, не выслухаўшы супрацьлеглага боку, выдаў указ і напісаў губернатару Чэўкіну[488], каб той з'ездзіў з маршалкам на месца і калі Сабаньскі не дамовіцца з аканомам, хай той узаемна адлічыць яму 15 бізуноў. Губернатар прыбыў да Сабаньскага і з сумам паведаміў яму загад імператара. Тады Сабаньскі завёў торг са шляхціцам і прапанаваў яму 3 тыся-

чы дукатаў, жадаючы толькі адкупіцца ад ганебных бізуноў. Зацяты шляхціц адмовіўся ад прапановы. Сабаньскі паступова павялічваў суму і даваў яму ўжо нават 5 тысячаў дукатаў, але заядлы аканом не хацеў пра гэта і слухаць. Нарэшце пасля даволі доўгіх таргоў абвясціў, што толькі тады будзе задаволены, калі пан Сабаньскі аддасць яму той фальварак у спадчыннае ўладанне. Не жадаючы, каб з яго смяяліся, што згадзіўся быць пабітым, толькі не заплаціць, пан Міхал з жалем аддаў маёнтак злодзею. Ашчасліўлены шляхціц выдаў Сабаньскаму распіску, што не мае да яго ніякай прэтэнзіі, аднак забыў атрымаць такую ж ад Сабаньскага. Пасля смерці Паўла Міхал Сабаньскі абскардзіў яго як злодзея, яўрэі і мужыкі прысягнулі як сведкі, і шляхціца кінулі ў турму. Закон быў у той час надзвычай строгі. За крадзеж шляхціцам 15 рублёў срэбрам яго ссылалі ў Сібір. Аканом ведаў пра гэта, дык звярнуўся з просьбай да Сабаньскага, молячы яго аб літасці. Сабаньскі тады яму растлумачыў, што зрабіў гэта толькі дзеля таго, каб пераканаць яго, як лёгка страціць маёнтак, набыты такім несумленным спосабам. Дамогся затым памілавання для аканома, выплаціў яму 5 тысячаў дукатаў за крыўду, а маёнтак пад выглядам выкупу забраў назад.

31

Імператар Павел выдаваў замуж сваю дачку Аляксандру[489] за Юзафа[490], эрцгерцага аўстрыйскага, палатына венгерскага, і быў надзвычай усцешаны гэтым саюзам, бо даўно ўжо хацеў аб'яднаць свой дом з адным з паноўных дамоў, што яму давалася з вялікімі цяжкасцямі, таму што перашкодай стала рэлігія. Паколькі князь быў католік, дык трэба было браць двайны шлюб — паклікалі для гэтай цырымоніі ксяндза Ануфрыя Кіцкага[491], львоўскага архібіскупа, старога надзвычай шаноўнага, які сваім тактам і годнымі паводзінамі выклікаў пры расійскім двары агульную павагу. Пасля вянчання архібіскуп сказаў маладым цудоўную прамову па-французску, якая вельмі спадабалася імператару Паўлу. Падчас апошняга

паўстання Касцюшкі вельмі шмат галіцыйскіх падданых палякаў перайшло за польскую мяжу, там яны былі зняволеныя і сасланыя ў Сібір. Кіцкі выпісаў прозвішчы выгнаннікаў, а было іх больш за тысячу, і, упэўнены, што імператар захоча яго ўзнагародзіць, меў намер прасіць аб іх памілаванні. Павел пасля заканчэння вянчання падказаў сваёй дачцэ, што яна павінна аддзячыць шаноўнаму архібіскупу, які так здалёк прыехаў, каб блаславіць іх саюз, што такую цудоўную і чулую сказаў ім прамову, і адначасова параіў ёй спытацца ў яго, чаго для сябе архібіскуп пажадаў бы. Дачка выканала волю бацькі. Архібіскуп, скарыстаўшыся зручным момантам, які сам надарыўся, распавёў ёй пра лёс бедных выгнаннікаў і з просьбай аб памілаванні авечак аддаў ёй вялікі спіс высланай у Сібір моладзі. Павел, калі быў нечым незадаволены, меў звычку мяўкаць, як кот, ды крывіць і так ужо брыдкі свой твар; дык вось і цяпер, стоячы непадалёку, усё пачуў, пранізліва мяўкнуў і пайшоў з гневам. Архібіскуп з жалем зразумеў, што яго просьба не будзе выслуханая, дык з сумам вярнуўся дадому. Назаўтра імператар прыслаў яму брыльянтавы крыж і сабалінае футра. Кіцкі затрымаўся на некалькі дзён і хацеў ужо паехаць, але папрасіў у маршалка пра развітальную аўдыенцыю з Паўлам. Імператар загадаў яму затрымацца на нейкі час. Кіцкі павінен быў з жалем яго паслухацца, бо яго мучылі гэтыя цырымоніі, а зрэшты, яму было сумна без сваіх. Так прайшлі чатыры тыдні, і нарэшце Павел зрабіў ласку дазволіць яму вярнуцца ў край. Сумны стары, агорнуты найвышэйшымі адзнакамі пашаны, вяртаўся ў Львоў, ды ўскладнялі яго дарогу цырымоніі, з якімі сустракалі яго на кожнай станцыі. Нарэшце прыехаў у Львоў. Каб яго сустрэць, выехалі губернатар і значнейшыя чыноўнікі. Са здзіўленнем архібіскуп убачыў натоўпы людзей, не паспеў яшчэ разабрацца, што гэта магло значыць, калі гэты натоўп яго атачыў, а губернатар абвесціў яму, што гэта тыя няшчасныя, пра памілаванне якіх ён прасіў у імператара, што яго так доўга трымалі ў Пецярбургу таму, што хацелі іх вярнуць з самых найдалейшых куткоў Сібіры, гэта заняло нямала часу, а імператар Павел жадаў, каб, вярнуўшыся, Кіцкі ўжо сустрэў сваіх аве-

чак у краі. Пры гэтым губернатар дадаў, што імператар Павел забяспечыў кожнага адзеннем і грашыма. Стары са слязьмі прывітаў і бласлявіў выгнаннікаў.

32

Пры двары Шчэнснага Патоцкага[492] жыў член Таргавіцкай канфедэрацыі, брыгадзір Грэкоўскі[493], у якога была надзвычай прыгожая дачка. Нейкі пісчык, сын папа, бачыў яе некалькі разоў і закахаўся ў яе, але, усведамляючы, што, паколькі ніжэйшы па становішчы і праваслаўнага веравызнання і прытым сын папа, ніколі не атрымае рукі паненкі Грэкоўскай, набраўшыся з кілішка рашучасці, напісаў ліст імператару Паўлу і даслаў яго па пошце. У лісце сваім маліў імператара аб заступніцтве перад панам Грэкоўскім за яго і за паненку Грэкоўскую, яго дачку, якая ўзаемна кахае яго, аднак яе бацька, паляк, ніколі не згодзіцца выдаць яе замуж за праваслаўнага, сына папа і вернападданага слугу імператара. Павел, доўга не думаючы, напісаў ліст тагачаснаму кіеўскаму губернатару, каб той узяў пісчага, паехаў з папом да Грэкоўскага ў Умань і загадаў абвянчаць маладых. Губернатар сказаў паненцы Грэкоўскай апранацца для вянчання і стаць да алтара. Тая, не страчваючы вытрымкі, сказала, што ні разу ў сваім жыцці не бачыла гэтага пісчыка, што імператар можа загадаць пазбавіць яе жыцця, аднак ніколі не прымусіць яе (sic) выйсці за незнаёмага чалавека замуж. Губернатар тут жа даслаў рапарт імператару, у якім растлумачыў усю справу. Павел загадаў даць пісчыку 500 ударaў палкамі і аддаць у салдаты.

33

Калі Павел вызваліў Касцюшку, а з ім і іншых палякаў, загадаў паклікаць да сябе брыгадзіра Дзяніску[494], які паказаў цуды мужнасці. Дык вось, прасіў яго, каб той згадзіўся служыць у яго ў гэтым жа рангу. Дзяніска адмаўляўся, што не ведае вайсковага майстэрства, што быў толькі паслушны начальніку

і ўмеў адно камандаваць: набі — забі. Імператар сказаў, што ў яго службе нічога іншага вымагаць не будзе, як набі і забі шмат непрыяцеляў, аднак Дзяніска не прыняў той ласкі.

34

Шчэнсны Патоцкі належаў да Таргавіцкай канфедэрацыі, быў нават маршалкам гэтай канфедэрацыі, дык за гэта Павел яго не любіў. Калі ён спяшаўся з Тульчына на каранацыю імператара, Павел загадаў паведаміць яму, што адбірае ў яго ранг генерала *en chef*, які яму дала імператрыца Кацярына, і што забараняе яму ўезд у абедзве сталіцы. Засмучаны Шчэнсны вярнуўся дадому і захварэў. У Пецярбургу пры двары быў яго сын, таксама Шчэнсны[495], які быў камергерам, і бацька спачатку хацеў яго адклікаць са службы, але, баючыся абразіць імператара, паслаў яму эстафету, даносячы толькі пра сваю хваробу. Шчэнсны прасіў аб неадкладным звальненні ў сувязі з небяспечнай хваробай бацькі; Павел згадзіўся на яго ад'езд, але загадаў яму яшчэ прысутнічаць на балі, які даваўся пры двары. Патоцкі быў паслухмяны. Надзеў на сябе дзівакаваты камергераўскі строй, прыдуманы Паўлам, пайшоў на баль і стаў пад падсвечнікам. Неўзабаве да яго падышоў імператар, размаўляў фамільярна, пытаўся пра здароўе бацькі і адышоў. Шчэнсны, не чакаючы канца балю, паехаў да сябе, зняў парык, чаравікі і іншыя дробязі, якія надавалі чалавеку карыкатурны выгляд, апрануў падарожны ўбор, сеў у падрыхтаваны экіпаж і паехаў. Калі быў ужо ў Віцебску, дагнаў яго фельд'егер, выклікаючы да імператара. Шчэнсны моцна захваляваўся, бо ў тыя часы шмат асобаў высылалася ў Сібір. У падарожным уборы Патоцкі стаў перад Паўлам. Той задаў яму наступнае пытанне: «Скажы мне, Акан, чаму ўчора на балі левы твой локан быў карацейшы за правы?» Патоцкі падумаў хвілінку і парыраваў: «Таму, Найяснейшы Пане, што я стаяў пад запаленым падсвечнікам, левы бок маёй галавы быў далей ад святла, калі меў гонар размаўляць з Найяснейшым Панам, правы ж бок быў пад уздзеяннем цяпла, што распусціла памаду, і локан развіўся». «Добра, добра, ведаеш, Акан, фізіку,

можаш ехаць да бацькі і паведаміць, што я вяртаю яму тытул і сваю ласку».

35

Калі князь Канстанцін Паўлавіч праводзіў агляд набраных з Каралеўства рэкрутаў, ён заўважыў, што адзін стройны і прыгожы мазур смяецца да ўпаду. «Чаго ты смяешся?» — пытае яго князь. «Калі я баюся». — «Але не бойся — кажы». — «Ды таму, што ясны князь выглядае як малпа».

36

Вялікі князь Міхаіл Паўлавіч быў даволі дасціпны, асабліва ўдаваліся яму каламбуры. Наведваючы аднойчы абсерваторыю на *Пулкаўскай гары* (за некалькі міль ад Пецярбурга), прасіў тагачаснага дырэктара, вядомага астранома Струвэ[496], каб зайшоў да яго ў Пецярбургу. Струвэ некалькі разоў быў у Пецярбургу, аднак не адважыўся, а зрэшты і не меў часу выканаць жаданне князя. Але, калі праз пэўны час князь недзе яго сустрэў, нагадаў яму пра абяцанне і зноў запрасіў, Струвэ падчас першага ж свайго знаходжання ў сталіцы выбраўся да князя. Ён вельмі здзівіўся і збянтэжыўся, калі ў зале спаткаў мноства саноўнікаў пры зорках і даведаўся, што гэта быў табель[497]. Новы клопат: паколькі Струвэ, не шукаючы ў календары табельных дзён, прыйшоў да князя ў крыху пацёртым фраку, дык, збянтэжаны, стаў у куточку, як раптам увайшоў князь, наблізіўся да яго і пачаў фамільярна размаўляць. Аднак Струвэ так быў збянтэжаны, што ніякая размова не магла завязацца. Пасля яго сыходу ўсе дзівіліся, што сталася са Струвэ, — быў як злоўлены. «Нічога дзіўнага, — адказаў князь, — як астраном Струвэ моцна здзівіўся, убачыўшы столькі зорак не на сваім месцы».

37

Пры заснаванні ў 1811 г. універсітэта ў Пецярбургу было непажадана запрашаць замежных прафесараў, але хацелася

адшукаць іх сярод славян. Такім чынам былі пакліканы Арлай[498] і Стайковіч[499] з Чырвонай Русі. Орлай стаў сакратаром у галоўным кіраўніцтве школ. Васіль Кукальнік[500], уніят, родам з венгерскіх Карпатаў, быў запрошаны на кафедру грамадзянскага і крымінальнага права, навучыўся па-расійску і стаў даваць урокі права Мікалаю і Міхаілу Паўлавічам. Пасля таго як езуіцкая школа ў Полацку была названая акадэміяй, туды быў пасланы Кукальнік як інспектар і ўзяў з сабой сына Паўла[501] (цяпер старшыня цэнзурнага камітэта ў Вільні). Езуіты, жадаючы падласціцца да Васіля Кукальніка, далі 16-гадоваму Паўлу званне *доктара права*. Васіль Кукальнік быў потым дырэктарам ліцэя ў Нежыне[502], які быў закладзены шчодрасцю князя Безбародкі[503]. Павел атрымліваў адукацыю ў Пецярбургскай гімназіі і пазней быў чыноўнікам у паштовым дэпартаменце, а калі Пелікан стаў рэктарам Віленскага ўніверсітэта, Навасільцаў выгнаў з гэтай установы чатырох прафесараў: прафесара ўсеагульнай гісторыі Іаахіма Лялевеля, прафесара філасофіі Юзафа Галухоўскага, Міхала Баброўскага (арыенталіста, выкладаў Святое Пісьмо) і прафесара права Ігната Даніловіча, — і папрызначаў на кафедры, якія яны займалі, найнедалужнейшых невукаў; так, на месца Лялевеля выклікалі з паштовага дэпартамента Паўла Кукальніка, на месца Юзафа Галухоўскага — ксяндза піяра Анёла Доўгірда[504], на месца Міхала Баброўскага — ксяндза Гінтыла[505], распусніка і інтрыгана, на месца ж Даніловіча — Каравецкага[506], які, выкладаючы права, пасля кожнага слова паўтараў: *«cynk człeku»*.

38

Фушэ герцаг д'Атранцкі[507] быў міністрам паліцыі пры Напалеоне І. Вядома, што пасля першага вяртання Бурбонаў[508] не толькі ніхто не праследаваўся, але Фушэ, які найбольш дапамагаў Талейрану ў тым, каб французскі сенат сваім дэкрэтам скінуў з трона Напалеона І, быў высока ацэнены Людовікам XVIII[509]. Фушэ, які быў напераменку ксяндзом, якабінцам, затым міністрам паліцыі, асыпаны праз Напалеона І славай

і дабрабытам, выступіў супраць яго як самы заўзяты вораг, так што не мог карыстацца ўсеагульнай павагай. Вельмі адкрыта і самым адчувальным чынам выказвалі яму пагарду вялікія магнаты, якія з Людовікам XVIII вярнуліся з эміграцыі і якія або асабіста былі знаёмыя з князем д'Атранцкім, або падтрымлівалі з ім сувязі падчас свайго знаходжання за мяжой. Фушэ, жадаючы помсціць, наблізіўся да аднаго з такіх эмігрантаў і ўголас звярнуўся да яго: «Што некаторыя прыкідваюцца, быццам мяне не ведаюць, я гэтаму зусім не здзіўляюся, але як пане граф, які некалькі гадоў атрымліваў ад мяне плату за данясенне мне пра кожны крок і кожнае слова ягомосьці караля падчас панавання Напалеона, — гэта мяне вельмі здзіўляе». Само сабою, што пасля такой размовы магнат тут жа выехаў з Цюільры, але іншыя, баючыся такой нясціпласці, акружылі князя д'Атранцкага, узгадвалі пра знаёмства з ім і што помняць яго і былі невычарпальныя ў найчуллівейшай да яго прыязнасці.

39

Арыстоцель[510] быў настаўнікам Аляксандра Вялікага[511]. Калі гэты слаўны ваяр выпраўляўся ў Егіпет і Індыю, Арыстоцель прасіў яго, каб дасылаў яму адтуль насякомых, птушак, звяроў, рыб і расліны для даследавання ўсёй прыроды. Даследуючы ж прыроду чалавечага розуму, вывучаў закон мыслення, высвятляў, адкуль бяруцца ўяўленні, у якім парадку павінны развівацца і што чыста розумам даступна чалавеку. Арыстоцель прыцягваў вялікую колькасць вучняў, для якіх акрэсліў уласцівасці метафізікі, гэта значыць менавіта філасофіі чалавечага розуму, але гэтую працу, зробленую толькі ў першых накідах, дапаўнялі яго вусныя тлумачэнні. Вучні дапаўнялі яе звесткамі, якія (!) жывым словам даваў ім настаўнік. Аднак тыя тлумачэнні людзей маладых і яшчэ нясталых часта скажалі вялікую думку філосафа, адсюль паўстала такая невырашальная блытаніна, што толькі вельмі настойлівая праца філолагаў здолела аддзяліць тое, што напісаў Арыстоцель, ад таго, што наблюзнілі яго вучні. У Сярэднявеччы метафізіка Арыстоцеля

была ў кляштарах прадметам філасофскай навукі манахаў, якія яшчэ больш змянілі ўвесь прадмет дзівацкімі выдумкамі. Нічога дзіўнага, што, прытрымліваючыся такога кірунку некалькі соцень гадоў, так званыя тагачасныя філосафы знішчылі здаровы розум і вучылі тонкасцям, якія да нічога не прыводзілі, толькі да пазбаўлення людзей ад смеласці ўласнага мыслення. Да якой ступені дайшло гэтае вар'яцтва, дастаткова сказаць, што напісаны вялізныя трактаты *de Nihilo* (аб нічым) і (людзі) сушылі сабе мазгі над тым, што ёсць нішто; мучылі розум, каб апісаць яго прыроду.

40

Жазэф дэ Местр[512] (нар. у 1753) імкнуўся абудзіць рэлігійны дух пераважна сярод арыстакратычнай моладзі. Працуючы сардзінскім пасланцом у Пецярбургу, пачаў уплываць на тамтэйшую моладзь і сустрэў сярод яе шмат прыхільнікаў; ён не сцвярджаў, што каталіцкая рэлігія неабходная для збаўлення, аднак хацеў абудзіць сапраўднае разуменне касцёла і веры ў тым духу, што Папа з'яўляецца галавой усяго свету і найвышэйшым суддзёй тут, на зямлі. Яго праца *Du Pape* імкнецца да сканцэнтравання галоўнага кірунку веры на асобу Папы[513], але тлумачэнне ўсёй яго рэлігійнай і палітычнай філасофіі знаходзіцца ў кнізе пад назвай *Soirées de St. Peterbourg*[514]. Граф Кавур[515] загадаў падчас вайны Італіі з Аўстрыяй прагледзець рапарты дэ Местра, якія ён пісаў сардзінскаму двару і ў якіх вельмі сурова асуджае ўсю палітыку Аўстрыі. Яго брат Ксаверый дэ Местр[516] праславіўся літаратурнай жамчужынкай, якой з'яўляецца яго невялічкі твор *Voyage autour de ma chambre*.

41

Адзін памешчык па збегу акалічнасцей страціў маёнтак. Пакуль яго меў, быў у кіраўніцтве, меў званне прэзідэнта; як

збяднеў, перабраўся да аднаго з багацейшых сваякоў і быў, як даўней у Польшчы называлася, нахлебнікам. Іншы, зноў жа ў часы Рэчы Паспалітай, быў паслом на Сейм, паводзіў сябе не вельмі добра, але маёнтак захаваў. Прыехаўшы аднойчы ў той дом, у якім пражываў збяднелы яго знаёмы, сказаў яму: «Васпан раней быў прэзідэнтам, а цяпер — рэзідэнтам (нахлебнікам)», — а той яму адпарыраваў: «Страцілі абодва па першай літары».

42

Польскае слова *statek* (судна) даўней абазначала тое ж, што і добрыя паводзіны, дык вось, адзін паважны ягамосць, які не вызначаўся вялікай кемлівасцю, прыслухоўваючыся да размовы ветрагона, закрычаў: «Што за галава! Калі б statek (паводзіны)!» «Што за statek, калі б галава!» — адказаў той тут жа.

43

Пра грамадскі, духоўны і бытавы стан краю пасля апошняга падзелу Польшчы

Ураган 1795 г. пранёсся над Польшчай сярод тысячы бедстваў і знішчэнняў. Паўночна-Заходні і Паўднёва-Заходні край быў далучаны да Расіі. У Гродне кн. Мікалай Рапнін, які разам з графам Кейзерлінгам[517] быў паслом[518] у Польшчы, праз 30 з гакам гадоў меў магчымасць вельмі дакладна пазнаёміцца з Польшчай і яе жыхарамі. Увесь склад урада быў грунтоўна яму вядомы; усе польскія і літоўскія міністры такі працяглы прамежак часу былі з ім у цесных і часта ў канфідэнцыяльных стасунках, усе сенатары, паслы, вайскоўцы і нават прыватныя грамадзяне былі так дакладна яму вядомыя з пункту гледжання ладу іх мыслення, матэрыяльнага стану, уздзеяння на суайчыннікаў, асабістых дабрачыннасцей або злачынстваў, вартасцей або слабасцей, сямейных сувязей, што немагчыма было

назваць асобу, пра якую павінен быў спачатку здабыць звесткі, перад тым як выказаць пра яе сваю думку — ці варта ёй давяраць або не давяраць з пункту гледжання яе стаўлення да новай улады. Кн. Рапнін быў чалавек магутнай галавы. Пляменнік Паніна[519], праз яго ўведзены ва ўсе дэталі расійскай палітыкі, пад кіраваннем Кейзерлінга, аднаго з найдасведчанейшых дыпламатаў нацыі, якой служыў; ва ўласным краі праз заслугі продкаў, шырокія сваяцкія сувязі належыць да самых галоўных, карыстаўся вялікай пашанай і значнасцю. У маладосці, паступіўшы ў войска пад камандаваннем Апраксіна[520] і Румянцава[521], падчас Сямігадовай вайны[522] напрактыкаваўся ў гэтай прафесіі, здабыў сабе славу надзвычайнай асабістай адвагай і глыбокім веданнем ваеннага мастацтва. Сваім паходжаннем, маёмасцю, адукаванасцю і грамадскім становішчам належаў да тых, што называліся цветам грамадства. Падчас розных падарожжаў па Еўропе прызвычаіўся да патрабаванняў вышэйшага грамадства. Ад прыроды атрымаў паважную постаць, сур'ёзнае і прыгожае аблічча, пры частых стасунках з людзьмі набраўся досведу вусных зносінаў з дакладнасцю і абаяльнасцю. Гуллівы, кіруючыся схільнасцямі ўзросту, хутчэй шукаў, чым унікаў сувязей з прыгожым полам, што не раз прыводзіла яго да складанасцей, небяспекі і жывой непрыязнасці. Але разам з гэтымі вонкавымі і нават глыбейшымі вартасцямі шкодзілі яму нястрыманая запальчывасць, выбухі гневу, падчас якіх забываў часта пра прыстойнасць і нават даводзіў сябе да лютасці, чым не раз псаваў у іншых адносінах разумныя і адпаведныя акалічнасцям задумы. З цягам часу на пасадах, якія займаў, трапляючы ў самыя розныя і далікатныя абставіны, меў падставу пазнаёміцца з чалавечай прыродай з найгоршага яе боку так далёка, што няма нічога дзіўнага, што пагарда да людзей стала спружынай дзейнасці яго далейшага жыцця. З маладосці прызвычаіўшыся бачыць тых, хто прыніжаўся перад ім, і ўсё ж з прычыны нікчэмнай пыхі або хцівасці, ужываў у стасунках загадны тон, які пры працяглым карыстанні не-

абмежаванай уладай ператварыўся ў невыносную і нічым не апраўданую пыху. Дык вось, такі чалавек быў прызначаны імператрыцай Кацярынай адразу пасля далучэння Літвы да Расіі намеснікам новаздабытага краю. Ужо гаварылася, што кн. Рапнін за больш як трыццаць гадоў ведаў вельмі дэталёва край і жыхароў, якімі павінен быў кіраваць, бо праз доўгія гады сваёй пасольскай працы ў Варшаве сапраўды кіраваў імі. Ён сам добра ведаў усё страшнае гора, якое абрынулася па яго віне на край і людзей, перададзеных цяпер пад яго кіраўніцтва. У трыццацігадовай вайне разнародных і супярэчлівых між сабой элементаў Рапнін імкнуўся абавязкова толькі аднаму з іх забяспечыць перамогу. Аднак жа, хоць канчаткова выйграная перамога засталася за ім, не мог утаіць перад сабой, што часта ў лагеры праціўнікаў знаходзіў мужоў, якія дамагаліся павагі да сябе, што сярод тых, каго ён пераследаваў, сустракаў людзей, якіх, хутчэй, назваў бы сваімі прыяцелямі, чым тых, якія паслужліва яму дапамагалі ў працы.

Літва ад уз'яднання з Польшчай прыняла парадак рэспубліканскага кіравання ва ўсёй паўнаце. Сеймы і трыбуналы былі інстытуцыямі, у якіх годнасць розуму і сэрца праходзіла надзейную праверку, і так галосна, што добрае ці злое імя кожнага, хто стаў суддзёй або паслом на Сейм, неўзабаве станавілася вядомым народу. Ад прысуду, які выносіла грамадская думка, не было ніякай апеляцыі. Выпадковы поспех, збег непрадбачаных акалічнасцей, маёмаснае шчасце, якое выпала ці то з грашовага абарачэння, ці то са спадчыны або багатай жаніцьбы, — усё гэта не паслабляла прысуду, адзін раз вынесенага грамадскай думкай. Хто вытрымаў тую грамадскую праверку з хвалой сумленнасці альбо плямай ганьбы, той ужо нічым гэтага не здолеў змыць, таму што яна была непазбежнай спадчынай, якая перадавалася нашчадкам.

Шмат вядомых грамадзян налічвала Літва падчас пераходу пад уладу Расіі. Мы паведамлялі ўжо, што Рапнін ведаў іх асабіста. Калі гаварыць толькі пра вядомых гістарычных

дзеячаў, у 1795 г. тут жылі Радзівілы: ваявода віленскі Міхал, ваявода троцкі Юзаф[523], — уладальнікі вялікіх маёнткаў у Літве, у палітыцы яны заўсёды вызначаліся зычлівасцю да Расіі і свае паводзіны суадносілі з інструкцыямі, атрыманымі ад паслоў. Пражываў тут кашталян віленскі Мацей Радзівіл[524], дзеяч, вядомы сваёй дабрачыннасцю і прывязанасцю да краю, але, чалавек адукаваны, закаханы ў навуку, умеў карыстацца свежым прыкладам не зусім прадуманай запальчывасці народа, якая так балюча скончылася. Дык не меў дачынення ні да якога з тых роспачных высілкаў, якія прывялі да яшчэ больш журботнай і незваротнай страты Айчыны. Жыў тут Мікалай Радзівіл[525], генерал-паручнік літоўскіх войскаў, уладальнік маёнтка Жырмуны і іншых, хоць і не такіх вялікіх, маёнткаў. Пражываў Дамінік Радзівіл[526], уладальнік Анапаля, чалавек слабы на галаву, але ў іншых адносінах беззаганны; жыў Якуб Радзівіл[527], уладальнік Чарноўчыц, ва ўсім, апрача камізму, падобны да свайго сваяка Дамініка. Поўны славы і заслуг дом Сапегаў прадстаўлены быў Францішкам Сапегам, генералам літоўскай артылерыі, прызначаным імператрыцай тайным дарадцам; чалавекам высакароднай душы, але абачлівым, які не шукае ў небяспечнай гульні з непераможнай магутнасцю розгаласу хутчэй вар'ята, чым прыхільніка краю. Пражываў Пац[528], староста ковенскі, уладальнік прыгожай і вялізнай маёмасці, нашчадак вельмі любімага ў Літве імя, якое яго дзядзька, староста зёлаўскі, сваім удзелам у Барскай канфедэрацыі новым атачыў бляскам. Пражывалі тут досыць шырока распаўсюджаныя Тышкевічы, з якіх Людвік, спачатку гетман, пазней вялікі літоўскі маршалак, а ў Расіі прызначаны сапраўдным тайным дарадцам і ўзнагароджаны ордэнам Св. Андрэя, быў вядомы Рапніну як вельмі разумны саноўнік, які быў не супраць расійскай перспектывы, як узорны гаспадар для краю, што славіўся добрасумленнасцю, жывым пачуццём гонару, як найлепшы сусед і суграмадзянін. Не прыклаў ён рук да заняпаду краю, не паддаўся бясплённаму гультайству і да-

рэмнаму смутку, але, жадаючы і далей служыць суграмадзянам, прыняў пасаду віленскага губернскага маршалка, чым заахвоціў і іншых, каб праз спадчынную крыўду не адмаўляліся ад пасад, якія расійскія ўлады згаджаліся пакінуць у руках тубыльцаў. Пражываў Яўхім Літавор Храптовіч, перадапошні літоўскі канцлер, які так шмат зрабіў карыснага для краю задумкай стварэння Адукацыйнай камісіі і які ў кіраванні сваімі маёнткамі і ў вызначэнні дачыненняў двара з сялянамі падаў доказы высокага разумення абавязкаў гуманнасці і ўзаемнай карысці. Пражывала тут шмат іншых, агорнутых усеагульнай павагай, як, напрыклад, навагрудскі ваявода Юзаф Несялоўскі[529], брэстлітоўскі ваявода Дзяржбіцкі[530], апошні літоўскі канцлер Людвік Плятэр[531] і шмат іншых.

Урад, шануючы іх справядлівы боль, нічым яго не вярэдзіў, не забараняў карыстацца ранейшымі высокімі пасадамі, якія яны займалі ў Рэчы Паспалітай. Не забараняў нашэння польскіх ордэнаў, што, аднак, пад уплывам іншых французскіх рэвалюцыйных уяўленняў падалося гэтак дзіўным Напалеону; калі былы літоўскі падскарбі Міхал Клеафас Агінскі знаёміўся з ім, надзеўшы ордэн Белага Арла[532], той не мог утаіць свайго здзіўлення, што імператар Аляксандр I гэта дазволіў. Немажліва было б пералічыць цэлы шэраг заможных, заслужаных памешчыкаў, якімі ганарыліся ў краі і якія былі красой, радай і кіраўніцтвам сваіх паветаў. Новая ў гэтым краі ўстанова павятовых маршалкаў стала асяродкам унутранай адміністрацыі, прамежкавым звяном паміж урадам і шляхецкім саслоўем, на якім паводле тагачасных уяўленняў трымаліся галоўным чынам поспех і чароўнасць тронаў.

Духавенства было прадстаўленае ў новадалучаным краі 4 біскупствамі: Віленскім, Жмудскім, Луцкім і Камянецкім. У Вільні пасля жахлівай смерці епархіяльнага біскупа кс. Ігнацыя Масальскага[533] быў момант, калі думалі пра поўную ліквідацыю кафедры, але неўзабаве здаровы розум перамог і было вырашана вылучыць на пасаду віленскага біскупа высокаадукавана-

га, узорных звычаяў і найлепшых для краю намераў прэлата. Гэта быў Ян Непамуцэн Корвін-Касакоўскі[534], ён не быў сваяком літоўскіх Касакоўскіх[535], што ставілі яму ў заслугу. Сярод прэлатаў гэтай кафедры засядалі: біскуп кс. Давід Пільхоўскі, даўней езуіт, выдатны перакладчык Салюстыя[536] і Сенекі[537], дабрачынец вучнёўскай моладзі; кс. Павел Бжастоўскі[538], былы рэферэндар Вялікага Княства Літоўскага, вядомы цудоўным, пабудаваным на прынцыпах гуманнасці кіраваннем спадчынным сваім маёнткам Паўлава. У краіне было шмат духоўнікаў, якія ў настаўніцкай прафесіі пакінулі добрае імя або, працуючы над збаўленнем душ, былі сапраўднымі айцамі і кіраўнікамі даверанага ім статка. Істотна спрычынялася да павышэння аўтарытэту духавенства тая акалічнасць, што збор ордэнаў піяраў, базыльянаў, дамініканцаў і нават бернардзінцаў, францысканцаў і трынітараў утрымоўвалі вельмі шмат прыстойных школ, дзе моладзь атрымлівала выхаванне, часта за кошт гэтых ордэнаў.

Першаю, найважнейшай пастановай, ажыццёўленай падчас наместніцтва кн. Рапніна, быў праведзены перапіс насельніцтва ўсёй краіны; перапіс, які пазней служыў асновай гэтай важнай статыстычнай дзейнасці, стаў афіцыйным сведчаннем правоў усіх саслоўяў, якія складаюць насельніцтва краіны. Кн. Рапнін быў дасведчаны і спрактыкаваны арганізатар; ужо на пасадзе генерал-губернатара Прыбалтыйскага краю, да якога ў той час былі далучаныя пад адно кіраўніцтва беларускія губерні, падчас лютавання там голаду падаў доказы вялікай любові бліжняга, бо да таго, як урад паспяшаўся з дапамогай для народа, знясіленага неўраджаем, кн. Рапнін з уласнага маёнтка дапамагаў у пільных патрэбах. Слава пра гэтую дабрачыннасць рэкамендавала яго з найлепшага боку краю, які патрапіў пад яго кіраванне. Ведаючы, што гэтае кіраванне не можа быць нейкім новым утварэннем, а толькі далейшым працягам мясцовага грамадскага жыцця, ён імкнуўся прыцягнуць да цывільнай службы як мага большую колькасць людзей,

якія служылі пры даўнейшай уладзе і якія веданнем справы, працавітасцю і добрасумленнымі прынцыпамі ў палітыцы і штодзённых жыццёвых дачыненнях паказалі сябе з добрага боку. Ён быў рады выкарыстоўваць даўнейшых літоўскіх чыноўнікаў у юрысдыкцыях, ім самім заведзеных. Яшчэ ў Варшаве кн. Рапнін меў магчымасць пазнаёміцца з рэгентам літоўскай асэсорыі Тадэвушам Кукевічам[539]. Прызначыў яго віленскім губернскім пракурорам. Гэтая пасада, асабліва ў першыя гады новага існавання краіны, была бязмерна важная. Пры павятовых касах пакінуў большасць скарбнікаў, якія служылі яшчэ пры Рэчы Паспалітай, бо адчуваў перакананне ў іх сумленнасці, дабрыні намераў і безумоўным шанаванні грамадскага грошa[540]. Для дапамогі ў належнай працы мясцовай адміністрацыі кн. Рапніну падалося выгадным утварэнне асобных камісій па прыкладзе тых, якія ў апошнія гады існавання Польшчы былі створаныя пад рознымі найменнямі. Так па волі кн. Рапніна сярод іншых у Вільні была створаная Адукацыйная камісія, якой ён даверыў кіраванне школамі і назіранне над агульным ходам асветы ў краі. Неабходнасць такой камісіі здавалася яму тым больш відавочнай, што бачыў заганныя вынікі парадку, які быў уведзены намеснікам Паўднёва-Заходняга краю, тайным саветнікам Туталміным, які нагляд над асветніцкай справай проста даручыў цывільным губернатарам. Кн. Рапнін, кіруючыся ўяўленнем, што край адным росчыркам пяра можна зрабіць зусім расійскім, загадаў, каб як паліцэйскае ўпраўленне, так і правасуддзе вяліся не інакш, як на расейскай мове, але пазней, пераканаўшыся, колькі б з гэтага было нязручнасці, не настойваў на абавязковым выкананні гэтага загаду, і паколькі на трон уступіў імператар Павел і ў адміністрацыі дазволіў свабоднейшыя правілы, тут жа былі вернутыя мілая краю ўстанова трыбунальская, а таксама судовыя і іншыя звычаі, якія праз доўгае іх выкарыстанне зрабіліся мілымі краю. Пры такім стане справы грамадская думка пачала вяртацца ў раўнавагу з пачуццём (sic). Кн. Рапнін

заклікаў выключыць усе канфліктныя пытанні і ўвесці просты па сабе парадак, а не спакушацца на немагчымыя справы, да шэрагу якіх належала жаданне раптоўнага вынішчэння мовы, уяўленняў і нават самога польскага пісьма. Бегла прыгадалі мы пра высокіх саноўнікаў урада Станіслава Аўгуста, бачылі, як увайшлі яны ў склад новай адміністрацыі.

(На гэтым рукапіс абрываецца.)

ДАДАТАК

У дадатку мы ўпершыню публікуем у арыгінале і ў перакладзе Д. Ч. Матвейчыка чарнавік М. Маліноўскага, які ўтрымлівае адказ не названым па імёнах беларусам, што планавалі выданне навукова-літаратурнага зборніка (у будучыні, магчыма, часопіса). Дакумент захаваўся ў навуковай бібліятэцы Вільнюскага ўніверсітэта (ф. 9, адз. зах. 25). Дакумент адносіцца да канца 1840 — пачатку 1850-х гг. і, магчыма, звязаны з адной з выдавецкіх ініцыятыў А. Г. Кіркора, які неаднаразова прыцягваў Маліноўскага да супрацоўніцтва.

Мы не ведаем, гэта чарнавік пісьмовага адказу на зварот ініцыятараў зборніка або канспект вуснага выступлення. У любым выпадку мы маем справу з выкладаннем рэдактарскага бачання будучага выдання.

Ёсць, аднак, сведчанне стаўлення гісторыка да будучыні Беларусі. Мітрапаліт Міхаіл Галубовіч пазначыў напрыканцы лістапада 1860 г. пра сваю сустрэчу з Маліноўскім у графа Яўстаха Тышкевіча: «Пасля наведвання музея быў у Я[ўстаха] Тышкевіча. [...] Мікалай Маліноўскі, аслепшы, стаў яшчэ больш гаваркім. Між іншым ён сказаў: “Пасля ўз’яднання Італіі Еўропа падумае пра ўтварэнне дзяржавы паміж Германіяй і Расіяй” (Янушкевіч Я. Дыярыюш з XIX стагоддзя: Дзённікі М. Галубовіча як гістарычная крыніца. Мінск: Хурсік, 2003. С. 269). Зразумела, што для яго размова ішла пра аднаўленне федэратыўнай Рэчы Паспалітай, дзе Літва-Беларусь павінна была займець годнае месца.

Адзначым, што М. Маліноўскі называе беларусаў сваімі землякамі: нараджэнец Вінніцы, ён павінен быў бы лічыць сябе ліцвінам або ўкраінцам. Акрамя таго, варты ўвагі — хоць, безумоўна, з’яўляецца супадзеннем — і той факт, што Маліноўскі прапаноўвае назваць будучы зборнік «Пасярэднік» — так праз шмат гадоў назаве сваё выдавецтва Л. М. Талстой.

Складальнік удзячны Алене Каніцкай, Паўлу Лаўрынцу, Наталлі Туганавай і Юліі Сняжко (Вільнюс), дзякуючы якім публікацыя дадзенага тэксту стала магчымай.

Арыгінал

Wezwaliście* mię zacni białoruscy spółziomkowie do rady i czynnego udziału w zamierzaném przez Was wydawaniu Pisma zbiorowego**. Wyznawcy płodnych i zbawiennych wyobrażeń wieku, dziedzice wywolczonych przez rozum rękojmi, pragnęliście aby to pismo wzmagane braterstwem i miłością, oparte na granitowej podstawie nauki, tchnące szczérą a bezwzględną prawdą nie tylko odpowiadało umysłowym potrzebom kraju, lecz aby przyjąwszy nad niemi przewodnictwo, potrafiło uzacnić dążenia i skierować na drogę postępu, która dziś ludzkość unosi do nieokreślonych, może szczęśliwszych przeznaczeń.

Piękny zaiste i prawy zamiar. Pismo wydawane w tym duchu przyniosłoby obfite korzyści; zastąpiłoby niejako brak głównej szkoły narodowej, milczenie mownicy i niedostatek ogniska dla pojedyńcze promieni myśli; atoli wykonanie jego w całej rozciągłości jest zupełnem niepodobieństwem. Próżno oddawać się złudzeniu, że zręczności piszących lubo pobłażanie cenzorów przedsięwzięcie ułatwi. Pierwsi wysileni i zrażeni tém wykrętném szermierstwém prędko rzuciliby pióro, drudzy niegrodziliby się na tak mało przenikliwości, aby nie pojąć tego, co dla nikogo nie jest zagadką. Nadto, powaga i kościelna i świecka, trwożne o całość swoich zdobyczy, podejrzliwie czuwające nad każdą samoistną objawą, stłumiłyby natychmiast głos nieuległy sobie, bo pismo, nad którémby u nas powiewała chorągiew postępu, jest jeszcze anachronizmem.

Wszakże jeśli zbieg nieprzyjaznych zdarzeń pracować jawnie pod daném hasłem nie dozwala, niemniej jednak inne acz skromniejsze należy uprawiać pole, bo i to wypłaci się obfitym plonem.

Jeżeli pytania społeczne bezpośrednio roztrząsane być nie mogą, wyprowadźmy je w obręb nauki a za jej pośrednictwem w obręb życia.

---

* Увесь тэкст чарнавіка напоўнены перакрэсленымі словамі, словазлучэннямі, фразамі і сказамі, надпісанымі над радком устаўкамі, выпраўленнямі і да т. п. Колькасць чарнавога матэрыялу настолькі вялікая, што тут пададзены толькі той тэкст, які яго аўтарам (Маліноўскім) пакідаўся неперапраўленым, без указанняў на перапраўленыя словы і іх месцы.

** Тут і ніжэй падкрэслена ў арыгінале.

Owoż jeżeli zacni ziomkowie, którzy oświadczyli gotowość i piórem i pieniądzmi zasilać pismo zbiorowe, mimo zmiany hasła nie ubliżą mu i nadal swojej pomocy, w takim razie sądziłbym że najwłaściwiej będzie rozpocząć jego wydawanie na następnych zasadach.

Wydawcy chcąc być pośrednikami między nauką a krajem; żadnej gałęzi umiejętności ludzkiej nie wyłączają z liczby przedmiotów stanowiących treść ich pisma, wszakże te, których zastosowanie jest rozleglejsze, których wpływ na warunki społecznego bytu jest nieuchronny, które dzielniej przykładają się do uzacnienia ducha, niż do zwiększenia korzyści liczebnych, zawsze otrzymają pierwszeństwo. Wydawcy bowiem poczytali główny cel swojej pracy, aby oswojając spółziomków z umysłowym ruchem świata, obudzać w nich popęd ku wyższym, ku cnotliwszym dążeniom ludzkości.

Dlatego pismo wychodzić będzie pod nazwą:

Pośrednik
Pismo zbiorowe
wydawane staraniem i nakładem
Białorusinów.

Podział jego lubo dowolny, może obejmować następne przedmioty: filozofja, literatura starożytna, nowoczesna, literatura słowiańska, historia, sztuki nadobne, rozmaitości.

Pod Filozofją podciągamy wszystkie badania czysto teoretyczne o Bogu, człowieku i wszechświecie. Ani obowiązujemy się, ani przyrzekamy czytelników naszych często przenosić w te wzniosłe krainy myślenia, bo im przedmioty są oderwańsze, tym trudniej oczekiwać spółpracowników, coby im podołać potrafili. Wszakże z ogólnym stanem nauki i za granicą, i w kraju obeznać ich niezaniedbamy. O umiejętnościach ścisych jako tłumaczach całej widzialnej przyrody i kluczu do jej tajemnych potęg; gdy astr [onomia,] matem [atyka,] fizyka, chemia i t. d., te w kraju naszym prawie zamilkły, starać się będziemy zdawać sprawę o ich postępach za granicą, unikając rachunku i potocznym wykładem zbliżając je do powszechnego pojęcia. Nie tracimy przecież nadziei, że przynajmniej w oddziale nauk przyrodzonych zajaśnieć mogą w Pośredniku prace znakomitych badaczów natury, którymi się Litwa szczyci. Pod nazwą umiejętności obyczajowych i społecznych podciągamy wszystkie pytania tyczące

się wyznań, prawodawstwa, urządzeń wewnętrznych w pojedyńczych państwach, ruchu skarbowych stosunków rozlicznych klass społeczeństwa, wzajemnej zależności właścicieli ziemi i rolników i t. p. Literatura starożytna, tylko w związku z obecném ukształceniem, zajmować niekiedy będzie, tém rozleglejsze za to damy miejsce litteraturze nowoczesnej głównych ludów Europy; osobno zaś i z większą dokładnością zwrócimy uwagę na literaturę i w ogólności na ruch umysłowy i społeczny wszystkich plemion sławiańskich. Żadne ważniejsze pismo polskie nie zostanie bez rozbioru. Do tego oddziału należą też poezja a mianowicie i powieść, która tak szeroko pismami czasowémi zawładała. Historia, nie żaden zbiór źródeł, ale wiadomość o pracach dokonanych na polu nauki dziejów w obcych narodach, pilne śledzenie prac historykow słowiańskich, z głównym względem na prace ojczyste; wszystkie nauki posiłkowe, starożytności, jeografja, podróże i t. p. Nakoniec ogólny pogląd bądź na całe epoki dziejowe, bądź na pojedyńcze wypadki, składać mają treść tego wielce [...]*.

* На гэтым тэкст абрываецца.

Пераклад

Вы заклікалі мяне, высакародныя беларускія землякі, да парады і актыўнага ўдзелу ў задуманым Вамі выпуску Зборнага выдання. Вызнаўцы пладаносных і ратаўнічых уяўленняў стагоддзя, спадчыннікі заваяваных розумам адказнасцяў, Вы прагнулі, каб гэтае выданне, якое падтрымліваецца братэрствам і любоўю, грунтуецца на гранітнай падставе навукі, дыхае шчырай і безадноснай праўдай, не толькі адпавядала разумовым патрэбам краю, але і, стаўшы на чале іх, здолела узвысіць іх імкненні і накіраваць на дарогу прагрэсу, якая сёння нясе чалавецтва да неакрэсленых, можа, больш шчаслівых прызначэнняў.

Сапраўды, намер прыгожы і справядлівы. Выданне, выпусканае ў такім духу, прынесла б вялікія карысці, у пэўнай ступені замяніла б адсутнасць галоўнай нацыянальнай школы, маўчанне кафедры і недахоп агменю для адзінкавых промняў думкі; аднак жа выкананне яго ў поўнай ступені цалкам немагчымае. Марна аддавацца спадзяванню, што здольнасці пісьменнікаў альбо паблажлівасць цэнзараў аблегчаць прадпрыемства. Першыя, змораныя і пераможаныя мастацтвам адгаворак, хутка кінулі бы пяро, другія не згадзіліся б на такую малую пранікілівасць, каб не зразумець таго, што ні для каго не загадка. Апрача таго, улада і касцельная, і свецкая, што баяцца за сваю здабычу і падазрона глядзяць на любую самабытную праяву, адразу задушылі б ім непадначалены сабе голас, бо выданне, над якім у нас развіваўся б сцяг прагрэсу, гэта яшчэ анахранізм.

Тым не менш калі збег неспрыяльных падзей не дазваляе адкрыта працаваць пад гэтым лозунгам, дык трэба іншае, хоць і больш сціплае, апрацоўваць поле, бо і яно адплаціць багатым плёнам.

Калі сацыяльныя пытанні не могуць быць разгледжаныя непасрэдна, дык вывядзем іх у сферу навукі і праз яе пасярэдніцтва — у сферу жыцця.

Таму, калі высакародныя землякі, якія засведчылі гатоўнасць і пяром, і грашыма падтрымліваць зборнае выданне,

нягледзячы на змену лозунга, не адмовяць і ў далейшым яму ў сваёй дапамозе, у такім выпадку я лічыў бы, што найлепей будзе распачаць яго выпуск на наступных прынцыпах.

Выдаўцы, жадаючы быць пасярэднікамі паміж навукай і радзімай, не выключаюць ніводнай галіны чалавечых мастацтваў з ліку прадметаў, якія складаюць змест іх выдання. Аднак тыя, ужыванне якіх больш шырокае, уплыў якіх на ўмовы сацыяльнага побыту непазбежны, якія актыўней прыкладаюцца да ўзвышэння духу, чым да павелічэння колькасных карысцяў, заўжды атрымаюць першанства, таму як выдаўцы лічылі галоўнай мэтай сваёй працы, каб, знаёмячы землякоў з разумовым рухам свету, абудзіць у іх цікавасць да самых высокіх, да самых высакародных імкненняў чалавецтва.

Таму выданне будзе выходзіць пад назвай:

Пасярэднік
Зборнае выданне,
выпусканае намаганнямі і за кошт
Беларусаў.

Яго падзел, хоць умоўны, можа ахопліваць наступныя прадметы: філасофія, старажытная і сучасная літаратура, славянская літаратура, гісторыя, выяўленчае мастацтва, разнастайнасці.

Пад філасофіяй мы разумеем усе даследаванні выключна тэарытычныя пра Бога, чалавека і сусвет. Мы не бярэм на сябе абавязак і не абяцаем часта пераносіць нашых чытачоў у гэтыя ўзнёслыя краіны мыслення, бо чым больш прадметы адарваныя, тым цяжэй чакаць супрацоўнікаў, што маглі б іх адолець. Аднак з агульным станам навукі і за мяжой, і на радзіме мы не замарудзім іх пазнаёміць. Пра дакладныя навукі як пра тлумачоў усёй бачнай прыроды і ключ да яе патаемных сіл, у той час, калі астраномія, матэматыка, фізіка, хімія і г. д. зусім змоўклі на нашай радзіме, мы будзем старацца падаваць справаздачу пра іх поспехі за мяжой, пазбягаючы рахункаў і спрошчаным выкладаннем набліжаючы іх да агульнага разумення. Але мы не губляем надзеі, што прынамсі ў аддзеле прыродазнаўчых навук могуць заблішчаць у «Пасярэдніку» працы знакамітых даследчыкаў прыроды, якімі багатая Літва. Пад назву

навук звычаёвых і грамадскіх мы падводзім усе пытанні, што тычацца вызнанняў, заканадаўства, унутраных ладаў у асобных дзяржавах, руху грашовых узаемаадносінаў разнастайных класаў грамадства, узаемнай залежнасці ўладальнікаў зямлі і сялян і да т. п. Старажытная літаратура будзе займаць зрэдку толькі ў сувязі з цяперашнім выхаваннем, тым больш месца мы дамо сучаснай літаратуры галоўных народаў Еўропы; асобна ж і з большай дакладнасцю мы звернем увагу на літаратуру і ўвогуле на рух разумовы і грамадскі ўсіх славянскіх плямён. Ніводнае важнае польскае выданне не застанецца без разбору. Да гэтага ж аддзела адносяцца таксама паэзія і раман, які так шырока завалодаў перыядычнымі выданнямі. Гісторыя — не збор крыніц, але звесткі пра працы, выкананыя на полі гісторыі ў іншаземных народаў, пільнае адсочванне прац славянскіх гісторыкаў з галоўнай увагай да айчынных прац; усе дапаможныя навукі, старажытнасці, геаграфія, падарожжы і да т. п. Нарэшце, агульны погляд ці на цэлыя гістарычныя эпохі, ці на асобныя выпадкі, павінны складаць змест гэтага вельмі [...].

КАМЕНТАРЫ

[1] Паўночна-Заходні край — назва, якая ўжывалася ў адносінах да пералічаных ніжэй губерняў, што традыцыйна называліся Літвой і Беларуссю. Пры ўвядзенні земстваў у 1864 годзе губерні, якія ўваходзілі ў склад Паўночна-Заходняга краю, былі пакінутыя няземскімі, каб перашкодзіць актывізацыі нацыянальна-тэрытарыяльнага самакіраваня.

[2] Ленгніх Готфрыд (1680–1774) — польскі гісторык і юрыст, з 1729 года прафесар рыторыкі і паэтыкі ў гданьскай гімназіі.

[3] Маецца на ўвазе праца Г. Ленгніха «Ius publicum Regni Poloniae» (1742–1746).

[4] Гаворка пра першы падзел Рэчы Паспалітай, які дэ-факта адбыўся ў 1772 годзе, а бліжэй да 1775 года быў толькі ўзаконены Сеймам.

[5] Аўгсбургскае веравызнанне — лютэранства; гельвецкае веравызнанне — кальвінізм.

[6] У 1683 годзе пачаліся перамовы паміж гетманам Іванам Самайловічам і Патрыярхам Маскоўскім Іаакімам аб магчымасці зацвярджэння мітрапаліта Кіеўскага ў Маскве. Гэта было звязана з чарговай спробай Маскоўскага патрыярхата паслабіць уплыў уніяцкай царквы на Правабярэжнай Украіне (тэрыторыі Украіны, якая захоўвала лаяльнасць да Рэчы Паспалітай).

[7] Гаворка пра Поўны збор законаў Расійскай імперыі ў 45 тамах, які выйшаў у 1830 годзе.

[8] Сапраўдная назва: *Zbiór wiadomości o kościele I religii katolickiej w cesarstwie rosyjskiem od r. 1773–1826, zebrany z pism wrzędowych, dokumentów I własnego widzenia*. Poznań, 1843. *(Заўвага Ю. Траццяка.)*

[9] Шантыр Станіслаў (1764 — пасля 1864) — беларускі рэлігійны дзеяч, гісторык Рымска-каталіцкага касцёла, мемуарыст.

[10] Павел I (1754–1801) — расійскі імператар з 17 лістапада 1796 года.

[11] Рымска-каталіцкая духоўная калегія як вышэйшы орган кіравання Каталіцкай царквой у Расійскай імперыі была зацверджаная ўказам імператара Аляксандра I у 1801 годзе.

[12] Калегія духоўная грэка-ўніяцкая была адноўленая ў 1828 годзе на аснове 2-га дэпартамента рымска-каталіцкай духоўнай калегіі і праіснавала ў якасці самастойнай установы да 1839 года, калі была пастаўленая на адзін узровень з тэрытарыяльнымі канторамі Свяцейшага Сінода (з 1839 да 1843 года існавала як Беларуска-літоўская духоўная калегія).

[13] Свяцейшы Кіраўнічы Сінод — вышэйшы орган кіравання Рускай праваслаўнай царквой у перыяд Расійскай імперыі (1721–1917).

[14] Красінскі Адам Станіслаў (1810–1891) — рэлігійны дзеяч, літаратар, перакладчык. У 1858–1864 гг. — біскуп Віленскі. За тое, што адмовіўся асудзіць паўстанне 1863–1864 гадоў, правёў каля 20 гадоў у высылцы ў Вятцы. Аўтар падручніка «Prawo kanoniczne» (Wilno, 1861).

[15] У 1800 годзе паводле рашэння Паўла I езуітам, у прыватнасці, была перададзеная царква Святой Кацярыны ў Пецярбургу і было дадзенае права заснаваць пры ёй калегіум.

[16] Аляксандр I падпісаў 13 сакавіка 1820 года ўказ аб забароне дзейнасці езуіцкага ордэна на тэрыторыі Расійскай імперыі. У ордэна канфіскоўвалася ўся маёмасць, якая яму належала, а расійскім падданым было дазволена застацца ў Расіі пры ўмове выхаду з ордэна. Усяго з Расіі выехалі ў 1820–1821 гадах 317 езуітаў, і толькі 23 расійскія падданыя парвалі з ордэнам. Гл.: Чуркина И. В. Иезуиты в России // Вопросы истории. 1996. № 10. С. 149.

[17] Балінскі Міхал (1794–1864) — гісторык і літаратар. Сябра таварыства шубраўцаў, актыўны аўтар газеты «Брукавыя ведамасці», заснавальнік (разам з І. Лялевелем) часопіса «Tygodnik Wileński» (1818). Аўтар (разам з Ц. Ліпінскім) фундаментальнай працы «Старажытная Польшча» (1844–1848), шматлікіх даследаванняў па гісторыі Вільні і Віленскага ўніверсітэта. Маюцца на ўвазе яго працы «Dawna Akademia Wileńska: próba jéj historyi: od założenia w roku 1579 do ostatecznego jéj przekształcenia w roku 1803» (1862) і «Pamiętniki o Jane Sniadeckim» (1865, 2 т.).

[18] Камісія народнай асветы — цэнтральны дзяржаўны орган асветы ў Рэчы Паспалітай у 1773–1794 гг. Выдадзены ёю Статут (1780–1783) быў першым у Еўропе комплексным дакументам, які рэгламентаваў працэс народнай асветы ў краіне.

[19] Да стварэння Камісіі народнай асветы вучэбна-выхаваўчы працэс у Рэчы Паспалітай цалкам кантраляваўся каталіцкімі ордэнамі езуітаў і піяраў.

[20] Парафія — ніжэйшае звяно адміністратыўнага кіравання ў Рымска-каталіцкай царкве, уваходзіць у склад дыяцэзіі. Парафіяльныя школы, адпаведна, ствараліся пры касцёлах, што былі натуральнымі цэнтрамі арганізацыі ўсяго духоўнага жыцця ў парафіі. Згодна з дадзенымі Д. Бавуа, колькасць парафіяльных школ у Віленскай навучальнай акрузе вагалася, аднак у 1827 годзе, напрыклад, дасягала 265 — гл.: Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803–1832. T. II: Szkoły podstawowe I średnie. Lublin: KUL, 1991. S. 376.

[21] Дэрпцкі імператарскі ўніверсітэт — заснаваны ў 1802 годзе (з 1893 г. — Юр'еўскі, з 1918 г. — Тартускі).

[22] Міністэрства народнай асветы ў Расіі было створанае 8 верасня 1802 года.

[23] Віленскі імператарскі ўніверсітэт, створаны ў 1803 годзе на базе Галоўнай Віленскай школы, у 1832 годзе, пасля паўстання 1830–1831 гадоў, быў зачынены; яго медыцынскі факультэт быў пераўтвораны ў Медыка-хірургічную акадэмію, а тэалагічны — у Духоўную акадэмію.

[24] У 1803 годзе тэрыторыя Расійскай імперыі была падзеленая на шэсць навучальных акруг: Маскоўскую, Санкт-Пецярбургскую, Казанскую, Харкаўскую, Віленскую і Дэрпцкую. Цэнтрамі навучальных акруг з'яўляліся імператарскія ўніверсітэты.

[25] Характэрны ў гэтых адносінах лёс фондаў, заснаваных прыватнымі асобамі для навучання польскай моладзі. Былы арцыбіскуп Варшаўскі З. Ш. Фялінскі піша ва ўспамінах: «Кароль Бжазоўскі, запісаўшы на Крамянецкі ліцэй сорак тысяч злотых, дакладна вы-

значыў, што ў выпадку закрыцця ліцэя або яго пераводу ў іншае месца фонд гэты мусіць вярнуцца да ахвяравальніка ці ягоных спадчыннікаў. Аднак калі прадугледжаная катастрофа адбылася, а сам ахвяравальнік, тады яшчэ жывы, нагадаў пра вяртанне капітала, урад адказаў, што фонды гэтыя вызначаныя былі на адукацыйныя мэты, а таму няма нагоды для вяртання іх прыватным асобам» — Feliński Z. Szcz. Pamiętniki. Warszawa, 2009. S. 101.

[26] Валынскі (Крамянецкі) ліцэй быў заснаваны ў 1805 годзе вядомым польскім асветнікам Т. Чацкім пры спрыянні ўплывовага дзяржаўнага і культурнага дзеяча Г. Калантая. Пра яго ролю ў станаўленні польскамоўнай літаратуры Украіны і Беларусі і яго выпускнікоў гл., у прыватнасці: Єршов В. О. Польска література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності. Житомир, 2008. С. 79–150. У 1832 годзе ліцэй быў зачынены.

[27] Галоўная Віленская семінарыя была заснаваная пры Віленскім універсітэце ў 1803 годзе ў выніку канфлікту паміж духоўнымі каталіцкімі ўладамі і першым рэктарам універсітэта прэлатам І. Страйноўскім, які спрабаваў захаваць самастойнасць тэалагічнага факультэта ўніверсітэта. І гэта ў яго атрымалася: рада кіравання семінарыяй узначальвалася рэктарам; у раду ўваходзілі тры прафесары тэалагічнага факультэта, два прадстаўнікі рымска-каталіцкага капітула і адзін грэка-ўніяцкі прэлат. Семінарыя пачала працу ў 1808 годзе; у 1832 годзе, пасля закрыцця Віленскага ўніверсітэта і семінарыі, на яе базе была створаная Рымска-каталіцкая духоўная акадэмія, у 1842 годзе перанесеная ў Санкт-Пецярбург.

[28] Полацкая езуіцкая акадэмія была створаная пры Полацкім езуіцкім калегіуме і функцыянавала ў 1812–1820 гадах. Была зачыненая ў сувязі з забаронай дзейнасці ў Расійскай імперыі ордэна езуітаў, на яе месцы было размешчанае Полацкае вышэйшае піярскае вучылішча. Запамінальную карціну высялення езуітаў пакінуў другі філамат, Атон Слізень: «Ксяндзы падрыхтаваліся да дарогі. Старэйшыя забіраліся на крытыя вазы, прырабляючы адзежныя або трысцёвыя будкі. Колькасць езуітаў павялічылася яшчэ з прыбыццём некалькіх дзясяткаў ксяндзоў з Віцебскага манастыра, каб ужо з аднаго месца рушыць за мяжу.

Мы хадзілі развітацца са знаёмым — сляпым ксяндзом Гарабурдой — і ў той жа час даведацца, што зробяць з гэтым лядашчым калекам. Мы знайшлі яго ў фатэлі засмучанага; ён звярнуўся да нас дрыжачым голасам: "Цяпер я ўпершыню адчуў хваравітую нядолю майго калецтва; айцы і браты не хочуць цягнуць мяне з сабой; аднак я яшчэ буду прасіцца; хай хоць у дарозе памру, абы каля іх. Мяне хочуць змясціць да дамініканцаў, і давядзецца паддацца гэтаму". Калі ўсе былі занятыя зборамі, заслужаны езуіцкі эканом стары Шыманскі з адчаю, што не мог сабрацца з езуітамі, дзвюма брытвамі перарэзаў сабе жывот і пасля двух дзён пакутаў закончыў жыццё.

Нарэшце надышоў дзень выезду першай партыі. Гэта быў, як сёння памятаю, чацвер. Першым з манастырскіх сцен выехаў асэсар, за ім 10 нагружаных вазоў, на кожным сядзела па двое ксяндзоў. Калі ўвесь шэраг выехаў на вуліцу, запоўненую з двух бакоў масай людзей, у натоўпе пачуліся крык і галашэнні. Некаторыя малодшыя ксяндзы ехалі ў брычках стоячы, усе без шапак, на абодва бакі клалі моўчкі крыжы бласлаўлення і развітання. Значная частка народу ў слязах упала на калені. Калі апошні воз праехаў, енк і крыкі ў публіцы ўзмацніліся. Шмат людзей, асабліва жанчыны, кідалася на зямлю і са слядоў ад колаў збіралі пясок ў хусцінкі і паперкі; я бачыў, як адна насыпала яго ў кнігу для багаслужэння. Пасля ўсе кінуліся бегчы за ад'ехаўшымі і так беглі аж за горад» — гл.: Biblioteka Narodowa. *Rkps BN II.7906.*

[29] Кіеўскі ўніверсітэт Святога Уладзіміра быў адчынены ў 1834 годзе пасля пераводу туды Валынскага (Крамянецкага) ліцэя ў складзе філасофскага (з гісторыка-філалагічным і фізіка-матэматычным аддзяленнямі) і юрыдычнага факультэтаў. З 1939 года носіць імя Т. Р. Шаўчэнкі.

[30] Кіеўская навучальная акруга была ўтвораная ў 1832 годзе і існавала да 1918 года. У яе склад уваходзілі Кіеўская, Валынская, Падольская, Палтаўская і Чарнігаўская губерні.

[31] Ваяводства — адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка ў Вялікім Княстве Літоўскім у XV–XVIII стагоддзях.

[32] Кашталян — пасада ў Вялікім Княстве Літоўскім і Польшчы. У яго не было пэўных функцый, у службовай іерархіі знаходзіўся пасля ваяводы.

[33] Сенат — у Рэчы Паспалітай спачатку каралеўская рада, пасля — палата Сейма.

[34] Баторы Стафан (1533–1586) — князь сяміградскі (з 1571 г.), кароль польскі (з 1576 г.)

[35] Замойскі Ян (1542–1605) — польскі дзяржаўны дзеяч, вялікі канцлер каронны (з 1578 г.), адначасова вялікі гетман каронны (з 1581 г.).

[36] У 1578 годзе быў заснаваны Трыбунал Каронны — шляхецкі суд другой і найвышэйшай інстанцыі, юрысдыкцыя якога распаўсюджвалася першапачаткова на ўсю Рэч Паспалітую; аднак у 1581 годзе быў заснаваны спецыяльны Трыбунал Літоўскі — для Вялікага Княства Літоўскага.

[37] Літоўскі Статут 1529 года — першы звод законаў Вялікага Княства Літоўскага, які дзейнічаў у сярэдзіне XVI стагоддзя.

[38] Жыгімонт II Аўгуст (1520–1572) — вялікі князь літоўскі (з 1529 г.), кароль польскі (з 1548 г.); апошні прадстаўнік дынастыі Ягелонаў па мужчынскай лініі.

[39] Жыгімонт III Ваза (1566–1632) — кароль польскі (з 1587 г.) і шведскі (1592–1599).

[40] Гаворка пра так званыя Статуты 1566 года (дзейнічаў у Беларусі і Літве ў 1566–1588) і 1588 года. Апошні дзейнічаў у Віцебскай і Магілёўскай губернях Расійскай імперыі да 1831 года, а ў Мінскай, Віленскай і Гродзенскай губернях — да 1840 года.

[41] Кацярына II (народж. Сафія Фрыдэрыка Аўгуста Ангальт-Цэрбсцкая; 1729–1796) — расійская імператрыца з 1762 года.

[42] Аляксандр I (1777–1825) — расійскі імператар з 1801 года.

[43] Мікалай I (1796–1855) — расійскі імператар з 1825 года.

[44] Інстыгатар (ад лац. instigo — узбуджаю) — першапачаткова службовая асоба ў Польшчы (з 1557 г.) і Вялікім Княстве Літоўскім (з 1565 г.), якая выконвала абавязкі галоўнага пракурора дзяржавы. У дадзеным выпадку маюцца на ўвазе трыбунальскія інстыгатары — судовыя чыноўнікі (у Польшчы з 1578 г., у Вялікім Княстве Літоўскім — з 1581 г.).

[45] Магдэбургскае права — звод прынцыпаў гарадскога самакіравання, створаны на ўзор зводу праў г. Магдэбурга (Германія) XIII стагоддзя.

[46] Радомскі сейм 1505 года прыняў пастанову (так званая Радомская канстытуцыя), якая ўводзіла прынцып liberum veto, згодна з якім кароль не меў права прымаць які-небудзь закон без ухвалы ўсіх паслоў шляхецкага сейма. Гэта сур'ёзна абмяжоўвала каралеўскую ўладу і стварала магчымасць для разнастайных злоўжыванняў з боку шляхты.

[47] Аляксандр Ягелончык (1461–1506) — вялікі князь літоўскі (з 1492 г.), кароль польскі (з 1501 г.).

[48] Асэсарскія суды (ад лац. assessor — засядальнік) — калегіяльныя суды.

[49] Гаворка ідзе аб правядзенні комплексу аграрных рэформ, вядомых як валочны падзел, яны звязваюцца традыцыйна з іменем маці караля Жыгімонта Аўгуста — каралевы Боны Сфорца.

[50] Анджэй Замойскі (1717–1792) — вялікі канцлер каронны (1764–1767), адзін з лідараў так званай «Фаміліі» — клана магнатаў, звязаных сямейнымі сувязямі з родам Чартарыйскіх і Панятоўскіх і зацікаўленых ва ўзмацненні каралеўскай улады; галоўны распрацоўшчык так званага «Зводу законаў», адхіленага сеймам на падставе радыкалізму.

[51] Чатырохгадовы сейм адбываўся ў 1788–1792 гадах. На ім была прынятая комплексная рэформа Рэчы Паспалітай, якая фактычна ліквідавала федэратыўны лад дзяржавы (абмежаваны суверэнітэт Вялікага Княства Літоўскага) і прынцып liberum veto і ўмацоўвала каралеўскую уладу. Гэтыя прынцыпы былі зафіксаваныя ў Канстытуцыі 3 мая 1791 года.

[52] Чарнышоў Захар Рыгоравіч (1722–1784) — граф; расійскі ваенны і дзяржаўны дзеяч, генерал-фельдмаршал (1773). Намеснік віцебскі і магілёўскі (1775–1782).

[53] Гаворка пра губернскую рэформу 1775 года, асноўныя палажэнні якой былі зафіксаваныя ва «Учреждениях для управления губерний Всероссийской империи»: адбылося драбленне губерняў, дэцэнтралі-

зацыя працэсу прыняцця многіх рашэнняў, створана сістэма пракурорскага нагляду, размежаваныя паўнамоцтвы адміністрацыйна-паліцэйскіх, фінансава-гаспадарчых і судовых органаў.

[54] Рэкруцкая павіннасць — спосаб фарміравання ўзброеных сіл у Расійскай імперыі, пры якім падатковыя саслоўі самі вызначалі, у адпаведнасці з колькасцю, дадзенай у імператарскім маніфесце, хто канкрэтна мусіць стаць рэкрутам.

[55] Трэмбіцкі (Трэнбіцкі) Антоні (1764–1834) — палітык і дзяржаўны дзеяч Рэчы Паспалітай; мемуарыст. Складальнік двухтомнага зводу «Pravo polityczne i cywilne Korony Polskiej i Wielkiego Ks. Litewskiego» (Warszawa, 1789–1791).

[56] Скарбавая камісія — дзяржаўны орган у Вялікім Княстве Літоўскім у другой палове XVIII стагоддзя, які ажыццяўляў эканамічнае і фінансавае кіраванне. У склад камісіі ўваходзіў і дэпартамент, што адказваў за мытную службу Княства.

[57] Чацкі Тадэвуш (1765–1813) — дзяржаўны дзеяч, асветнік, ініцыятар стварэння Валынскага (Крамянецкага) ліцэя. Аўтар працы «O litewskich i polskich prawach» у 2 т. (1800–1801).

[58] Станіслаў II Аўгуст Панятоўскі (1732–1798) — кароль Рэчы Паспалітай (з 1764 г.), адрокся ад кароны 25 лістапада 1795 года ў Гродне, знаходзячыся пад канвоем расійскіх драгунаў пасля паразы паўстання пад кіраўніцтвам А. Б. Т. Касцюшкі.

[59] Рапнін Мікалай Васільевіч (1734–1801) — князь; расійскі ваенны і дзяржаўны дзеяч, дыпламат. Генерал-фельдмаршал (1796). У якасці паўнамоцнага міністра ў Рэчы Паспалітай прымусіў сейм прыняць акт 1768 года аб свабодзе веравызнання, які ўраўноўваў праваслаўных у правах з каталікамі. У 1795–1796 гадах, пасля задушэння паўстання, займаў пост генерал-губернатара віленскага і гродзенскага.

[60] Туталмін Цімафей Іванавіч (1740–1809) — расійскі ваенны і дзяржаўны дзеяч; генерал-аншэф (1795). У 1795–1796 гадах — мінскі, валынскі, брацлаўскі і падольскі генерал-губернатар. Член Дзяржаўнага савета (1809).

[61] У 1797 годзе Павел І наведаў Вільню, у 1798 годзе — Мінск.

[62] Тышкевіч Людвік (?—1808) — граф, дзяржаўны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага. Гетман польны літоўскі (з 1780 г.), падскарбнік вялікі літоўскі (з 1791 г.), маршалак вялікі літоўскі (1793). Кіраўнік вернападданніцкай дэлегацыі Вялікага Княства Літоўскага да Кацярыны II.

[63] Радзівіл Юзаф Мікалай (1736–1813) — князь; дзяржаўны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага. Ваявода троцкі з 1788 года.

[64] Хмара Адам Міхал Станіслаў (1720–1805) — дзяржаўны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага. Мінскі ваявода з 1784 года.

[65] Сапега Францішак (1772–1829) — князь; ваенны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага. Генерал артылерыі Вялікага Княства Літоўскага ў 1793–1795 гадах.

[66] Хамінскі Францішак Ксаверы (?—1809) — дзяржаўны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага, пісьменнік. Ваявода мсціслаўскі (з 1788), маршалак мінскі (1793–1807).

[67] Адносіны Паўла да французскай рэвалюцыі былі рэзка адмоўныя: каб пазбегнуць пранікнення ў Расію рэвалюцыйных ідэй, імператар забараніў рускаму юнацтву атрымліваць адукацыю за мяжой, а таксама забараніў увозіць замежныя кнігі і ноты. Праследавалася таксама французскае моднае адзенне.

[68] Маліноўскі памыляецца: Тайная экспедыцыя пры Сенаце была створаная Кацярынай II у 1762 годзе замест скасаванай яе зрынутым мужам, Пятром III, Тайнай канцылярыі, для здзяйснення палітычнага вышуку ў Расіі. Ліквідавана ўказам Аляксандра I у 1801 годзе.

[69] Генерал-лейтэнант (1794) Антоні Юзаф Мадалінскі (1739–1804) пасля паразы паўстання пад кіраўніцтвам А. Б. Т. Касцюшкі быў інтэрнаваны прускімі ўладамі і непасрэднага ўдзелу ў паходах польскіх легіёнаў не браў.

[70] Князевіч Караль Ота (1762–1842) — польскі ваенны і палітычны дзеяч. Генерал-маёр (1794). Удзельнічаў у еўрапейскіх войнах 1796–1801 гадоў у складзе польскіх легіёнаў, саюзных з напалеонаўскай Францыяй.

[71] Гаворка пра добраахвотніцкія польскія легіёны, сфарміраваныя паводле прапановы генерала Яна Дамброўскага ў 1796 годзе. Паколькі ў французскім заканадаўстве прымаць на вайсковую службу іншаземцаў было забаронена, палякі ваявалі згодна з дамовай спачатку з Ламбардскай, а пасля з Цізальпінскай рэспублікай.

[72] Аляксандр I лічыўся паланафілам: у прыватнасці, рускія прадузята ставіліся да яго намеру даць створанаму паводле яго прапановы пасля Венскага кангрэса 1815 года Царству Польскаму паўнавартасную канстытуцыю, бо бачылі ў гэтым першы крок да магчымага аддзялення Царства ад Расійскай імперыі. Удзельнік таварыства філарэтаў Э. Т. Масальскі так узгадваў: «Аляксандра, калі ён вясной <1821 года. — *А. Ф.*> прыехаў на рэвізію гвардзейскага корпуса, які быў размешчаны ў Вільні, віталі мы з натхненнем; таму што ўсё яшчэ марылі, што ён, як і абяцаў, далучыць Літву да Польшчы і стане сапраўды нашым дабрадзеем» — цыт. паводле: Massalski E. T. Z pamiętników (1799–1824) // Z filareckiego świata: Zbiór wspomnień z lat 1816–1824. Warszawa, 1924. S. 269. З. Ш. Фялінскі пераказвае анекдот, які адлюстроўвае розніцу ў стаўленні Аляксандра I і Мікалая I да палякаў і, адпаведна, стаўленне палякаў да іх: «Калі імператар Мікалай I прыбыў на каранацыю ў Варшаву, прэзідэнт Сената, які рабіў справаздачу новаму манарху аб стане краіны, прыгадаў абяцанне ўваскрашальніка Царства Польскага, што далучыць ён Русь і Літву <да Царства Польскага. — *А. Ф.*>, калі палякі ўчынкамі сваімі гэта заслужаць. І скончыў ён сваю прамову просьбай, каб наступнік Аляксандра I пацвердзіў гэтае абяцанне, якое заахвоціць польскіх яго падданых да лаяльнай вернасці трону. Імператар адказаў на гэта дакладна: "Не ведаю, якімі былі насамрэч намеры майго брата, але думаю, аднак, што абяцанне гэтае было толькі палітычнай камедыяй, а паколькі я камедыю граць не маю намеру, то адкрыта кажу, што кірую толькі дзеля выгоды Расіі і дзеля Расіі толькі кіраваць буду. Ніколі не дазволю, каб хоць адна пядзя зямлі, якая ёй ужо належыць, была ад яе аддзеленая"» — Feliński Z. Szcz. Pamiętniki. Warszawa, 2009. S. 215.

[73] Патоцкі Севярын (Асіповіч Севярын) (1762–1829) — граф; польскі і расійскі дзяржаўны дзеяч. Сапраўдны тайны радца (1827).

Сенатар (1801). Член Дзяржаўнага савета (1810). Апякун Харкаўскай навучальнай акругі (1803–1817).

[74] Алізар Філіп-Нэрэуш (каля 1750 – 1816) — граф; дзяржаўны дзеяч Рэчы Паспалітай. Падчашы Вялікага Княства Літоўскага; член Эдукацыйнай камісіі ў Літве.

[75] Страйноўскі Валерыян (1747–1834) — граф; тайны радца (1811), сенатар (з 1811 г.).

[76] Ворцэль Лявон Леанард (1742–1816) — граф; камергер (1796), тайны радца (1797), сенатар (з 1797 г.).

[77] Белапятровіч Ежы (1740–1812) — дзяржаўны і палітычны дзеяч Літвы і Беларусі; сакратар малога друку пры канцлеры Вялікага Княства Літоўскага І. Храптовічу; удзельнік паўстання пад кіраўніцтвам А. Б. Т. Касцюшкі. Актыўны прыхільнік Напалеона. Атрымаў ад сучаснікаў мянушку літоўскі Арыстыд.

[78] Магчыма, гаворка ідзе пра Міхала Залескага, старасту швентоўскага, затым пракуратара Радзівілаўскай масы.

[79] Завадоўскі Пётр Васільевіч (1738–1812) — граф (з 1797 г.), расійскі дзяржаўны дзеяч. Міністр народнай асветы (1801–1810).

[80] Гаворка пра пераўтварэнне Галоўнай Віленскай школы ў Віленскі ўніверсітэт згодна з указам Аляксандра І ад 4 (16) красавіка 1803 года.

[81] Дзве камісіі — судовая і адукацыйная — былі створаныя згодна з указам ад 21 снежня 1807 года. Падрабязна пра іх дзейнасць гл.: Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803–1832. T. II: Szkoły podstawowe i średnie. Lublin: KUL, 1991. S. 101–110.

[82] Асінскі Алаіз (1770–1842) — ксёндз, член ордэна піяраў, філолаг, гісторык, лексікограф. У 1813–1816 гадах кіраваў крамянецкай парафіяй. Сярод яго прац вылучаўся нарыс «O życiu i pismach T. Czackiego» (1816).

[83] Лукашэвіч Юзаф (1799–1873) — польскі гісторык, аўтар прац па гісторыі польскай педагогікі.

І. Хруцкі. Партрэт Мікалая Маліноўскага
(са збораў Музея ў Вілянове, Польшча)

А. Кіпрэнскі.
Партрэт Адама Міцкевіча
(1824)

Ф. Бенуа.
Вялікі двор
Віленскага
ўніверсітэта.
З «Віленскага альбома»
Я. К. Вільчынскага

Партрэт І. Лялевеля.
Літаграфія Вілена

М. Падалінскі.
Партрэт прафесара
Г. Э. Гродэка

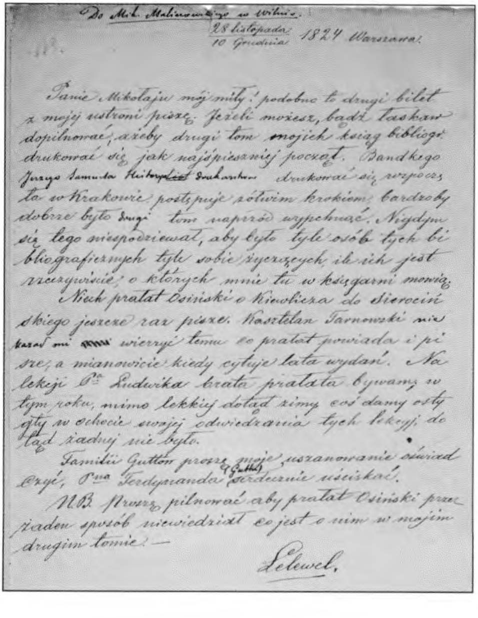

Do Mik. Malinowskiego w Wilnie.
28 listopada / 10 Grudnia 1824 Warszawa.

Panie Mikołaju mój miły! podobno to drugi bilet
z mojej ustroni piszę. Jeżeli możesz, bądź łaskaw
dopilnować,ażeby drugi tom mojich ksiąg bibliogr.
drukować się jak najśpieszniej począł. Bandkiego
Jerzego Samuela Historyja drukarń drukować się rozpoczę
ła w Krakowie postępuje żółwim krokiem, bardzoby
dobrze było drugi tom naprzód wypchnąć. Nigdym
się tego niespodziewał, aby było tyle osób tych bi
bliograficznych tyle sobie życzących, ile ich jest
rzeczywiście, o których mnie tu w księgarni mówią.
Niech prałat Osiński o Kiwolicza do Sierociń
skiego jeszcze raz pisze. Kasztelan Tarnowski nie
kazał mi wierzyć temu co prałat powiada i pi
sze, a mianowicie kiedy cytuje lata wydań. Na
lekcji P.ª Ludwika brata prałata bywam, w
tym roku, mimo lekkiej dotąd zimy coś damy osty
gły w ochocie swojej odwiedzania tych lekcyj, do
tąd żadnej nie było.
Familii Gutton proszę moje uszanowanie oświad
czyć, P.na Ferdynanda (Gutton) serdecznie uściskać.
N.B. Proszę pilnować aby prałat Osiński przez
żaden sposób niewiedział co jest o nim w mojim
drugim tomie. —
Lelewel.

Старонка
ліста І. Лялевеля
да М. Маліноўскага
(са збораў навуковай
бібліятэкі Вільнюскага
ўніверсітэта)

Фадзей Булгарын

Восіп Сянкоўскі

Адам Ганоры Кіркор

ЛИТОВСКІЙ ВѢСТНИКЪ.

ОФФИЦІАЛЬНАЯ ГАЗЕТА.

№ 61.

KURYER LITEWSKI.

GAZETA URZĘDOWA.

Вильна. Пятница, 4-го Августа. — 1839 — *Wilno. Piątek. 4-go Sierpnia.*

ВНУТРЕННІЯ ИЗВѢСТІЯ.

Санктпетербургъ, 25-го Іюля.

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ.

МЫ НИКОЛАЙ ПЕРВЫЙ,

ИМПЕРАТОРЪ и САМОДЕРЖЕЦЪ

Всероссійскій,

и проч., и проч., и проч.,

WIADOMOŚCI KRAJOWE.

Sankt-Petersburg, 25-go Lipca.

Z BOŻEJ ŁASKI

MY NIKOŁAJ PIERWSZY,

CESARZ I SAMOWŁADZCA

Wszech-Rossyi,

etc. etc. etc.

TEZA

WILEŃSKA

WYDAWANA

PRZEZ

JANA ZE ŚLIWINA.

Numer czwarty.

WILNO

Drukiem Teofila Glücksberga.

Księgarza i Typografa Wileńskiego Naukowego Okręgu.

1858.

Выданні А. Г. Кіркора, у якіх друкаваўся М. Маліноўскі

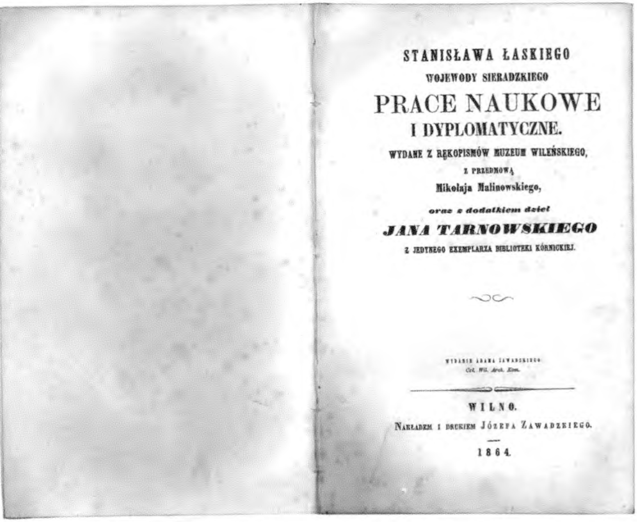

STANISŁAWA ŁASKIEGO
WOJEWODY SIERADZKIEGO
PRACE NAUKOWE
I DYPLOMATYCZNE.
WYDANE Z RĘKOPISMÓW MUZEUM WILEŃSKIEGO,
Z PRZEDMOWĄ
Mikołaja Malinowskiego,
oraz z dodatkiem dzieł
JANA TARNOWSKIEGO
Z JEDYNEGO EXEMPLARZA BIBLIOTEKI KÓRNICKIEJ.

WYDANIE ADAMA ZAWADZKIEGO
Czł. Wil. Arch. Kom.

WILNO.
NAKŁADEM I DRUKIEM JÓZEFA ZAWADZKIEGO.
1864.

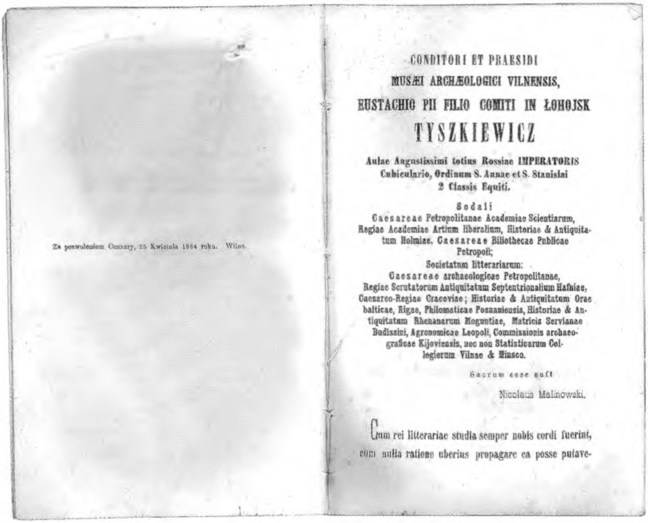

Za pozwoleniem Cenzury, 25 Kwietnia 1864 roku. Wilno.

CONDITORI ET PRAESIDI
MUSÆI ARCHÆOLOGICI VILNENSIS,
EUSTACHIO PII FILIO COMITI IN ŁOHOJSK
TYSZKIEWICZ
Aulae Augustissimi totius Rossiae IMPERATORIS Cubiculario, Ordinum S. Annae et S. Stanislai 2 Classis Equiti.
Sodali
Caesareae Petropolitanae Academiae Scientiarum, Regiae Academiae Artium liberalium, Historiae & Antiquitatum Holmiae, Caesareae Bibliothecae Publicae Petropoli;
Societatum litterariarum:
Caesareae archaeologicae Petropolitanae, Regiae Scrutatorum Antiquitatum Septentrionalium Hafniae, Caesareo-Regiae Cracoviae; Historiae & Antiquitatum Orae balticae, Rigae, Philomaticae Posnaniensis, Historiae & Antiquitatum Rhenanarum Moguntiae, Matricis Servianae Budissini, Agronomicae Leopoli, Commissionis archaeograficae Kijoviensis, nec non Statisticarum Collegiorum Vilnae & Minsco.
Sacrum esse vult
Nicolaus Malinowski.

Cum rei litterariae studia semper nobis cordi fuerint, cum nulla ratione uberius propagare ea posse putave-

Тытульная старонка і дэдыкацыя гр. Я. Тышкевічу выдання, падрыхтаванага М. Маліноўскім

Мікалай Маліноўскі
(фотаздымак 1846 года са збораў бібліятэкі Ягелонскага ўніверсітэта, Кракаў, Польшча)

Станіслаў Маліноўскі, муж дачкі М. Маліноўскага Хелены, удзельнік паўстання 1863–1864 гг. (з працы В. В. Гарбачовай «Паўстанцы 1863 году на фотаздымках»; Arche. 2010. № 12. С. 110)

Мікалай Маліноўскі (фотаздымак 1865 года са збораў бібліятэкі Ягелонскага ўніверсітэта, Кракаў, Польшча)

[84] Чартарыйскі Адам Ежы (1770–1861) — князь; польскі і расійскі дзяржаўны дзеяч. Куратар Віленскага ўніверсітэта (1803–1822).

[85] Тышкевіч Вінцэнт (1757–1816) — граф; дзяржаўны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага. Сакратар вялікі літоўскі (1781).

[86] Лернет Ян Непамук (?—1820) — доктар медыцыны, гісторык медыцыны. Дырэктар вучылішчаў Валынскай губерні (з 1806 г.). Сваю спадчыну адпісаў дзеля стварэння стыпендыяльнага фонду навучэнцам Крамянецкага (Валынскага) ліцэя.

[87] Пільхоўскі Давід (1735–1800) — епіскап-суфраган віленскі.

[88] Гаворка пра Міхала (Міхаіла Мартынавіча) Валіцкага (1742–1828) — графа, вядомага картачнага гульца і авантурыста, кароннага падстолія. М. Валіцкі быў вядомы таксама шчодрасцю ў дабрачыннай дзейнасці: паколькі ён памёр халастым, практычна ўся яго немалая маёмасць пайшла на дабрачынныя мэты.

[89] Юндзіл Станіслаў Баніфацы (1761–1847) — польскі прыродазнавец, прафесар Віленскага ўніверсітэта.

[90] Цывінскі Ян (1772–1846) — рэлігійны дзеяч і філантроп. Прафесар Віленскай духоўнай семінарыі (1795–1816). Біскуп (1841). Заснаваў фонд для бясплатнага навучання ў віленскіх гімназіях дванаццаці хлопчыкаў і дванаццаці дзяўчатак. Прэзідэнт Віленскага таварыства дабрачыннасці (з 1843 г.).

[91] Таварыства падтрымкі навучэнцаў Віленскага ўніверсітэта, якія маюць фінансавыя цяжкасці, было адной з першых аналагічных філантрапічных арганізацый у літоўскіх губернях. Яго стварэнне было інспіраванае праз К. Контрыма апекуном Віленскай навучальнай акругі князем А. Е. Чартарыйскім, што ні для каго не з'яўлялася сакрэтам. Ф. Гржымала так ацэньваў яго дзейнасць: «Вільня павінна лічыцца галоўным асяродкам асветы на шырокіх землях польскай мовы. У той час, калі пасля падзення Польшчы зайздрослівы лёс даў клятву знішчыць нацыянальнасць і нават мову нашую, калі няшчасная сармацкая моладзь, за грахі бацькоў выračаная на нядолю, мусіла адрачыся ад дарагой мовы прадзедаў і мусіла з гукаў чужой гаворкі чужую гісторыю і халодныя правілы навук мімаволі разумець, у той

час — кажу — у сталіцы Літвы і ў цэлай шырокай акрузе Віленскага ўніверсітэта, населенай шасцю мільёнамі палякаў, польская мова была галоўным прадметам клопату ўлады асветніцкай, якая складалася з суайчыннікаў, вядомых любоўю да радзімы і высокай асветы» — Astrea. 1822. № 2. S. 65; цыт. паводле: Skwarczyński Zdz. Kazimierz Kontrym. Towarzystwo szubrawców: Dwa studia. Łódż, 1961. S. 30.

92 Франк Юзаф (1771–1842) — прафесар медыцынскага факультэта Віленскага ўніверсітэта (1804–1823).

93 Контрым Казімір (1776–1836) — філантроп і грамадскі дзеяч, ад'юнкт, затым сакратар кіравання Віленскага ўніверсітэта (да 1825 г.). Адзін з стваральнікаў Таварыства шубраўцаў і Віленскага тыпаграфічнага таварыства. Лідар таварыства філаматаў Т. Зан так ацэньваў ягоную ролю ў грамадскім жыцці Вільні: «Контрым, паводле майго меркавання, быў самай карыснай спружынай уяўленняў кн. Чартарыйскага пра карысць края, які ён хацеў вызваліць пры дапамозе кантраляванай ім і кіраванай ім асветы» — цыт. паводле: Zan T. Notatki pamiętnikarskie // Z filareckiego świata: Zbiór wspomnień z lat 1816–1824. Warszawa, 1924. S. 202. Падрабязны нарыс грамадскай дзейнасці К. Контрыма гл.: Skwarczyński Zdz. Kazimierz Kontrym. Towarzystwo szubrawców: Dwa studia. Łódż, 1961.

94 Пачобут-Адляніцкі Марцін (1728–1810) — беларускі і літоўскі педагог, астраном і матэматык. Рэктар Галоўнай Віленскай школы (1780–1803).

95 Страйноўскі Геранім (1752–1815) — рэлігійны дзеяч і педагог; рэктар Віленскага ўніверсітэта (1803–1806), епіскап Віленскі (з 1808 г.).

96 Снядэцкі Ян (1756–1830) — астраном, матэматык, філосаф; прафесар і рэктар Віленскага ўніверсітэта (1807–1815).

97 Гродэк Готфрыд Эрнест (1762–1826) — філолаг-антычнік, прафесар Віленскага ўніверсітэта.

98 Франке Аўгуст Герман (1663–1727) — нямецкі педагог і багаслоў, адзін з лідараў піетысцкага руху. Актыўна займаўся арганізацыяй філантрапічнай дзейнасці з мэтай адукацыі прадстаўнікоў незаможных пластоў насельніцтва.

[99] Мяноўскі Мікалай (1780–1843) — прафесар кафедры акушэрства Віленскага ўніверсітэта (з 1817 г.); пасля ліквідацыі ўніверсітэта кіраваў клінікай пры Віленскай медыка-хірургічнай акадэміі (да 1842 г.).

[100] Вольфганг Ян Фрэдэрык (прыблізна 1775–1859) — ардынарны прафесар фармакалогіі Віленскага ўніверсітэта.

[101] Бароўскі Лявон (1784–1846) — прафесар кафедры красамоўства і паэзіі, пасля — кафедры ўсеагульнай літаратуры Віленскага ўніверсітэта.

[102] Дмахоўскі Міхал (?—1832) — пісар Эдукацыйнай камісіі літоўскай; бацька вядомага скульптара і ўдзельніка паўстання 1863 года. Генрыка Дмахоўскага.

[103] Дмахоўскі Аўрэліян (? — пасля 1825) — маршалак ашмянскі, брат Міхала і мітрапаліта Магілёўскага Казіміра Дмахоўскіх; скарбнік таварыства філарэтаў.

[104] Рыхтар Ян (?—1825) — журналіст, супрацоўнік віленскай рэдакцыі газеты «Літоўскі кур'ер».

[105] «Літоўскі кур'ер» — газета, якая выходзіла ў 1796–1840 гадах (да 1797 г. у Гродне, затым Вільні; да 1833 г. на польскай, пасля — на польскай і рускай мовах).

[106] Клячкоўскі Роберт — падкаморы троцкі.

[107] Шантыр (Урсын Шантыр) Ян (каля 1770 — 1843) — архітэктар, геаметр. Архітэктар Віленскага ўніверсітэта (1803–1831) і Віленскага павета.

[108] Сясіцкі Фелікс — суддзя вількамірскі.

[109] Радзевіч Станіслаў (? — пасля 1841) — эканом і касір Віленскага ўніверсітэта. Т. Зан пісаў пра яго Ф. і Х. Малеўскім: «Родзевіч... заўжды ўсё такім жа застаецца, як дамавік сярод сцен, ператвораных у турму» — гл.: Listy z zesłania. T. 2: Krąg Tomasza Zana, Jana Czeczota i Adama Suzina. Warszawa: Ancher, 1999. S. 169.

[110] Урублеўскі Францішак — доктар медыцыны.

[111] Карчэўскі Юзаф — адвакат у пракураторыі Радзівілаўскай масы.

[112] Лагеўніцкі Ігнацы (? — пасля 1846) — юрыст, паэт. Адвакат галоўнага віленскага суда.

[113] Гяцэвіч Ян — памешчык Віленскага павета.

[114] Балінскі Ігнацы (?—1830) — брат пісьменніка і гісторыка М. Балінскага, маршалак шляхты Віленскага павета.

[115] Малеўскі Шыман (1759–1832) — юрыст і эканаміст; прафесар натуральнага права і палітычнай эканоміі, рэктар Віленскага ўніверсітэта (1816–1822). Бацька філамата Ф. Малеўскага.

[116] Зан Тамаш (1796–1855) — студэнт Віленскага ўніверсітэта, паэт, прыродазнавец. Заснавальнік таварыства «прамяністых», сябра таварыства філаматаў. Падчас следства прыняў на сябе ўсю паўнату адказнасці за існаванне тайных студэнцкіх таварыстваў; правёў год у Арэнбургскай крэпасці; да 1837 года заставаўся ў высылцы ў Сібіры, затым — да 1841 года — працаваў бібліятэкарам у Пецярбургу, пасля чаго атрымаў дазвол вярнуцца на радзіму.

[117] Яжоўскі Юзаф (каля 1793 — 1855) — студэнт Віленскага ўніверсітэта, філолаг-антычнік. Сябра таварыства філаматаў і яго нязменны прэзідэнт. У 1824 годзе высланы ва ўнутраныя губерні Расіі; выкладаў у розных універсітэтах.

[118] Тугендбунд — «Саюз адвагі», патрыятычнае таварыства ў Кёнігсбергу (Прусія). Існавала з красавіка 1808 да студзеня 1810 года. Мэтай таварыства было выхаванне прускай моладзі ў духу патрыятызму і прыхільнасці да кіруючай дынастыі. Яго дзейнасць была спыненая паводле патрабавання Напалеона каралём Фрыдрыхам Вільгельмам III. Падчас рэакцыі, што надышла пасля падзення Напалеона, удзельнікі Тугендбунда падпалі пад яшчэ большы пераслед.

[119] У гэтым месцы напэўна прапушчана слова «тайнае», без якога сказ не быў бы лагічна звязаны. *(Заўвага Ю. Трацяка.)*

[120] Таварыства філаматаў было створанае як легальнае са згоды рэктара ўніверсітэта і ў такім статусе існавала з 1817 да 1820 года, калі мусіла стаць тайным, паколькі адной з ягоных мэтаў быў аналіз грамадскіх працэсаў. Усяго яго сябрамі былі дзевятнаццаць чалавек.

[121] Таварыства філарэтаў было створанае ў 1820 годзе па ініцыятыве філаматаў і ягонай мэтай было самаўдасканаленне моладзі. Існавала да 1822 года. Усяго яго сябрамі, паводле розных крыніц, былі каля двухсот чалавек.

[122] Міцкевіч Адам (1798–1855) — паэт, грамадскі і палітычны дзеяч.

[123] Адынец Антоні Эдвард (1804–1885) — паэт і грамадскі дзеяч. Вучыўся на факультэце права Віленскага ўніверсітэта (1820–1823). Сябра таварыства філарэтаў з 1821 года. Мемуарыст.

[124] Корсак Юльян (1806–1855) — паэт, перакладчык. Выпускнік піярскай школы ў Шчучыне, пасля — Віленскага ўніверсітэта. Блізкі сябар А. Міцкевіча, А. Э. Адынца, І. і А. Ходзькаў.

[125] Ходзька Ігнат (1794–1861) — пісьменнік; кандыдат філасофіі Віленскага ўніверсітэта. Сябра таварыства шубраўцаў. Некаторы час служыў у Радзівілаўскай масе. Удзельнік Археалагічнай камісіі ў Вільні (з 1859 г.); адзін з аўтараў «Віленскага альбома».

[126] Ходзька Аляксандр (1804–1891) — паэт, усходазнаўца, перакладчык. Кандыдат філасофіі Віленскага ўніверсітэта. Сябра таварыства філарэтаў; знаходзіўся пад арыштам з восені 1823 да красавіка 1824 года. У 1824–1831 гадах вывучаў усходнія мовы ў Пецярбургу. Пасля заканчэння Інстытута ўсходніх моў — на дыпламатычнай службе ў розных расійскіх місіях на Усходзе. У 1844 годзе ў лісце на імя Мікалая І падаў у адстаўку. У 1852–1855 гадах — на службе ў Міністэрстве замежных спраў Францыі. У 1857–1883 гадах — прафесар славянскіх літаратур у Калеж дэ Франс.

[127] Вернікоўскі Ян Непамуцэн (1800–1877) — усходазнаўца; кандыдат філасофіі Віленскага ўніверсітэта. Сябра таварыства філарэтаў. У 1824 годзе быў высланы ў Казань, дзе выкладаў у школе, а з 1830 да 1832 года — у Казанскім універсітэце. У 1853 годзе атрымаў пасаду дырэктара народных вучылішчаў Сімбірскай губерні, пасля — у Харкаўскай губерні.

[128] Кулакоўскі Фелікс (1798 або 1799 — 1831) — сябра таварыства філарэтаў. У 1823 годзе скончыў Віленскую настаўніцкую семінарыю; кандыдат філасофіі. Паводле прысуду следчай камісіі быў сасланы

ў Казань, дзе выкладаў у гімназіі, а пасля служыў у Канцылярыі апекуна Казанскай навучальнай акругі.

[129] Арліцкі Дамінік (каля 1803 — ?) — выхадзец з Рэчыцкага павета Мінскай губерні, юнкер першай коннай артылерыйскай роты; вучыўся на літаратурным аддзяленні Віленскага ўніверсітэта; сябра таварыства філарэтаў.

[130] Гіпакрат (каля 460 — паміж 377 і 356 да н. э.) — старажытнагрэчаскі доктар, які атрымаў мянушку Бацька медыцыны. Лічыўся ўзорам лекарскай этыкі.

[131] Юстыніян І Флавій Пётр Саватый (483–586) — візантыйскі імператар (з 527 г.). Празваны Вялікім. Займеў славу як военачальнік і заканадаўца; у прыватнасці, паводле ягонага загаду быў распрацаваны так званы звод Юстыніяна — заканадаўчы корпус, заснаваны на перапрацаваных прынцыпах рымскага права.

[132] Гізо Франсуа-П'ер-Гіём (1787–1874) — французскі гісторык, літаратар і палітычны дзеяч. У розны час узначальваў міністэрствы адукацыі і замежных спраў Францыі; прэм'ер-міністр Францыі (1847–1848). Аўтар шматлікіх прац па гісторыі Францыі і Еўропы, у якіх, у прыватнасці, абгрунтоўваў прынцыпы класавай барацьбы як рухавіка гістарычнага прагрэсу.

[133] Вільмен Абэль-Франсуа (1790–1870) — французскі пісьменнік і палітычны дзеяч. З 1832 года — пажыццёвы пэр Францыі. Міністр народнай асветы (1839–1840). Аўтар шматлікіх гістарычных і гісторыка-літаратурных прац, у тым ліку — «Гісторыі Кромвеля», у якой прасочвалася паралель паміж рэстаўрацыяй Сцюартаў у Англіі і Бурбонаў у Францыі.

[134] Кузэн Віктор (1792–1867) — французскі філосаф і палітычны дзеяч. Рэктар вышэйшага педагагічнага інстытута (1834–1840). Міністр народнай асветы (1840–1848). Нароўні з Гізо і Вільменам карыстаўся вялізным уплывам на сучасную моладзь.

[135] Брадзінскі Казімір (1791–1835) — польскі паэт і літаратурны крытык, адзін з першых ідэолагаў рамантызму ў Польшчы.

[136] Мальчэўскі Антоні (1793–1826) — польскі паэт, аўтар адной з першых рамантычных паэм «Марыя» (1825).

137 Сабалеўскі Ян (1799 або 1800 — 1829) — кандыдат філасофіі, выпускнік фізіка-матэматычнага аддзялення Віленскага ўніверсітэта. Настаўнік фізікі ў Крожах. Сябра таварыстваў філаматаў і філарэтаў. Быў прыгавораны да высылкі з Вільні.

138 Гейдатэль Ротвіль Ян (1800 або 1801 — 1871) — кандыдат філасофіі; сябра таварыства філарэтаў. З лістапада 1824 года — у Корпусе інжынераў шляхоў зносін. У лютым 1825 года ў чыне афіцэра быў накіраваны ў Архангельск. Пазней у чыне генерала ўзначальваў акругу шляхоў зносін у Коўне.

139 Кавалеўскі Юзаф (1801–1878) — выпускнік Свіслацкай гімназіі і аддзялення славеснасці і прыгожых мастацтваў Віленскага ўніверсітэта, актыўны сябра таварыстваў філаматаў і філарэтаў. У 1824 годзе быў высланы ў Казань; выкладаў у Казанскім універсітэце, удзельнічаў у этнаграфічных экспедыцыях у Сібір і Манголію. Рэктар Казанскага ўніверсітэта (1855–1860), дэкан гісторыка-філалагічнага факультэта Варшаўскага ўніверсітэта (1869–1878).

140 Пар.: «22 лютага / 6 сакавіка <Міцкевіч> расхварэўся як мае быць: пяць дзён нічога не еў, “апроч селядца ды ікры”, ледзь выседжваў на занятках. У Коўне Міцкевіч знаходзіўся пад медыцынскім наглядам доктара Юзафа Кавальскага, які і выставіў 24 лютага / 8 сакавіка 1823 года сведчанне з мэтай падтрымкі хадайніцтваў паэта пра адпачынак і выезд за мяжу. Сведчанне доктара Кавальскага па зразумелых прычынах не зусім адпавядала сапраўднасці, але мэта, якой яно служыла, асвячала і сродак» — Sudolski Zb. Mickiewicz. Warszawa, 1998. S. 128.

141 Магчыма, гэта згадка пра адну з самых ранніх паэтычных імправізацый А. Міцкевіча. Як сцвярджае аўтарытэтная даследчыца М. Зялінская, «першыя імправізацыі Міцкевіч агучваў падчас студэнцкіх гулянак і, акрамя ўспамінаў Атона Слізня, нічога на гэтую тэму не захавалася» — гл.: Zielińska M. Improwizacje // Rymkiewicz J. M., Siwicka D., Witkowska A., Zielińska M. Mickiewicz. Encyklopedia. Warszawa, 2001. S. 199. Пра імправізацыі А. Міцкевіча гл. таксама: Федута А. И. «Приближение бога» (Импровизация как случайность и закономерность) // Случайность и непредсказуемость в истории

культуры. Материалы Вторых Лотмановских дней в Таллиннском университете. Таллин, 2013. С. 293–315.

[142] Пац Людвік (1780–1835) — ваенны дзеяч; у 1807 годзе ўступіў у гвардыю Напалеона, за адвагу быў уганараваны званнем брыгаднага генерала і прызначаны ад'ютантам імператара Францыі. Падчас уцёкаў французскага войска з Масквы выратаваў жыццё Напалеону пад Малаяраслаўцам. Пасля амністыі 1815 года вярнуўся на радзіму, аднак пасля паўстання 1831 года эміграваў.

[143] Львовіч Каласанцій (1794–1857) — ксёндз, выкладчык матэматыкі, грэчаскай мовы і малюнка ў піярскім вучылішчы ў Шчучыне. Сябра таварыства філарэтаў. Пазбегнуў высылкі, аднак быў перададзены пад нагляд духоўных уладаў.

[144] Чартарыйскі Адам Ежы (1770–1861) — князь, польскі палітык, польскі і расійскі дзяржаўны дзеяч. У 1804–1806 гадах фактычна выконваў абавязкі міністра замежных спраў Расіі. Апякун Віленскай навучальнай акругі (1803–1823); пайшоў у адстаўку ў выніку следства па справе аб тайных студэнцкіх таварыствах. З 1831 года — у эміграцыі. Гл. пра яго: Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski. 1770–1861. Warszawa, 1994.

[145] Навасільцаў Мікалай Мікалаевіч (1761–1836) — расійскі дзяржаўны дзеяч; камісар пры ўрадзе Царства Польскага (1815–1831), сенатар, апякун Віленскай навучальнай акругі (1824–1832); старшыня Дзяржаўнага савета і Камітэта міністраў Расійскай імперыі (з 1832 г.).

[146] Канстанцін Паўлавіч (1779–1831) — цэсарэвіч, вялікі князь, малодшы брат Аляксандра I, з канца 1814 года — галоўнакамандуючы польскім войскам у Варшаве; фактычны кіраўнік Царства Польскага.

[147] Твардоўскі Юзаф (1786–1840) — прафесар вышэйшай матэматыкі, рэктар Віленскага ўніверсітэта (1823–1824). Яшчэ да звальнення Ю. Твардоўскага з пасады ён па распараджэнні вялікага князя Канстанціна Паўлавіча быў арыштаваны 17 мая 1823 года і дапытаны.

[148] Пелікан Вацлаў (1790–1873) — хірург, прафесар (з 1816 г.) і рэктар (фактычна з кастрычніка 1824 г., выступаючы намеснікам адстаўленага Ю. Твардоўскага, фармальна — у 1826–1831 гг.) Віленскага

ўніверсітэта. Пры падтрымцы М. М. Навасільцава быў зацверджаны на пасадзе рэктара Віленскага ўніверсітэта пажыццёва. Пасля закрыцця ўніверсітэта ў 1832 годзе — галоўны ўрач Маскоўскага ваеннага шпіталя, дырэктар Медыцынскага дэпартамента Ваеннага міністэрства, затым — прэзідэнт Медыцынскага савета Расійскай імперыі.

149 Масальскі Юзаф (1800 — каля 1845) — сябра таварыства філарэтаў, паэт. Некаторы час працаваў гувернёрам у доме доктара А. Бекю, айчыма Ю. Славацкага. Быў высланы ва Уладзімір, затым, выйшаўшы з вайсковай службы ў афіцэрскім чыне, служыў кіраўніком маёнткаў графіні І. Машынскай на Валыні. Гл. пра яго падрабязней, з аналізам версій здзейсненага ім учынка: Mościcki H. Guwerner Słowackiego // Mościcki H. Pod znakiem Orła I Pogoni. Szkice historyczne. Lwów — Warszawa, 1923. S. 159–169.

150 Масальскі Ануфры — адстаўны маёр польскага войска, пасля пісар ігуменскага земскага суда. Бацька сябраў таварыства філарэтаў Ю. і Т. Э. Масальскіх.

151 Рымскі-Корсакаў Аляксандр Міхайлавіч (1753–1840) — князь, расійскі ваенны і дзяржаўны дзеяч. У 1806–1808 і ў 1812–1830 гадах — віленскі генерал-губернатар; з 1830 года — член Дзяржаўнага савета Расійскай імперыі.

152 М. Маліноўскі, верагодна, не зусім дакладна пераказвае сюжэт, звязаны з сустрэчай Ю. Масальскага з вялікім князем Канстанцінам Паўлавічам. Асобай, да якой звярнуўся Масальскі, быў не генерал-губернатар А. М. Рымскі-Корсакаў, а віленскі паліцмайстар П. А. Шлыкаў — гл.: Mościcki H. Op. cit. S. 164.

153 У А. М. Рымскага-Корсакава сапраўды была рэпутацыя добрага чалавека. Чуткі пра яго супрацьстаянне з М. М. Навасільцавым дайшлі да Варшавы, дзе Ю. У. Нямцэвіч запісаў у сваім дзённіку, у прыватнасці, наступную гісторыю: «Вільня стала месцам плачу і жалобы. Крануты імі, стары губернатар віленскі, Корсакаў, пайшоў да Навасільцава.

“Я, — сказаў ён, — кіраўнік, а значыць, адначасова бацька і апякун губерні, якую вы напоўнілі смуткам і сумам. Калі ўбачу я канец следству вашаму? Пакажыце вінаватых, калі яны ёсць; вызваліце

невінаватых, інакш напішу імператару, што, марнуючы час свой тут з ягонай літасці, забываецеся на хваробы і пакуты тысяч бацькоў і дзяцей іх”.

“Дзіўлюся я вашай смеласці, — адказаў Навасільцаў, — бо ўлазіце вы ў справу, Яго Вялікасцю мне аднаму даручаную, і я не ўнікну ад выканання таго, што мне даручана”» — цыт. паводле: Niemcewicz J. U. Dziennik z lat 1820–1828. Warszawa, 2012. S. 153.

[154] Э. Т. Масальскі, параўноўваючы Канстанціна Паўлавіча з ягонымі малодшымі братамі, вялікімі князямі Мікалаем (будучым імператарам Мікалаем I) і Міхаілам, што знаходзіліся некаторы час на вучэннях у Вільні, пісаў: «В. кн. Канстанціна, які часта прыязджаў у Вільню, мы больш паважалі, хоць, магчыма, са страху перад ім...» — Massalski E. T. Z pamiętników (1799–1824) // Z filareckiego świata: Zbiór wspomnień z lat 1816–1824. Warszawa, 1924. S. 269. Гэта часткова тлумачыць тыя надзеі, якія Юзаф Масальскі мог ускладаць на сустрэчу з цэсарэвічам. Аднак абставіны ягонай адпраўкі ў Варшаву, паводле ўспамінаў яго брата, адрозніваюцца ад таго, што піша М. Маліноўскі: «Праз некалькі дзён пасля арышту такіх важных злачынцаў <гаворка пра навучэнцаў чацвёртага класа школы ў Крожах, адзін з якіх, Міхал Плятэр, напісаў на дошцы словы “Віват канстытуцыя 3 мая!” — *А. Ф.*> і невядома за што рэктара ўніверсітэта. [...] Gрыходзяць да мяне калегі з весткаю пра тое, што майго Юзафа павезлі пад вартай у Варшаву. За што? Ніхто не ведае. Гавораць толькі, што ён быў у кавярні, дзе, гуляючы ў більярд, смяяўся з відавочнай памылкі Вялікага Князя з пункту гледжання экзекутара з нагоды арышту дзяцей, а напрыканцы сказаў: “О, калі б я мог убачыць Вялікага Князя, сказаў бы яму, каго варта пасадзіць у турму!” Думаў ён, уласна кажучы, пра паскудніка Астроўскага <дырэктара школы ў Крожах. — *А. Ф.*>, як сам пазней мне прызнаваўся, але ўся гэтая балбатня была пустой, як гэта звычайна ў кавярні паміж сябрамі бывае. Аднак калі сабраўся сыходзіць, з’явіўся ў дзвярах паліцмайстар Шлыкаў і, удакладніўшы, хто з прысутных Юзаф Масальскі, загадаў яму сесці з сабой у дрожкі і павёз да Корсакава. Адтуль праз паўгадзіны быў ён ужо па дарозе ў Варшаву» — Ibid. S. 280.

[155] Бельведэр — палац у Варшаве, які быў рэзідэнцыяй Канстанціна Паўлавіча. Цяпер — дзяржаўная рэзідэнцыя прэзідэнта Польскай Рэспублікі.

[156] Розен Грыгорый Уладзіміравіч (1782–1841) — расійскі ваенны дзеяч, генерал ад інфантэрыі (1826); камандзір 6-га Літоўскага корпуса.

[157] Янкоўскі Ян (1804 — пасля 1831) — навучэнец Свіслацкай гімназіі, затым студэнт аддзялення славеснасці Віленскага ўніверсітэта. Пра яго гл.: Федута А. И. Сентиментальное путешествие в ссылку: Ян Янковский и его травелог // В зеркале путешествий: материалы международной научной конференции «Родная земля глазами стороннего наблюдателя. Заметки путешественников о Тверском крае». Тверь, 2012. С. 211–221.

[158] Янкоўскі Плацыд (1810–1872) — польскі і беларускі рэлігійны дзеяч. Літаратар (адзін з псеўданімаў — Джон оф Дыкалп; пісаў на польскай і рускай мовах). Прафесар Жыровіцкай уніяцкай семінарыі. У 1839 годзе перайшоў у праваслаўе, браў актыўны ўдзел у ліквідацыі ўніяцтва ў Літве і Беларусі. Доктар тэалогіі (1833).

[159] Скапуўка (Скапоўка) — вузкі завулак у Старым горадзе (цяпер вуліца Скапа), які вядзе ад вуліцы Замкавай (цяпер Пілес) да былога епіскапскага палаца (атрымала назву па імені каралеўскага сакратара Станіслава Якуба Скопа, які ў першай палове XVI стагоддзя набыў зямельныя надзелы і пабудовы ў гэтай частцы горада), з будынкамі з левага паўднёвага боку, што належалі ўніверсітэту.

[160] Былы дом Свянціцкага — не ідэнтыфікаваны будынак на Скапоўцы на правым паўночным баку (мяркуючы па тым, што ў некаторых апісаннях Вільні сярэдзіны XIX стагоддзя ўзгадваецца як дом з двума ўваходамі — са Скапоўкі і з Кафедральнай плошчы).

[161] Баркоў Іван Сямёнавіч (1732–1768) — рускі паэт, аўтар перaклада «Сатыр» Гарацыя і зборніка «сараматных» одаў, у якіх ён травесціраваў оды свайго настаўніка М. В. Ламаносава. Перакладчык Імператарскай акадэміі навук.

[162] Сябра таварыства філарэтаў Атон Слізень так перадае гісторыю з Я. Янкоўскім ва ўспамінах: «Спачатку быў арыштаваны адзін з філарэтаў, Янкоўскі, таму што падчас канікулаў, калі студэнты раз'ехаліся, у студэнцкіх кватэрах прайшоў шчыльны перaтрус, і ў паперах Янкоўскага знайшлі напісаныя ім вострыя артыкулы супраць расійскага ўрада і яўна скандальныя вершы пра імператрыцу

Кацярыну. Янкоўскага пагрозамі, жорсткім з ім абыходжаннем і абяцаннямі вымусілі прызнацца ва ўсім і каб у пададзенай яму ўніверсітэцкай кнізе з запісамі ўсіх сваіх таварышаў указаў. Гэта новае сведчанне, што не варта разлічваць на крыкуноў-вар'ятаў. Янкоўскі пры лёгкім пісанні нецэнзурных вершыкаў быў поўны гарачкавай атруты і злоснай жоўці, але ўсяму гэтаму ён надаваў выгляд патрыятычнага запалу; любіў пакрасавацца сваёй дэкламацыяй, на пасяджэннях чытаў або дэкламаваў бурлівыя і атрутныя свае творы, так, што ўрэшце рада філарэтаў цвёрда забараніла яму са сваімі чытаннямі на пасяджэннях выступаць, за што ён моцна абурыўся і сваіх калег абвінавачваў у слабасці і баязлівасці, а як дайшло да справы, ён адзін толькі адразу спужаўся і ўсё палахліва выдаў. Звычайна так і здараецца з крыкунамі» — цыт. паводле выд.: Ślizeń O. Z pamiętnika (1821–1824) // Z filareckiego świata: Zbiór wspomnień z lat 1816–1824. Warszawa, 1924. S. 129.

[163] Дэмасфен (каля 384 — 322 да н. э.) — старажытнагрэчаскі аратар і палітычны дзеяч.

[164] Прамова «Аб вянку ў абарону Ктэсіфонта» (336 да н. э.) была агучаная Дэмасфенам у абарону афіняніна Ктэсіфонта, сына Леасфена, які пасля бітвы пры Херанеі прапанаваў узнагародзіць Дэмасфена за заслугі перад айчынай залатым вянком. Ініцыятар судовага працэсу, прадстаўнік прамакедонскай партыі Эсхін, абвінаваціў Ктэсіфонта ў незаконнасці гэтай прапановы, маючы на ўвазе, на справе, што заслугі Дэмасфена мізэрныя. У выніку судом вялізны штраф быў накладзены на самога Эсхіна, і ён быў вымушаны з'ехаць на выспу Родас. Прамова «Аб вянку» лічыцца адным з найвыдатнейшых твораў аратарскага майстэрства.

[165] Філіп II Македонскі (382–336 да н. э.) — цар Македоніі з 359 года да н. э.; бацька Аляксандра Македонскага. Паколькі М. Маліноўскі пераказвае прамову Дэмасфена па памяці, відавочна, што ён проста памыліўся: у прамове не было і не магло быць фрагмента, прысвечанага захопу Філіпам Македонскім Афінаў, бо Філіп ніколі іх не браў штурмам. У 338 годзе да н. э. македонскае войска нанесла знішчальную паразу грэкам у бітве пры Херанеі, аднак Філіп не стаў захопліваць Афіны, а прапанаваў дастаткова выгодны для Афінаў мір, разлічваючы

выкарыстаць Атыку для таго, каб узначаліць саюз грэчаскіх дзяржаў. Разлік Філіпа апраўдаўся.

[166] Шлыкаў Пётр Аляксеевіч — паліцмайстар Вільні ў другой палове 1810 — першай палове 1820-х гадоў (да 1826 г.).

[167] Завадскі Юзаф (1781–1838) — віленскі тыпограф, выдавец і гандляр кнігамі.

[168] Бароўскі Аляксандр — брат прафесара Віленскага ўніверсітэта Л. Бароўскага.

[169] Цыцэрон Марк Тулій (106–43 да н. э.) — старажытнарымскі пісьменнік, філосаф, палітычны дзеяч.

[170] Ксенафонт (не пазней 444 — не раней 356 да н. э.) — старажытнагрэчаскі пісьменнік, гісторык, палітычны дзеяч. Ягонаму пяру, у прыватнасці, належаць успаміны пра Сакрата, гістарычныя працы «Кірапедыя», «Анабасіс» і «Грэчаская гісторыя».

[171] Жэнгенэ П'ер Луі (1748–1816) — французскі паэт і літаратурны крытык, аўтар шматтомнай «Гісторыі італьянскай літаратуры» (1811–1824, апошнія тамы выходзілі пасмяротна).

[172] Сісмандзі Жан-Шарль-Леанард дэ (1773–1842) — швейцарскі эканаміст і гісторык, адзін з заснавальнікаў палітычнай эканоміі. М. Маліноўскі мае на ўвазе яго працу «Histoire des republiques italiennes du moyen age» (першы том выйшаў у 1807, апошні, шаснаццаты — у 1818 г.).

[173] Скот Вальтар (1771–1832) — англійскі паэт і раманіст, адзін са стваральнікаў жанру гістарычнага рамана.

[174] Кнігарня Ю. Завадскага размяшчалася ў сценах Віленскага ўніверсітэта з боку вуліцы Святога Яна. Цяпер там знаходзіцца выдавецтва Вільнюскага ўніверсітэта.

[175] Дом Гутаў размяшчаўся ў Вільні на вуліцы Вялікай.

[176] Гут (народжаная Цісхер) Тэрэза — жонка аптэкара Ежы Гута, адметнага дзеяча масонскай ложы.

[177] Гут Алена — дачка Е. і Т. Гутаў, жонка М. Маліноўскага.

[178] Галухоўскі Юзаф (1797–1858) — філосаф, вучань і паслядоўнік Ф. Ё. В. Шэлінга. Прафесар Віленскага ўніверсітэта па кафедры філасофіі (1823–1824); пасля паводле рашэння следчай камісі па справе аб тайных таварыствах навучэнцаў быў адхілены ад кафедры і высланы з Вільні.

[179] Біскупская вуліца — вуліца ў Старым горадзе (Епіскапская, пазней Дварцовая, цяпер Універсітэта), якая даўней вяла ад стыку вуліц Святаянскай і Дамініканскай паўз універсітэцкія будынкі, з усходняга боку, да былога біскупскага палаца, на месцы якога ў 1824–1827 гадах быў пабудаваны генерал-губернатарскі палац.

[180] Верагодна, гаворка пра бацькоў вядомага ў гісторыі віленскай медыцыны доктара Юліяна Тыцыюса (1820–1898), філантропа, сябра Віленскага дабрачыннага таварыства, супрацоўніка «Віленскага кур'ера», калекцыянера помных рэчаў з гісторыі Вільні. Тыцыюс-старэйшы утрымліваў найлепшую ў Вільні карчму, пра што піша, у прыватнасці, С. Мараўскі — гл.: Morawski St. Kilka lat młodości mojej w Wilnie: 1818–1825. Warszawa, 1959. S. 514.

[181] «Тускуланскія гутаркі» — адзін з самых значных філасофскіх твораў Цыцэрона. Напісаны восенню 45 года да н. э. Адно з цэнтральных месцаў у працы займае тэма пагарды да болю і пераследу, дабрачыннасцей як галоўнага суцяшэння і маральнага стрыжня чалавека. Прысвечаны «Тускуланскія гутаркі» Марку Юнію Бруту.

[182] Г. Э. Гродэк быў вядомы сваёй імпульсіўнасцю, яго лічылі ганарыстым і дзікаватым. Яго калега, прафесар С. Б. Юндзіл, так пісаў пра яго: «Цяжка сабе ўявіць менш прыстасаванага да грамадскага жыцця чалавека; яшчэ цяжэй зразумець, як, правёўшы больш дзесяці гадоў у доме Чартарыйскіх, у гэтай слаўнай школе паліравання і цывілізацыі, не пазбавіўся ён першапачатковага сельскага выхавання» — гл.: Janowski L. O pismach historycznych i literackich Jundziłła // Janowski L. W promieniach Wilna i Krzemeńca. Wilno, 1923. S. 63.

[183] Гаворка пра руска-турэцкую вайну 1828–1829 гадоў, якая пачалася пасля закрыцця Турцыяй у красавіку 1828 года праліва Басфор для рускіх караблёў.

[184] Адрыянопальскі мірны дагавор быў падпісаны 2/14 верасня 1829 года ў Адрыянопалі, які быў тады сталіцай Асманскай імперыі. Турцыя прызнавала пераход да Расіі Грузіі, Мінгрэліі, Гурыі, Імярэтыі, Нахічэванскага і Эрыванскага ханстваў, перадавала Расіі заваяванае ёю ўсходняе ўзбярэжжа Чорнага мора; прызнавала аўтаномію Сербіі і дунайскіх княстваў, а таксама згаджалася з умовамі Лонданскай мірнай дамовы 1827 года пра наданне аўтаноміі Грэцыі.

[185] Юрэвіч Станіслаў — другі муж графіні І. Машынскай, уланскі афіцэр.

[186] Машынскі Пётр (1800–1879) — граф, польскі палітычны дзеяч. Выпускнік Крамянецкага ліцэя. Губернскі маршалак валынскага дваранства (з 1823 г.). Масон, удзельнік Ложы тампліераў. У 1826 годзе быў арыштаваны за сувязі з Паўднёвым таварыствам дзекабрыстаў. Правёў некалькі гадоў у Петрапаўлаўскай крэпасці. У 1829 годзе быў асуджаны на 10 гадоў сібірскай высылкі (у М. Маліноўскага недакладнасць), пазбаўлены чыноў і званняў. У высылцы займаўся актыўнай дабрачыннасцю. У 1834 годзе атрымаў дазвол жыць ва ўнутраных губернях Расіі — у Саратаве, затым у Чарнігаве і Кіеве. У 1840 годзе памілаваны імператарам з вяртаннем чыноў, званняў і маёмасных правоў.

[187] Машынская (народж. Машынская, у другім шлюбе Юрэвіч) Ёганна — графіня, жонка П. Машынскага.

[188] Сабатын Ксаверы (каля 1798–1847) — шляхціц, масон, сябра тайных таварystваў. Удзельнік паўстання 1830–1831 гадоў на Валыні. Ваенным судом быў прыгавораны да смерці; смяротнае пакаранне рашэннем імператара заменена высылкай у Перм з канфіскацыяй маёмасці. У 1837 годзе памілаваны; праз некаторы час эміграваў пад выглядам як быццам неабходнага замежнага лячэння.

[189] Машынская (у замужжы графіня Шэмбек) Юзэфа (1820–1897) — дачка графа П. Машынскага.

[190] Шэмбек Юзаф, граф — муж Ю. Машынскай.

[191] Гаворка пра выданне: Massalski J. Poezje. T. 1–2. Wilno, 1827–1828. У першы том увайшоў 41 верш, у другі — байкі, аповесці, лісты.

192 Выдавец можа тут дадаць ад сябе звесткі, чутыя ў дзяцінстве ад маці, якая, жывучы паблізу ў вёсцы, зналася добра з Масальскімі. Масальская моцна кахала свайго мужа; калі памёр і ўжо быў пахаваны ў суседнім мястэчку Усцілуг, прыснілася ёй уначы, што ён ляжыць у труне жывы і просіць ратунку. Прачнуўшыся ў жаху, яна тут жа выбралася ва Усцілуг, каб на ўласныя вочы пераканацца, што яе сон не падманлівы. Адчынілі дамавіну: Масальскі ляжаў мёртвы, але былі вельмі выразныя сляды таго, што пахавалі яго ў летаргічным сне і што толькі ў труне ён ужо сапраўды памёр. Вестка пра гэта выклікала велізарнае ўражанне ў суседзяў. Гэтая падрабязнасць настолькі годная для занатавання таму, што з ёй дадаецца яшчэ адзін містычны штрых у справу філарэтаў. *(Заўвага Ю. Трацяка.)*

193 Шэмет Францішак — магчыма, выпускнік Віленскага ўніверсітэта, сябра тайнага студэнцкага таварыства філарэтаў. Вядомы польскі даследчык прафесар З. Судольскі атаясамлівае яго з чыноўнікам статс-сакратарыята па справах Царства Польскага, верагоднасць чаго дастаткова высокая: можна меркаваць, што ён адначасова з М. Малінsocialоўскім паступіў на службу ў Радзівілаўскую масу.

194 Памылка М. Маліноўскага: у апісаны перыяд (1812–1829) пост генерал-губернатара ліфляндскага і курляндскага і губернатара рыжскага займаў маркіз Філіп Восіпавіч Паўлучы (1779–1849), а святлейшы князь Карл Андрэевіч Лівен (1767–1844) займаў пост апекуна Дэрпцкай навучальнай акругі (1817–1828).

195 М. Маліноўскі мае на ўвазе ліпеньскую рэвалюцыю 1830 года ў Францыі, у выніку якой апошні кароль з дынастыі Бурбонаў Карл X быў зрынуты і трон перайшоў да прадстаўніка бакавой галіны — герцага Луі-Філіпа Арлеанскага. Мемуарыст падзяляе ў дадзеным выпадку пункт гледжання Мікалая I, які адмаўляўся прызнаваць роўнасць Луі-Філіпа і звяртацца да яго як да брата.

196 Венскі кангрэс 1814–1815 гадоў быў першай агульнаеўрапейскай канферэнцыяй, падчас якой дзяржавы — пераможцы Напалеона вызначылі прынцыпы новага еўрапейскага ўладкавання і тэрытарыяльнага падзелу кантынента. У дзейнасці кангрэса бралі ўдзел прадстаўнікі ўсіх еўрапейскіх краін, акрамя Асманскай імперыі. У выніку

канферэнцыі, у прыватнасці, было прынятае рашэнне пра ўключэнне Бельгіі ў склад Галандскага каралеўства (Нідэрландаў) і быў створаны Святы саюз еўрапейскіх дзяржаў з мэтай забеспячэння непахіснасці вызначаных кангрэсам межаў і манархій, пра што далей і гаворыць М. Маліноўскі.

[197] Вільгельм I (1772–1843) — першы кароль Нідэрландаў (з 1815 да 1840 г.).

[198] Першай жонкай Вільгельма I была (з 1791 г.) Вільгельміна (1774–1837), дачка караля Прусіі Фрыдрыха Вільгельма II.

[199] Вільгельм Аранскі (1792–1849) — спадчынны прынц, з кастрычніка 1840 года кароль Нідэрландаў Вільгельм II.

[200] Ганна Паўлаўна (1795–1865) — вялікая княжна, дачка Паўла I і Марыі Фёдараўны. З 1816 года замужам за прынцам Вільгельмам Аранскім.

[201] Альбрэхт Гагенцолерн (1809–1872) — сын караля Прусіі Фрыдрыха Вільгельма III.

[202] Фрыдрых Вільгельм III (1770–1840) — кароль Прусіі з лістапада 1797 года.

[203] Марыянна (1810–1883) — дачка Вільгельма I, караля Нідэрландаў, жонка Альбрэхта Гагенцолерна (з 1830, разведзеныя ў 1849 г.).

[204] Фрыдрых Аранскі (1797–1881) — другі сын караля Нідэрландаў Вільгельма I.

[205] Луіза (1808–1870) — дачка караля Прусіі, Фрыдрыха Вільгельма III, жонка (з 1825 г.) прынца Фрыдрыха Аранскага.

[206] У 1830 годзе абвастрыліся ўзаемаадносіны паміж каталіцкімі франкамоўнымі паўднёвымі правінцыямі Нідэрландскага каралеўства і дамінуючымі паўночнымі пратэстанцкімі правінцыямі. Штуршком да паўстання стала пастаноўка ў брусельскім тэатры Ля Манэ оперы «Нямко з Порцічы» (музыка Д. Абера, лібрэта Ж. Дэлавіня і Э. Скрыба) 25 жніўня 1830 года (да юбілея караля Вільгельма I). Сюжэт оперы заснаваны на паўстанні 1647 года супраць іспанскага

валадарства ў Неапалі. Энтузіязм, які авалодаў гледачамі, прывёў да нечуванай актыўнасці ва ўсім Бруселі. Быў захоплены Палац Правасуддзя, здзейснены напад на дамы непапулярнага міністра ван Маанена, што адказваў за дзяржаўную моўную палітыку і ўкараненне галандскай мовы ў франкамоўных правінцыях, спалена дзяржаўная друкарня. Кароль адмовіў у падатковым раздзяленні бельгійскіх і нідэрландскіх правінцый, што пагоршыла сітуацыю. Войска стала на бок паўсталага народа. 10 лістапада 1830 года Нацыянальны кангрэс зацвердзіў дзяржаўную незалежнасць Бельгіі.

[207] Гісторыкі канстатуюць, што ўдзел значнай колькасці палякаў у напалеонаўскіх паходах садзейнічаў станаўленню новага пакалення польскіх патрыётаў. «Напалеонаўская эпапея, багатая на ваенныя падзеі, выхавала шматлікія кадры выдатных военачальнікаў, якія адыгралі істотную ролю ўжо ў 1797–1815 гадах, а пазней узначалілі лістападаўскае паўстанне <1830–1831 гг. — *А. Ф.*> і еўрапейскія нацыянальна-вызваленчыя рухі аж да Вясны Народаў. Гэта датычыцца таксама сотняў афіцэраў і тысяч салдатаў, якія навучыліся ваеннаму рамяству, што дазволіла ператварыць польскае войска ў адно з лепшых войскаў Еўропы і ў значнай ступені зрабіла магчымым ваенныя поспехі падчас лістападаўскага паўстання. [...] Напалеонаўскія войны нарэшце выклікалі глыбокія змены ў ментальнасці польскага грамадства, бо ніколі яшчэ так шмат палякаў не пакідала родныя хаты, кіруючыся на чужыну. Дзясяткі тысяч маладых людзей — можна сказаць, што цэлае пакаленне — у салдацкіх мундзірах накіроўваліся ў Іспанію, на Сан-Дамінга, у Італію, Францыю ці Расію, вырываючыся з асяроддзя сваёй парафіі і павета. Пазнаючы вялікі свет і жыццё іншых народаў, гэтая моладзь зусім інакш, чым іх бацькі, пачала глядзець на фундаментальныя праблемы сучаснасці. Характэрна, што менавіта польскае войска — у адсутнасці моцнай нацыянальнай буржуазіі — адыграла падчас Герцагства <Варшаўскага. — *А. Ф.*> і ў Царстве Польскім ролю галоўнага рухавіка барацьбы за незалежнасць, за глыбокія грамадскія рэформы і гаспадарчы прагрэс» — Bielecki R. Wstęp // «Dał nam prszykład Bonaparte»: Wspomnienia I relacje żołnierzy polskich 1796–1815: w 2 t. T. 1. Kraków, 1984. S. 34. Зразумела, што пакаленне, якое вырасла на «напалеонаўскай легендзе», не магло ваяваць з французамі.

[208] Недвухсэнсоўны намёк на князя А. Е. Чартарыйскага, які ўзначальваў на першым этапе Народны ўрад.

[209] Вольны город Кракаў або Кракаўская рэспубліка, створаная паводле рашэння Венскага кангрэса, фармальна знаходзілася па-за юрысдыкцыяй якой-небудзь з дзяржаў, што ўдзельнічалі ў падзелах Рэчы Паспалітай і мелі пасля кангрэса статус апекуноў. Дзяржавы-апекуны мелі права накладваць вета на афіцыйна прыманыя Сходам прадстаўнікоў (заканадаўчым органам Кракава) законы. Наяўнасць унутранай аўтаноміі дазволіла Кракаву падчас паўстання 1830–1831 гадоў ператварыцца ў асяродак польскага нацыянальна-вызваленчага руху. Усё гэта прывяло да акупацыі Кракава аўстрыйскімі войскамі (1836–1846), якая наступіла пасля задушэння паўстання, пасля чаго Кракаў быў канчаткова ўключаны ў склад Аўстрыйскай імперыі, дзе і знаходзіўся да 1918 года.

[210] Дакладней, Смітам. Smitt Fr. Geschichte des polnischen Aufstandes und Krieges in den Jahren 1830 und 1831 nach authentischen Quellen dargestellt (*прыпіска Ю. Трацяка*). Гаворка пра кнігу рускага ваеннага пісьменніка Фёдара Іванавіча Сміта (1787–1865). Ф. І. Сміт знаходзіўся пры галоўнай кватэры рускага войска ў 1830–1831 гадах у якасці рэдактара звестак для замежнага друку пра дзеянні рускіх войскаў.

[211] Пулавы былі рэзідэнцыяй фаміліі князёў Чартарыйскіх. Тут спыняўся імператар Аляксандр І. Канфіскацыя пулаўскай бібліятэкі мела не толькі практычны, але і сімвалічны характар: імперская ўлада прызнавала, што ідэі, якія нараджаліся ў галовах чытачоў, ператвараліся ў зброю.

[212] Прэцэдэнт канфіскацыі польскіх прыватных бібліятэк быў створаны яшчэ Кацярынай II, паводле асабістага ўказання якой пасля ліквідацыі паўстання А. Б. Т. Касцюшкі была вывезеная гіганцкая бібліятэка графоў Асалінскіх. Знакамітая энцыклапедыя Бракгаўза і Эфрона ў артыкуле «Библиотека» спецыяльна акцэнтуе ўвагу чытача на лёсах польскіх і літоўскіх прыватных і навуковых кніжных збораў: «Многие из русских Б<иблиотек> богатством своим обязаны передаче в них библиотек учебных заведений и монастырей Польши; передача произошла главным образом после польских восстаний в первой

половине 30-х и половине 60-х годов. Так, из *варшавских* Б. — Публичная и Общества любителей наук перешли большей своей частью в Имп. публичную, знаменитая Б. Станислава Августа передана была Волынскому лицею, а оттуда перешла в Киевский университет, другую часть ее Павел I подарил епископу Анастасию Братановскому, который завещал ее астраханской семинарии. Б. Варшавского учебного округа, составившаяся из остатков разных варшавских книгохранилищ, передана была затем Варшавскому университету. — Из *виленских* библиотек академическая преобразована была в 1803 году в университетскую, а затем в 1832 г. по закрытии распределена была между виленской медико-хирургической и духовной академиями, небольшая часть перешла в Киевский университет, дублеты в Харьковский, а собрание рукописей в Имп. публичную библиотеку. Б. Медико-хирургической академии по закрытии ее в 1842 г. передана была в Киевский университет, Б. же духовной академии вместе с этой последней в том же году переведена была в Петербург и здесь же соединена с библиотекой Варшавской духовной академии. Из других Б. — богатая библиотека Радзивиллов в Несвиже в 1772 г. передана была в Академию наук (часть книг выделена была в СПб. духовную академию, латинские же и польские хроники в библиотеку Московского университета), богатейшая Б-ка *Волынского лицея* передана была в Киевский университет, Б-ка *иезуитского коллегиума в Полоцке* распределена была между витебской гимназией и Центральным статистическим комитетом (отсюда книги перешли в СПб. университет и другие учреждения), библиотека *Чарторыйских* в Пулавах распределена была между Имп. публичной Б. и Б. Главного штаба (сюда перешла большая часть). В 1866 многие русские Б. (варшавская университетская, Имп. публичная) обогатились книгами польских монастырских Б.; им же обязаны своим богатством многие из гимназических Б. в Западном крае». І далей, гаворачы пра Імператарскую публічную бібліятэку: «В 1831 г. в нее поступили взятые в казну после Польского восстания все редкие и роскошные издания из упраздненной Полоцкой иезуитской академии, в 1832–34 гг. книги из бывших варшавских Б.: Публичной, Общества любителей наук, Сапеги, Ржевуского и из Пулавской библиотеки Чарторыйских» — гл.: Энциклопедический словарь. Т. III-А. (Бергеръ — Бисы). СПб, 1892. С. 790.

[213] Аднадворцы — збяднелыя нашчадкі служылых дваран у Расійскай імперыі, фактычна — дзяржаўныя сяляне, што мелі права валодаць зямельным надзелам і адным сялянскім дваром (сям'ёй) для апрацоўкі зямлі. Перавод малазямельнай шляхты ў аднадворцы меў катастрафічныя наступствы для менталітэту бяднейшых пластоў непадатковага саслоўя, што яскрава адлюстраваў у камедыі «Пінская шляхта» В. І. Дунін-Марцінкевіч.

[214] Скарга Пётр (1536–1612) — каталіцкі тэолаг, выдатны аратар і публіцыст, ідэолаг контррэфармацыі ў Польшы; першы рэктар Віленскага ўніверсітэта (1579–1584). Манах ордэна езуітаў (з 1564 г.). Адзін з ініцыятараў Брэсцкай царкоўнай уніі (1596).

[215] Клімент XIV (у мірскім жыцці — Ганганэлі Ларэнца Джавані Вінчэнца Антоніа, 1705–1774) — італьянскі рэлігійны дзеяч, Папа Рымскі з 19 мая 1769 года.

[216] Ордэн езуітаў быў скасаваны ў 1773 годзе булай Клімента XIV «Dominus ac Redemptor».

[217] М. Маліноўскі памылкова называе імя апошняга грэка-каталіцкага мітрапаліта Расійскай імперыі. Булгак Ігнацы Язафат (1756–1838) — беларускі і расійскі рэлігійны (грэка-каталіцкі) дзеяч. Доктар тэалогіі і кананічнага права (1785). Епіскап Тураўскі (1790–1795), епіскап Брэсцкі (1798–1828), мітрапаліт Кіеўскі, Галіцкі і ўсяе Русі (з 1817 г.), архіепіскап Полацкі (з 1833 г.). Паводле словаў В. А. Пшацлаўскага, які яго ведаў, «он был из тех личностей, к которым Император Николай выказывал особое благоволение» — Пшацлаўскі В. Калейдаскоп успамінаў: у 2 т. Т. 1. Мінск: Лімарыус, 2012. С. 206.

[218] Блудаў Дзмітрый Мікалаевіч (1785–1864) — граф (з 1842 г.), расійскі дзяржаўны дзеяч і літаратар. Міністр унутраных спраў (1832–1838), старшыня Камітэта міністраў (з 1860) і Дзяржаўнага савета (з 1862 г.) Расійскай імперыі.

[219] Сямашка Іосіф (у мірскім жыцці Сямашка Іосіф Іосіфавіч, 1799–1868) — беларускі і расійскі рэлігійны дзеяч. З 1822 года член духоўнай калегіі грэка-каталіцкай царквы. У 1827 годзе паводле

прапановы ўрада падрыхтаваў запіску з праектам далучэння грэка-каталіцкай царквы да праваслаўнай царквы. Епіскап Мсціслаўскі (з 1829 г.), епіскап Літоўскі (з 1833 г.). Старшыня духоўнай калегіі грэка-каталіцкай царквы (з 1838 г.). Стаў фактычным арганізатарам масавага прымусовага пераводу грэка-католікаў у праваслаўныя. З 1840 года — архіепіскап Літоўскі і Віленскі Рускай праваслаўнай царквы. З 1847 года — член Свяцейшага Сінода. Мітрапаліт (з 1852 г.).

[220] Шумборскі Філіп Феліцыян — грэка-каталіцкі епіскап Холмскі (у 1828–1851 гг.).

[221] Канстанцінопальскі патрыярхат — першая ў дыпціху аўтакефальная праваслаўная царква.

[222] 1/11 кастрычніка 1653 года Земскі сабор у Маскве прыняў рашэнне аб прыняцці ў падданства Рускага царства Запарожскага казачага войска. 8/18 студзеня 1654 года ў Пераяславе адбылося пасяджэнне генеральнай рады, у якім узялі ўдзел прадстаўнікі 14 з 17 казачых палкоў, а таксама жыхары г. Пераяслава. Было прынятае рашэнне прысягнуць на вернасць рускаму цару.

[223] У 1807 годзе Львоўская епархія была пераўтворанае ў архіепархію, а ў 1808 годзе — у мітраполію.

[224] Маецца на ўвазе так званы ордэн базыльянаў Святога Язафата, створаны ў 1617 годзе на аснове манастыроў, што прынялі Брэсцкую ўнію 1596 года. Быў перайменаваны ў гонар святога Язафата Кунцэвіча. У XIX стагоддзі спыніў сваё існаванне як арганізацыя: на тэрыторыі Расійскай імперыі базыльянскія манастыры былі зачыненыя да канца 1830-х гадоў, у Царстве Польскім — праз некалькі дзесяцігоддзяў. Раз'яднаныя манастыры працягвалі існаваць у Аўстра-Венгерскай імперыі.

[225] Сасноўскі Платон (1799–1827) — уніяцкі святар, выхаванец Віленскага ўніверсітэта, дзе ў 1822 годзе атрымаў ступень доктара тэалогіі і быў прафесарам тэалогіі; публікаваў паэтычныя творы ў «Tygodniku Wileńskim».

[226] Бабро́ускі Міхал (1784–1848) — рэлігійны дзеяч, педагог і вучоны. Магістр філасофіі, доктар тэалогіі, прафесар Святога Пісання Віленскага ўніверсітэта. У 1824 г. быў абвінавачаны ў сувязях з таемнымі студэнцкімі таварыствамі і пазбаўлены кафедры; у 1826 годзе адноўлены на пасадзе.

[227] Мітра — галаўны ўбор епіскапа ў праваслаўнай, уніяцкай і каталіцкай царкве. «Дамагацца мітры» — прэтэндаваць на епіскапскі сан.

[228] Гаворка пра друкарні, што дзейнічалі пры Пачаеўскай лаўры з 1730 да 1832 года (калі яна належала грэка-католікам). У гэты перыяд пачаеўскай друкарняй было выдадзена 187 кніг.

[229] Воля мітрапаліта Булгака была парушаная не толькі ў гэтым. Як піша В. А. Пшацлаўскі, «в духовном завещании он <І. Булгак> изъявил желание, чтобы его похоронили в его имении Доброполье в Слонимском уезде Гродненской губернии, где им нарочно для этого была построена часовня. Однако по распоряжению Д. Н. Блудова, тогда главноуправляющего делами иностранных исповеданий, Иосафат похоронен в Сергиевском монастыре близь Стрельны» — Пшацлаўскі В. Калейдаскоп успамінаў: у 2 т. Т. 1. Мінск: Лімарыус, 2012. С. 206.

[230] Лявіцкі Міхал (1774–1858) — мітрапаліт Галіцкі, арцыбіскуп Львоўскі, біскуп Камянецкі — 16 чэрвеня 1856 года Папам Піем IX быў узведзены ў кардынальскі сан, аднак праз хваробу не змог прыбыць у Рым, каб атрымаць кардынальскую шапку. Узвядзенне М. Лявіцкага ў кардынальскі сан мела вялікае значэнне яшчэ і таму, што ён, з'яўляючыся аўстрыйскім падданым, паслядоўна крытыкаваў рускі ўрад за гвалтоўныя дзеянні па ліквідацыі ўніі на тэрыторыі Расійскай імперыі.

[231] Эпіктэт (каля 50 — каля 138) — грэчаскі філосаф-стоік. Прапаведваў неабходнасць высокай маральнасці як галоўнай ўмовы духоўнай свабоды чалавека. Сам Эпіктэт нічога не пісаў, і ягонае вучэнне захавалася ў запісах яго вучня Флавія Арыяна, вядомых пад назвай «Дапаможнік» або «Наказ».

[232] Дыяген Лаэрцкі (канец II — пачатак III ст. н. э.) — грэчаскі філосаф і гісторык філасофіі. Аўтар трактата «Пра жыццё, вучэннні і выслоўі знакамітых філосафаў».

[233] Зянон Элейскі (каля 490 — каля 430 да н. э.) — грэчаскі філасоф, заснавальнік школы стоікаў. Аўтар знакамітых парадоксаў пра Ахіла, які ніколі не дагоніць чарапаху, і пра стралу, якая адначасова ляціць і знаходзіцца ў стане спакою.

[234] Сінтэніс (Зінтэніс) Карл Генрых (1744–1816) — нямецкі педагог, дырэктар гімназіі ў Цэрбсце.

[235] Дом Чаховіча — былы дом Гурклейта, пазней Чаховіча, які не захаваўся, у канцы вуліцы Замкавай (цяпер Пілес), на яе заходнім баку; цяпер на гэтым месцы сквер К. Сірвідаса.

[236] Бляўскі — асоба не высветлена.

[237] Гурскі — асоба не высветлена.

[238] Сад Ціволі — абгароджаная і абсаджаная таполямі піцейная ўстанова ў былой летняй рэзідэнцыі епіскапа-суфрагана Давіда Пільхоўскага (1735–1803), размяшчалася на левым беразе Віліі непадалёк ад касцёла Св. Пятра і Паўла, з прыгожым відам на раку, і маёнтак Тускуланум на супрацьлеглым беразе. Магчыма, там знаходзілася карчма Тыцыюса.

[239] Антокаль — маляўнічае прадмесце Вільні за ракой Вільняй (Віленкай), у паўночна-ўсходнім баку ад тагачаснага цэнтра горада.

[240] Галянскі Філіп Нэрэуш (1753–1824) — рэлігійны дзеяч і педагог; выкладаў у Галоўнай школе Літоўскай (з 1787 г.), пасля ў Віленскім універсітэце. Прафесар Святога Пісання (з 1803 г.) і гамілетыкі (з 1808 г.). Цэнзар (1803–1823). Дэкан аддзялення літаратуры (1817–1819).

[241] Рустэм Ян (1770–1835) — мастак, прафесар жывапісу ў Віленскім універсітэце.

[242] Пасля смерці дзяржаўнага канцлера графа Мікалая Пятровіча Румянцава (1754–1826) яго вялікія калекцыі былі перададзеныя Расійскай дзяржаве, і ў 1828 годзе на іх аснове ўказам Мікалая I быў

створаны Румянцаўскі музей. З 1831 года экспазіцыі, размешчаныя ў пецярбургскім асабняку М. П. Румянцава, былі адкрытыя для ўсіх ахвотных. Верагодна, М. Маліноўскі мог наведваць музей і працаваць з яго дакументамі па пратэкцыі А. Х. Вастокава.

[243] Аленін Аляксей Мікалаевіч (1763–1843) — дзяржаўны дзеяч, гісторык. Дзяржаўны сакратар (1814–1827), член Дзяржаўнага савета (1827–1841). Дырэктар Імператарскай публічнай бібліятэкі (1811–1843). Паслядоўна абмяжоўваў магчымасць карыстацца польскімі рукапісамі і кнігамі, што захоўваліся ў Імператарскай публічнай бібліятэцы, выхадцам з земляў былой Рэчы Паспалітай — гл. пра гэта: Федута А. И. «Имея отличное уважение...» (Письма А. Н. Оленина С. Богушу-Сестренцевичу) // Silva rerum nova. Штудыі ў гонар 70-годдзя Г. Я. Галенчанкі. Vilnius — Мінск, 2009. С. 279–283.

[244] Вастокаў Аляксандр Хрыстафоравіч (1781–1864) — рускі паэт, філолаг. Член Расійскай акадэміі (1820), член расійскай Імператарскай акадэміі навук (1841). Служыў у Імператарскай публічнай бібліятэцы (1815–1844).

[245] Малеўскі Францішак Геранім (1800–1870) — юрыст, выпускнік Віленскага ўніверсітэта; бліжэйшы сябар, а затым сваяк А. Міцкевіча. Служыў у II Аддзяленні ўласнай Яго Імператарскай Вялікасці канцылярыі. Пайшоў на пенсію ў чыне тайнага радцы.

Тое, што ідзе далей і што належыць да побыту Міцкевіча ў Пецярбургу і яго імправізацыі ў гэтым горадзе, ужо друкавалася ў IV томе *Карэспандэнцыі Ад. Міцкевіча* (9–32); і яшчэ перад гэтым у *Kronice Rodzinnej* у 1875 г. У апошняй, відаць, з прычыны цэнзуры, былі змененыя або апушчаныя некаторыя ўрыўкі, але і *Карэспандэнцыя*, не зважаючы на запэўніванне: «Тэкст тут упершыню друкуецца цалкам», поўнага тэксту, які змяшчаецца ў *Кнізе ўспамінаў Маліноўскага*, не дае. Відавочна, копія, якой карыстаўся выдавец *Карэспандэнцыі*, была няпоўная. ***(Заўвага Ю. Трацыяка.)***

[246] Галіцын Дзмітрый Уладзіміравіч (1771–1844) — святлейшы князь (1841), ваенны і дзяржаўны дзеяч. Генерал ад кавалерыі. Генерал-губернатар Масквы (1820–1844).

[247] Жукоўскі Васіль Андрэевіч (1783–1852) — паэт і педагог. У 1826–1841 гадах займаў пасаду выхавальніка наступніка прастола.

[248] Сабаньская (нарodж. графіня Ржавуская, у другім шлюбе Чырковіч, у трэцім — Лакруа) Караліна Разалія Тэкла (1795–1885) — авантурыстка, гаспадыня адэскага салона. Прадмет уздыханняў А. Міцкевіча і А. С. Пушкіна.

[249] Геранім Сабаньскі (1761 —?) раз'ехаўся з жонкай у 1816 г.

[250] Віт Іван Восіпавіч дэ (1781–1840) — граф, ваенны дзеяч. Начальнік ваенных пасяленняў у Новарасіі. Генерал-лейтэнант (1818), генерал ад кавалерыі (1829). Раман І. В. дэ Віта з К. Сабаньскай доўжыўся каля 15 гадоў.

[251] Верашчака (у замужжы графіня Путкамер) Марыя (1799–1863) — першае каханне А. Міцкевіча.

[252] Пар.: «Сколько раз видели мы любовников, пренебрегающих законами света, которые покидают его и живут единственно друг для друга. Тут ничего этого не было. Напротив, как бы гордясь своими слабостями, чета сия выставляла их напоказ всему миру. Сожитие двух особо равного состояния предполагает еще взаимность чувств: Витт был богат, расточителен и располагал огромными казенными суммами; Собаньская никакой почти собственности не имела, а наряжалась едва ли не лучше всех и жила чрезвычайно роскошно, следственно, не гнушалась званием наемной наложницы, которое иные ей давали» — <Вигель Ф. Ф.> Записки Филипа Филиповича Вигеля: в 7 ч. Ч. 7. М., 1893. С. 184.

[253] Эўрыпід (480–406 да н. э.) — грэчаскі драматург.

[254] Гётэ Ёган Вальфганг (1749–1832) — нямецкі паэт, вучоны, дзяржаўны дзеяч.

[255] Катул Гай Валеры (каля 87 — каля 54 да н. э.) — рымскі паэт, аўтар класічных узораў інтымнай лірыкі.

[256] Тыбул Альбій (каля 55 — 19 да н. э.) — рымскі паэт, аўтар любоўных элегій.

[257] Праперцый Секст Аўрэлій (50 — каля 16 да н. э.) — рымскі паэт, аўтар любоўных элегій.

[258] Пісараў Аляксандр Аляксандравіч (1780–1848) — ваенны і дзяржаўны дзеяч. Генерал-маёр (1813), генерал-лейтэнант (1840). Апякун Маскоўскай навучальнай акругі і ўніверсітэта (1824–1830). Пазней займаў пост Варшаўскага ваеннага губернатара (1840–1845).

[259] «Цёмным» А. А. Пісарава назваць было складана: да апісанага М. Маліноўскім часу ён з'яўляўся прэзідэнтам Маскоўскага таварыства аматараў гісторыі і старажытнасцей расійскіх, аўтарам пяці кніг, з якіх тры былі прысвечаныя пытанням мастацтва.

[260] Валконская (народж. княжна Беласельская-Белазерская) Зінаіда Аляксандраўна (1789–1862) — княгіня, пісьменніца, кампазітар, гаспадыня літаратурнага салона. «В Москве дом княгини Зинаиды Волконской был изящным сборным местом всех замечательных и отборных личностей современного общества. Тут соединялись представители большого света, сановники и красавицы, молодежь и возраст зрелый, люди умственного труда, профессора, писатели, журналисты, поэты, художники. Все в этом доме носило отпечаток служения искусству и мысли. Бывали в нем чтения, концерты, дилетантами и любительницами представления итальянских опер. Посреди артистов и во главе их стояла сама хозяйка дома. [...] Нечего и говорить, что Мицкевич, с самого приезда в Москву, был усердным посетителем и в числе любимейших и почтеннейших гостей в доме княгини Волконской» — Вяземский П. А. Мицкевич о Пушкине // А. С. Пушкин в воспоминаниях современников: в 2 т. Т. 1. М., 1985. С. 134–135.

[261] Вяземскі Пётр Андрэевіч (1792–1878) — князь, паэт і дзяржаўны дзеяч. П. А. Вяземскі, які пасля сваёй службы ў Варшаве ведаў польскую мову, стаў адным з галоўных прапагандыстаў творчасці А. Міцкевіча ў расійскі перыяд яго жыцця і сцвярджаў, у прыватнасці: «Мицкевич принадлежит к малому числу избранных, коим предоставлено счастливое право быть представителями литературной славы своих народов» — Вяземский П. А. Сонеты Мицкевича // Вяземский П. А. Сочинения: в 2 т. Т. 2. М., 1982. С. 123.

[262] Дзяконскі — чыноўнік Статс-сакратарыята Царства Польскага; неаднойчы ўзгадваецца ў дзённіку М. Маліноўскага.

[263] Статс-сакратарыят Царства Польскага — орган цэнтральнага кіравання ў Расійскай імперыі, які каардынаваў дзейнасць імперскага ўрада ў пытаннях, звязаных з функцыянаваннем улады ў Царстве Польскім.

[264] Патрыятычнае таварыства — таемная арганізацыя ў Царстве Польскім (1821–1826), якая ставіла сваёй мэтай ўзнаўленне незалежнасці Польшчы. У 1826 годзе дзейнасць Патрыятычнага таварыства была раскрытая, а ягоныя кіраўнікі передадзеныя сенацкаму суду, аднак Сенат Царства Польскага адмовіўся кваліфікаваць іх дзейнасць як дзяржаўную здраду і вынес ім адносна мяккія прысуды.

[265] Хадкевіч Аляксандр (1776–1838) — граф, польскі ваенны дзеяч, вучоны, мецэнат.

[266] Хадкевіч Ян Караль (1560–1621) — польскі і беларускі дзяржаўны дзеяч і военачальнік; вялікі гетман літоўскі (1605–1621). Аднак М. Маліноўскі памыляецца: А. Хадкевіч не быў прамым нашчадкам Я. К. Хадкевіча па мужчынскай лініі: сын Я. К. Хадкевіча, Геранім, памёр вельмі маладым, а дачка, Ганна, выйшла замуж за С. Сапегу.

[267] Хадкевіч (народж. Шчанеўская) Ксаверыя (?—1855) — другая жонка графа А. Хадкевіча.

[268] Дэлія — старапольскае адзенне, запазычанае ў Венгрыі або Турцыі: мужчынскае верхняе шырокае адзенне з футрам і з шырокімі рукавамі, якое дазваляе падчас бойкі свабодна карыстацца халоднай зброяй.

[269] «Конрад Валенрод» — паэма А. Міцкевіча, напісаная ў 1828 годзе. У той перыяд была галоўнай літаратурнай навінкай на польскай мове.

[270] Валеўская Тэрэза Караліна — першая жонка графа А. Хадкевіча.

[271] Гаворка тут ідзе пра цяперашнюю імператарскую сям'ю Раманавых, якая, пачынаючы ад Пятра III, па мячы паходзіць ад князёў Гольштэйн-Готарпаў. *(Заўвага Ю. Трацяка.)*

[272] Друцкі-Любецкі Францішак Ксаверы (1799–1846) — князь, у 1821–1830 гадах міністр фінансаў і маёмасцей Царства Польскага, член Дзяржаўнага савета Расійскай імперыі (з 1832 г.).

[273] Канкрын Ягор Францавіч (1774–1845) — граф; расійскі дзяржаўны дзеяч; міністр фінансаў Расійскай імперыі (1823–1844).

[274] Ціс (Тыс) Аляксандр (1804–1846) — чыноўнік па асаблівых даручэннях у бюро міністра фінансаў Царства Польскага. У 1830 годзе ў складзе місіі князя Ф. К. Друцкага-Любецкага прыбыў у Пецярбург. Браў актыўны ўдзел у звароце еўрапейскай пазыкі Расіі, якая ўтварылася падчас удзелу Расіі ў антынапалеонаўскай кааліцыі. Оберпракурор варшаўскіх дэпартаментаў Урадавага сената, стацкі радца. Эмігрант Ян Непамуцэн Яноўскі таксама адзначае, што «Тыс быў вельмі здольным юрыстам» — Janowski J. N. Notatki autobiograficzne (1803–1853). Wrocław, 1950. S. 124.

[275] Варшаўскія дэпартаменты Урадавага сената былі адкрытыя паводле вышэйшага ўказа ад 26 кастрычніка 1842 года.

[276] Ельскі Людвік (1785–1843) — палітык і дзяржаўны дзеяч Царства Польскага. Першы прэзідэнт Банка Польскага (1828–1831).

[277] Сапега Лявон (Леў) (1802–1878) — князь, камергер; горны радца ў Царстве Польскім.

[278] Чартарыйская Ангеліка (Ганна, народж. Сапега; 1799–1864) — княгіня, жонка А. Е. Чартарыйскага.

[279] Аляксандра Фёдараўна (1798–1860) — жонка Мікалая I (з 1817 г.), расійская імператрыца (з 1825 г.).

[280] Быць партнёрам у танцы з імператрыцай патрабавала вялікага ўмельства: Аляксандра Фёдараўна «танцевала как-то совсем особенно: ни одного pas, ни одного прыжка или неровного движения у нее нельзя было заметить. Все говорили, что она скользила по паркету, как плавает в небе облачко, гонимое легким ветерком» — Каменская М. Ф. Воспоминания. М., 1991. С. 251.

[281] Замойскі Анджэй Артур (1800–1874) — граф, польскі дзяржаўны і грамадскі дзеяч. Заснаваў параходную кампанію, якая здзяйсняла

перавозкі па Вісле (1848), і Сельскагаспадарчае таварыства (1857, распушчанае ў 1861 г.). Па патрабаванні Аляксандра I у 1861 годзе быў вымушаны выехаць з Царства Польскага.

[282] Верагодна, М. Маліноўскі памыліўся і пераблытаў імя бацькі і сына. У дадзеным выпадку гаворка відавочна ідзе пра Канстанціна Ліноўскага (1807–1858) — камер-юнкера, што служыў у Дзяржаўным сакратарыяце Царства Польскага; у 1831 годзе далучаўся да паўстанцаў, пасля эміграваў.

[283] Ліноўскі Аляксандр (каля 1759 — 1820) — дзяржаўны і палітычны дзеяч Рэчы Паспалітай і Царства Польскага; сенатар, кашталян Царства Польскага. Паэт і палітык К. Кожмян сцвярджаў, што Ліноўскі «быў, без сумневу, адным з выдатных дзяржаўных дзеячаў з пункту гледжання розуму, талентаў, аратарскага майстэрства і патрыятызму» — Koźmian K. Pamiętniki: w 3 t. T. 2. Wrocław, 1972. S. 246. Падобную характарыстыку дае і Ю. У. Нямцэвіч: «чалавек незвычайных талентаў, з імклівай і палкай мовай» — гл.: Niemcewicz J. U. Dziennik z lat 1820–1828. Warszawa, 2012. S. 81–82.

[284] Арлоўскі Аляксандр (1777–1832) — польскі і рускі мастак і графік; прыдворны жывапісец вялікага князя Канстанціна Паўлавіча.

[285] Аляшкевіч Юзаф (1777–1830) — польскі мастак, мысляр-містык, актыўны масонскі дзеяч.

[286] Ю. Аляшкевіч быў вельмі папулярны ў Пецярбургу. «Олешкевич мало писал; я знаю только одно его сочинение на французском языке, под заглавием "L'automne du monde de l'humanité" ("Осень человечества"), где он доказывал, что времена приходят к концу, что человечество прожило весну и лето, что наступила для него осень, а вслед за ней ждет нас последний уже, зимний сезон. Для него мы, если не хотим погибнуть, должны заготовлять топливо и, по примеру некоторых предусмотрительных животных, запасы провизии. Все это, разумеется, в иносказательном смысле. Он потому мало писал, что не доверял действительности писаного, а верил только в силу живого слова, и дар этот постоянно употреблял в дело. С ним не было другого разговора, как только о важных вопросах религии и морали. Он вы-

езжал каждый вечер, бывал в самых разнообразных обществах и везде, ничем не стесняясь, высказывал свои мысли, свои глубокие теории, но умел придавать им такие популярные формы, что они были для всех понятны и настолько занимательны, что даже легкомысленные светские женщины слушали его с напряженным вниманием, можно сказать — с наслаждением. В домах знати и средних и даже низших классов он был самым приятным гостем, несмотря на то, что тотчас, как бы по признанному праву, овладевал беседой и весь вечер почти один говорил. Речи его, подкрепляемые живыми примерами и анекдотами, были так убедительны, что никто не покушался спорить или возражать на них.

Многие молодые люди, слышавшие его, вылечились от своего безверия, которое было в то время господствующей модой. Я познакомил с Олешкевичем Мицкевича, и великий поэт, побеседовав с новым приятелем, излечился также — не от безверия, а от религиозного индифферентизма, которым страдал. В парижских изданиях его произведений есть прекрасное стихотворение в честь Олешкевича» — Пшацлаўскі В. Калейдаскоп успамінаў: у 2 т. Т. 2. Мінск: Лімарыус, 2012. С. 120–121.

[287] Красінскі Напалеон Станіслаў Адам Зігмунд (1812–1859) — граф; польскі паэт-рамантык; адзін з чацвярых так званых прарокаў; наступнік ідэй А. Тавяньскага.

[288] Рагальскі Адам (1800–1843) — выпускнік Віленскага ўніверсітэта, польскі літаратар і журналіст. Заснавальнік і рэдактар часопіса «Баламут Петербургский» (1830–1831).

[289] Рагальскі Лявон (1806–1878) — кандыдат права Віленскага ўніверсітэта; літаратар, паэт і перакладчык; аўтар кампілятыўных твораў па гісторыі Польшчы і Расіі; сакратар Віленскага навучальнага камітэта (1828–1835). Ліставаўся з М. Маліноўскім; асобныя лісты Л. Рагальскага да М. Маліноўскага захаваліся ў аддзеле рукапісаў навуковай бібліятэкі Вільнюскага ўніверсітэта.

[290] Збароўскі Самуэль (?—1584) — каралеўскі ратмістр, актыўны ўдзельнік рокашу, накіраванага супраць караля Стафана Баторыя і канцлера Яна Замойскага.

[291] Эўменіды — у грэчаскай міфалогіі багіні — дочкі Ночы, якія пераследуюць вінаватых у парушэнні меры, дазволенай чалавеку (клятвапарушальнікаў, забойцаў бацькі або маці і г. д.).

[292] М. Маліноўскі мог прачытаць казкі «Тысячы і адной ночы» на роднай мове яшчэ падчас свайго студэнцкага юнацтва: да 1822 года «1001 ноч» у перакладзе па-польску, здзейсненым з французскай мовы, выходзіла тройчы. Першы пераклад (Л. Сакалоўскага) быў выдадзены ў 12 тамах у Варшаве ў 1768 годзе і ў 1772–1774 гадах (2-е выд.); другі — у 1819 годзе ў Вільні.

[293] Запольскі Ян Сігізмунд (1487–1540) — ваявода Трансільваніі, кароль Венгрыі (1526–1540).

[294] Мункач — сталіца так званай Угорскай Русі, цяпер — г. Мукачава ва Украіне.

[295] Маецца на ўвазе смерць Жыгімонта II Аўгуста.

[296] Генрых Валуа (1551–1589) — кароль Рэчы Паспалітай (1573–1574), кароль Францыі (з 1574 г.)

[297] Вапоўскі Анджэй (?—1574) — кашталян перамышльскі; быў выпадкова забіты С. Збароўскім.

[298] Мантэск'ё дэ Мантлюк Жан (1502–1579) — французскі рэлігійны і дзяржаўны дзеяч, пісьменнік. Архіепіскап Бардоскі.

[299] Збароўскі Крыштаф (?—1593) — польскі магнат, адзін з кіраўнікоў рокашу супраць Жыгімонта III; брат С. Збароўскага.

[300] Пшацлаўскі Юзаф Эмануэль (1799–1879) — выпускнік Віленскага ўніверсітэта; рэдактар газеты «Tygodnik Petersburski» (1830–1858); перакладчык П. Мерымэ і А. С. Пушкіна. Гл. пра яго: Фядута А. І. Восіп Пшацлаўскі і яго ўспаміны // Пшацлаўскі В. Калейдаскоп успамінаў: у 2 т. Т. 1. Мінск: Лімарыус, 2012. С. 5–24.

[301] Рагозінскі Бенедыкт — выдуманы персанаж імправізаванай трагедыі А. Міцкевіча.

[302] Замойская (народж. Радзівіл) Крысціна (1560–1580) — дачка Мікалая Радзівіла Чорнага, канцлера літоўскага і ваяводы віленскага; жонка канцлера Я. Замойскага.

[303] Збароўскі Анджэй (? — пасля 1589) — магнат, удзельнік рокашу супраць Стафана Баторыя; быў разбіты і ўзяты ў палон разам з эрцгерцагам аўстрыйскім Максіміліянам, кандыдатуру якога на трон Рэчы Паспалітай ён актыўна падтрымліваў. Прапаў без вестак.

[304] Красінскі Францішак (1525–1577) — польскі рэлігійны і дзяржаўны дзеяч; падканцлер каронны (з 1569 г.), епіскап Кракаўскі (з 1572 г.).

[305] А. Арлоўскі быў вядомы здольнасцю маляваць неверагодна хутка. В. Пшацлаўскі прыгадваў: «Бывая у знакомых и друзей, где всегда были приготовлены для этого разноцветные карандаши, чернила и перья, Орловский всякий раз, почерпнув сюжет из разговоров о новостях дня или из завязавшихся дружеских словопрений, импровизировал относящийся к ним рисунок, изображая чаще всего комическую сторону происшествия или спора, с юмористическою надписью, объясняющею смысл картинки, и таким образом составлялись эти коллекции. В одной из таких бесед речь зашла о польских фамилиях и гербах и вспомнили об одном из моих предков, который прожил сто слишком лет и был женат три раза. Орловский схватил перо и, всматриваясь в мою физиономию, нарисовал чернилами воображаемый им идеал престарелого воина, в панцире, с страшными усами, старческое лицо которого имело далекое сходство с моим. Тут же поместил он и герб наш “Гляубич”. Я тщательно храню эту фантазию знаменитого художника» — Пшацлаўскі В. Калейдаскоп успамінаў: у 2 т. Т. 2. Мінск: Лімарыус, 2012. С. 111–112.

[306] Жалкеўскі Станіслаў (каля 1547–1620) — польскі дзяржаўны дзеяч і военачальнік; ваявода кіеўскі (1608–1618), вялікі гетман каронны (1618–1620).

[307] Сапега Леў (1557–1633) — беларускі і польскі дзяржаўны дзеяч і дыпламат; канцлер літоўскі (1589–1623), ваявода віленскі (з 1623 г.), вялікі гетман Вялікага Княства Літоўскага (з 1625 г.). Узначальваў камісію па распрацоўцы Статута Літоўскага (1588).

[308] Салон (паміж 640 і 635 — каля 559 да н. э.) — афінскі дзяржаўны і палітычны дзеяч, сацыяльны рэфарматар.

[309] Лікург Спартанскі (IX ст. да н. э.) — старажытнагрэчаскі палітык і заканадаўца.

[310] Апісанне гэтай жа ўрачыстасці (значна больш лаканічнае) пакінуў і прысутны на ёй В. Пшацлаўскі: «Наступали именины Мицкевича (сочельник пред Рождеством). Мы, бывшие виленские студенты, в числе до 10 человек, согласились дать Мицкевичу обед. По его желанию мы пригласили и двух варшавян, из которых Лэнский был также именинник. Но Мицкевич ничего не сказал нам, какой готовит сюрприз. Гости явились; обед был очень весел, усердно опорожнялись бутылки, сперва венгерского, потом шампанского. Когда мы встали из-за стола, Малевский сел за фортепиано, и послышались первые аккорды "Piu non andrai". Мицкевич по собственной инициативе, взяв в руки бокал и провозгласив тост "за здравие *литвина*, потомка Льва Сапеги", спел прекрасную импровизацию в честь знаменитого творца Литовского Статута. Затем он спел другую в честь именинника, своего тёзки *корониаша** Лэнского, и братской любви, соединяющей Литву и Польшу. Все были очарованы. Заметив, что один из нас записывает его стихи, Мицкевич просил перестать, говоря, что это ему мешает. Мы начали догадываться, что Мицкевичу хочется произвести на варшавян большой эффект, но не предвидели всего. Отдохнув немного, Адам обратился к ним и сказал: "Господа варшавяне, в честь посещения вами нашего кружка я хочу импровизировать трагедию или драму в пяти действиях и прошу вас выбрать и дать мне для этого сюжет из польской истории". Сапега и Лэнский да и мы все немало удивились. Мицкевич просил, чтобы они советовались только вдвоем, без участия других гостей, и они, перебрав разные драматические эпизоды, избрали сюжетом восстание Криштофа Зборовского в царствование Сигизмунда III. После нескольких минут, в которые он обдумал план, завязку и развязку драмы, поэт стал декламировать польскими александринами, то есть стихами в 13 слогов, с рифмами и с цезурою на седьмом слоге. Сцены следовали за сценами, без малейшего промежутка. Поэт не только не останавливался, не задумывался, но задыхался, не успевая выговаривать стихи по мере того, как они толпились в его мыслях. Он все более и более оживлялся, вызванное им вдохновение не покорялось уже ему, а овладело всем его существом. Он видимо страдал под его гнетом, как древние Питии страдали под наитием вызванного ими духа. Глаза его пылали, лицо попеременно краснело и бледнело, между тем как стихи, исполненные высокой

поэзии, лились рекою из его уст. Некоторые места, особенно сцена Зборовского с гетманом, взявшим его в плен, сцена в подземелье, куда, подкупивши стражу, проникла его возлюбленная, нареченная невеста и где он, в цепях, прощается с нею пред ожидавшею его казнью, вызвали у всех невольные восклицания.

Пораженные неслыханным tour de force, Лэнский и Сапега стояли в безмолвном очаровании. Когда импровизатор кончил третье действие, заметно стало, что физические его силы исчерпываются. Первые Сапега и Лэнский бросились обнимать Адама и просили его не продолжать и отдохнуть. И они, и все мы поняли, что все это было сделано Мицкевичем для того, чтобы пред варшавскими гостями показать полет своего поэтического дара. Поэтому-то он и требовал, чтобы не кто другой, а они сами избрали предмет драмы. Цель его была более чем достигнута: над Варшавою, в лице двух ее представителей, Мицкевич одержал полный триумф.

Лэнский, более прозаического характера или менее откровенный, с жаром, однако ж, отдавал справедливость Мицкевичу, но князь Сапега не находил слов для выражения своего восторга. Он повторял, что Мицкевич бесспорно первый поэт своего времени, что до нашего обеда он, Сапега, не имел понятия о высоте, до какой может возвыситься поэтический гений» — Пшацлаўскі В. Калейдаскоп успамінаў: у 2 т. Т. 1. Мінск: Лімарыус, 2012. С. 169–171.

311 Жэльветр Гаспар (каля 1780 — каля 1855) — віленскі шляхціц, які з 1800 года жыў у Пецярбургу і выконваў абавязкі хадайніка па справах многіх польскіх і літоўскіх земляўласнікаў. Гл. пра яго: Моравский С. В Петербурге // Поляки в Петербурге в первой половине XIX века. М., 2010. С. 516–535.

312 Канткоўскі Міхал (каля 1805 — 1880) — удзельнік паўстання 1831 года; затым супрацоўнік пракуратурыі Радзівілаўскай масы.

313 «Газета Польская» — інфармацыйны штотыднёвік, які выходзіў у Варшаве на польскай мове ў 1826–1907 гадах.

314 Даніловіч Ігнацы (1787–1843) — юрыст, прафесар Віленскага ўніверсітэта (1822–1824). Пасля працэсу філаматаў адхілены ад выкладання і высланы ва ўнутраныя губерні Расіі. Выкладаў у Харкаве

(1825–1830); служыў у II Аддзяленні ўласнай Яго Імператарскай Вялікасці канцылярыі (1830–1835); з 1835 года выкладаў у Кіеўскім універсітэце.

[315] Анацэвіч Ігнацы (Жэгота; 1740–1845) — гісторык, ад'юнкт кафедры гісторыі і статыстыкі Віленскага ўніверсітэта (1818–1821); у 1827 годзе быў абраны прафесарам, але намаганнямі В. В. Пелікана і М. М. Навасільцава быў адхілены ад працы ва ўніверсітэце і накіраваны пад нагляд паліцыі ў маёнтак брата. Пазней жыў і працаваў у Пецярбургу.

[316] Трэба тут дапісаць словы: чыніў гэта. *(Заўвага Ю. Траццяка.)*

[317] Жыгімонт Кейстутавіч (каля 1365–1440) — вялікі князь літоўскі (з 1432 г.). Быў забіты ў Тракаі ў выніку змовы.

[318] Чартарыйскі Ян (?—1489) — дзяржаўны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага; адзін з кіраўнікоў змовы 1440 года на карысць князя Свідрыгайлы.

[319] Шыдлоўскі Ігнацы (1793–1846) — настаўнік рыторыкі і паэзіі ў Свіслацкай гімназіі, затым у Віленскай гімназіі; цэнзар (з 1828 г.). Сябра таварыства шубраўцаў. Паэт, перакладчык, сатырык. Паслядоўны праціўнік рамантычнай паэзіі.

[320] Плятэр (Броэль-Плятэр) Людвік Аўгуст (1775–1846) — граф; літоўскі і польскі палітычны і дзяржаўны дзеяч. Удзельнік паўстання пад кіраўніцтвам А. Б. Т. Касцюшкі. М. Маліноўскі памыляецца: у апісаны перыяд Л. Плятэр ужо не займаў пост кіраўніка Дырэкцыі кас і разлікаў ва Урадавай камісіі прыбыткаў і маёмасцей (1816–1822), а ўзначальваў Генеральную дырэкцыю кантролю Царства Польскага.

[321] Канткоўскі Мацей Казімір — былы маёр польскага войска, некаторы час — настаўнік дзяцей графа Плятэра. Бацька Міхала Канткоўскага.

[322] Плятэр (народж. Борх) Ізабэла (1752–1813) — графіня, рэдактар першага ў Рэчы Паспалітай дзіцячага выдання «Сябра дзяцей» (1789–1792), мецэнатка.

[323] Сухадольскі — супрацоўнік «Газеты Польскай».

[324] Бенкендорф Аляксандр Хрыстафоравіч (1781 або 1783 — 1844) — граф; ваенны і дзяржаўны дзеяч; шэф корпуса жандараў і начальнік III Аддзялення ўласнай Яго Імператарскай Вялікасці канцылярыі.

[325] Фок Максім Якаўлевіч фон (1777–1831) — кіраўнік III Аддзялення ўласнай Яго Імператарскай Вялікасці канцылярыі, фактычны кіраўнік сістэмы палітычнага вышуку ў 1826–1831 гадах.

[326] Булгарын Фадзей Венядыктавіч (Ян Тадэвуш Хрыстоф; 1789–1859) — пісьменнік, журналіст; выдавец і рэдактар (сумесна з М. І. Грэчам) газеты «Северная пчела» (1825–1859). М. Маліноўскі некаторы час жыў у Булгарына на кватэры.

[327] Жэрбін Іван Фёдаравіч (1778–1840) — пецярбургскі домаўласнік; купец 1-й гільдыі; камерцыі радца і пецярбургскі гарадскі галава. Дом, пра які вядзецца гаворка, быў пабудаваны па замове І. Ф. Жэрбіна архітэктарам А. І. Мельнікавым у 1824 годзе на рагу Міхайлаўскай плошчы і Інжынернай вуліцы. Там здымалі кватэры выдавец часопіса «Отечественные записки» П. П. Свіньін, паэт І. І. Казлоў, будучая жонка В. Пшацлаўскага ўдава Хвастова.

[328] Рапарт А. Х. Бенкендорфа вялікаму князю Канстанціну Паўлавічу ад 23 сакавіка 1828 года апублікаваны А. І. Рэйтблатам: Видок Фиглярин: Письма и агентурные записки Ф. В. Булгарина в III Отделение. М., 1998. С. 255–256.

[329] Гэтая гісторыя, праз гады трактаваная М. Маліноўскім як пацешны анекдот, у момант яе здзяйснення зусім не здавалася ні яму самому, ні тым, хто атачаў яго, такой забаўнай і бяскрыўднай. Магчыма, мемуарыст меркаваў, што прадыктаванае ім можа ўбачыць свет альбо трапіць у чужыя рукі, а таму загадзя клапаціўся пра «цэнзурны» варыянт апісаных падзей. Вось як яна перадаецца М. Маліноўскім у яго-ным дзённіку:

«21 [сакавіка 1828 года] Пачынаю зноў свой даўно ўжо закінуты дзённік і праз няшчасную, зрэшты, пагрозу. Запісваю гэта, каб і мне, і іншым, хто можа гэта прачытаць, было перасцярогай, як асцярожна і з розумам трэба паводзіцца нават у справах зусім нязначных. У дзень 14 студзеня я даслаў разгорнуты ліст Ж<эльветру>, у якім апісаў яму ўсё, што здарылася 24 снежня. Не ведаю, хто змясціў урывак з гэтага

ліста ў варшаўскай “Газеце Польскай”. Нядобрыя весткі прынесла мне неасцярожнасць гэтага чалавека. Сянк<оўскі>, Канарс<кі Міхал, педагог. — *А. Ф.*> і Б<улгарын> накінуліся на мяне, абвінавачваючы ў празмернай схільнасці да Адама. Нарэшце віхура сціхла, але сёння да абеда прыйшоў <Булгарын> і сказаў мне, што вялікі князь пісаў да Бенкендорфа, даслаў нумар газеты і скардзіўся, што чалавек, які па прычыне палітычных злачынстваў асуджаны на выгнанне, атрымаў усеагульную падтрымку ў сталіцы Імперыі. Паколькі лічыць ён гэта вельмі небяспечным, то папярэджвае, каб уважліва сачылі за ўсімі ягонымі крокамі і г. д. Хацеў бы я лепей памерці, чым стаць прычынай такога. Альбо ж калі па неасцярожнасці сам выклікаў такое няшчасце на сябе, сцярпеў бы яго; але, думаю, што нічога больш сумнага не можа быць для годнага чалавека, чым сябрава бяда. Супакоіў мяне Б<улгарын>, пераканаўшы, што быў у Бенк<ендорфа>, які даручыў яму адказаць в<ялікаму> князю. Ён жа абяцаў напісаць калі не з карысцю для А<дама> М<іцкевіча>, то, у кожным разе, не на шкоду яму. А менавіта скажа, што М<іцкевіч> быў тут пад вельмі пільным наглядам, што ж да надрукаванага ліста, то напісаны ён быў жартам, каб павесяліць некалькіх прыяцеляў у Варшаве. Развеяў ён крыху маю тугу, аднак не прынёс мне спакою. Добрай бяды можам мы нарабіць сабе і іншым сваёй неасцярожнасцю.

24 [сакавіка 1828 года] Зноў даведаўся пра падзею вельмі сумную. В<ялікі> к<нязь> Канстанцін, хоць і атрымаў адказ, пра які казаў я вышэй, зноў напісаў, што ведае ўсю справу і загадаў ужо вынесці свой прысуд. А менавіта паінфармаваны выдаўцом газеты, што гэта Міхал Канткоўскі (таленавіты юнак, некалі выхаванец Віленскага ўніверсітэта, які пераехаў у Варшаву) прынёс выдаўцу для друку гэты фрагмент пра Адама. Дапытаны засведчыў, каб іншых не выдаць, што дзеля жарту ўсё гэта сам і выдумаў; гэтага юнака, ні ў чым не вінаватага, вялікі князь пазбавіў пасады і загадаў вывезці яго пад вартай у Літву, у маёнтак, што суседнічае з Відзе. Якім будзе фінал гэтай гісторыі — цяжка сказаць» — Malinowski M. Dziennik; Album promienistych. Wilno, 1921. S. 103–104.

330 Галянішчаў-Кутузаў Павел Васільевіч (1772–1843) — граф; расійскі дзяржаўны дзеяч; генерал ад кавалерыі (1828); ваенны губер-

натар Санкт-Пецярбурга (1825–1830), член Дзяржаўнага савета Расійскай імперыі (з 1832 г.).

[331] Пар. запіс у дзённіку Ю. У. Нямцэвіча: «Выгнаны з Вільні ў Бесарабію, вельмі таленавіты, асабліва ў паэзіі, Міцкевіч у кіраўніка гэтай мясцовасці, Варанцова, і тамтэйшых баяр выклікаў вялікую міласць і павагу. Выкліканы ў Маскву, спадабаўся ён там не менш. Прыбыў, у рэшце рэшт, у Пецярбург, дзе вучонасцю і культурай сваёй, незнаёмай многім з моладзі маскоўскай, вельмі спадабаўся. Палякі, што былі там, далі яму абед, дзе Міцкевіч (дагэтуль рэч нечуваная) імправізаваў польскім вершам на зададзеную яму тэму "Збароўскі". Ухвальна ўзгадалі пра гэта ў "Газеце Варшаўскай". Гэтага хапіла, каб узбудзіць увесь запал Навасільцава. Паімчаў ён з абвінавачваннем да вялікага князя, што юнака, высланага ім, наважыліся хваліць. Як небяспечна, што такі злачынца братаецца па сталіцах са сваімі суайчыннікамі і нават з рускімі! Дастаткова было ўзбудзіць страх, каб атрымаць жаданы вынік. Загадана было знайсці, хто размясціў гэты артыкул у газеце. Паліцыя даведалася, што гэта чыноўнік канцылярыі Скарбовай камісіі, іменем Кантkoўскі, юнак здольны і маральны. Адразу ж схапілі яго двое жандараў і завезлі ў Літву, і так на парозе жыцця юнак пазбаўлены месца <службы>, даходаў, свабоды» — Niemcewicz J. U. Dziennik z lat 1820–1828. Warszawa, 2012. S. 286.

[332] Залускі Караль Тэафіл (1794–1845) — аташэ расійскага пасольства ў Берне (1816–1822), пасля ўладальнік маёнтка Івоніч у Галіцыі, маршалак шляхты Упіцкага павета, у 1830–1831 гадах — камандзір паўстанцаў у Ковенскім і Панявежскім паветах. Муж А. Агінскай, старэйшай дачкі М. К. Агінскага. Пасля паўстання 1830–1831 гадоў некаторы час быў у эміграцыі.

[333] Кантkoўская (народж. Янушкевіч) Касыльда — малодшая сястра вядомага паўстанца, банкіра, замежнага выдаўца твораў А. Міцкевіча Яўстафія Янушкевіча. У шлюбе з М. Кантkoўскім нарадзіла сына Густава і дачку Ізабэлу.

[334] Сапега (народж. Замойская) Ганна Ядзвіга (1772–1859) — княгіня, жонка А. Сапегі, цешча А. Е. Чартарыйскага.

[335] Сапега Аляксандр (1773–1812) — князь; польскі і літоўскі палітычны дзеяч, вучоны, падарожнік. Камергер двара імператара Францыі (1807). Ствральнік выведніцкай сеткі на карысць Францыі на тэрыторыі заходніх расійскіх губерняў. Член Часовага ўрада Вялікага Княства Літоўскага (1812), адказваў за ваенныя справы.

[336] Князь А. Е. Чартарыйскі знаходзіўся ў цесным супрацоўніцтве з А. Сапегам у 1804–1806 гадах: у прыватнасці, прынята лічыць, што падарожжа на Балканы А. Сапега ў гэты перыяд здзейсніў з мэтай рэалізацыі сакрэтнай місіі, даручанай яму А. Е. Чартарыйскім, які фактычна кіраваў у гэты перыяд Міністэрствам замежных спраў Расійскай імперыі. Кантакты спыніліся пасля таго, як Чартарыйскі трапіў у няміласць, а Сапега зрабіў стаўку на прафранцузскую палітыку.

[337] Магчыма, маецца на ўвазе вядомы юрыст і гісторык Вацлаў Аляксандр Мацяёўскі (1792–1883) — ідэолаг славянскага адзінства; прафесар Варшаўскай рымска-каталіцкай акадэміі (з 1831 г.).

[338] Сташыц Станіслаў Ваўжынец (1755–1826) — польскі рэлігійны і палітычны дзеяч, філосаф, вучоны, пісьменнік. Займаў многія адміністрацыйныя пасады, у тым ліку члена Камісіі па справах унутраных і паліцыі, дырэктара Дырэкцыі прамысловасці і рамёстваў Царства Польскага (з 1816 г.); члена Выканаўчай дырэкцыі рэлігійных веравызнанняў і народнай асветы. Дзяржаўны міністр і член Адміністратыўнага савета (з 1824 г.).

[339] С. Сташыц быў даверанай асобай удавы канцлера Анджэя Замойскага, Канстанцыі, народжанай Чартарыйскай, паколькі выхоўваў яе сыноў, Станіслава Костку і Аляксандра Аўгуста Замойскіх. Акрамя таго, ён лічыўся пазашлюбным сынам канцлера.

[340] Верагодна, маецца на ўвазе далёкі сваяк і вучань прафесара Юндзіла Юзаф Юндзіл (1794–1877), выхаванец Віленскага ўніверсітэта, магістр, па рэкамендацыі Юндзіла-старэйшага ў 1817 годзе камандзіраваўся ў Германію і Францыю для ўдасканалення па натуральнай гісторыі, у 1821 годзе арганізаваў вялікую навуковую экспедыцыю па Літве ад Вільні да Палангі; пасля выхаду ў 1823 годзе Юндзіластарэйшага на пенсію з 1824 годзе выкладаў у Віленскім універсітэце батаніку, у 1825 годзе радай універсітэта абраны ад'юнктам, у 1827 —

экстраардынарным, у 1828 — ардынарным прафесарам; Маліноўскі, называючы яго ўрачом, відавочна, блытае з віленскім хірургам, доктарам медыцыны Іпалітам Юндзілам (1846–1898).

[341] Сабалеўскі Людвік (1791–1830) — філолаг-класік; выкладчык польскай і лацінскай моваў у Коўне, лацінскай і грэчаскай літаратуры ў Беластоку. Ад'юнкт Віленскага ўніверсітэта (1821), прэфект бібліятэкі (1826–1829). М. Маліноўскі дапускае недакладнасці: Л. Сабалеўскі вярнуўся з-за мяжы не ў 1819, а ў 1817 годзе і памёр не ў 1829, а ў 1830 годзе.

[342] Кішка-Згерскі Вінцэнт (канец XVIII ст. — каля 1840) — студэнт Віленскага ўніверсітэта, з канца 1820-х гадоў — сакратар Віленскай кансісторыі.

[343] Снядэцкі Анджэй (1768–1838) — вучоны і грамадскі дзеяч; прафесар Віленскага ўніверсітэта па кафедры хіміі. Заснавальнік і прэзідэнт таварыства шубраўцаў (1819).

[344] С. Мараўскі так узгадвае пра яго: «Пісаў драмы, камедыі, трагедыі, эпапеі — усё вершамі. Друкаваў усё гэта з гонарам на самай добрай паперы і ўсё, што адной рукой атрымліваў ад сваіх кліентаў, другой прамантачваў праз выданне сваіх твораў. Такім чынам выйшлі яго “Залатая вольнасць”, “Хадкевіч” і многія іншыя ягоныя кніжкі. Але там даслоўна ад пачатку і да канца ні сэнсу, ні сувязі, ні думкі ніхто ніколі не выявіў. <Бадзяжныя вершапісцы> Шурлоўскі і Крышталевіч, пра якіх узгадваў я вышэй, былі Карнэлем і Расінам у параўнанні са Згерскім» — Morawski St. Kilka lat młodości mojej w Wilnie: 1818–1825. Warszawa, 1959. S. 334.

[345] Згерскі Антон — памешчык з Галіцыі.

[346] Агінскі Міхал Клеафас (1765–1833) — князь; палітычны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага, кампазітар.

[347] Нясецкі Каспар (1682–1744) — польскі генеалог, тэолаг, лексікограф; член ордэна езуітаў.

[348] Багдановіч-Дваржэцкі Ігнат — польскі генеалог.

[349] Кундзіч Тадэвуш (1747–1829) — педагог і рэлігійны дзеяч; прафесар матэматыкі Віленскага ўніверсітэта. Епіскап-суфраган Троцкі. Манах ордэна езуітаў.

[350] А. Э. Адынец так узгадваў пра В. Згерскага: «Напаўвар'ят на пункце паэзіі, валодаў ён незвычайнай хваткай у практычным жыцці. Шмат гадоў быў ён сакратаром Віленскай кансісторыі і як чыноўнік абавязкі свае выконваў належным чынам, не забываючыся пры гэтым пра асабістыя матэрыяльныя інтарэсы. Самай карыснай для яго крыніцай былі менавіта справы па разводах, якія з неверагодным спрытам весці і выкарыстоўваць ён умеў. Але ўвесь прыбытак, атрыманы ад іх, пускаў ён на публікацыі сваіх твораў і на клопат пра славу, якую адзіна годнай свайго генія лічыў ён» — Odyńec A. E. Wspomnienia z prszeszłości, opowiadane Deotymie. Warszawa, 1884. S. 132.

[351] Красіцкі Ігнацы (1735–1801) — польскі паэт, празаік, рэлігійны дзеяч.

[352] Альмавіва — кароткі мужчынскі плашч, названы ў гонар аднаго з персанажаў трылогіі французскага драматурга П'ера Бамаршэ пра Фігаро, графа Альмавівы.

[353] Пій VII (у міры К'ярамонці Грэгорыа Луіджы Барнаба; 1742–1823) — Папа Рымскі (з 1800 г.).

[354] Гарэцкі Антон (1787–1861) — паэт, байкапісец, удзельнік напалеонаўскіх войнаў і паўстання 1830–1831 гадоў.

[355] Падалінскі Міхал (1783–1856) — гравёр, настаўнік малявання. У 1802–1808 гадах вывучаў жывапіс у Пецярбургскай акадэміі, быў уганараваны малым срэбным (1806) і малым залатым (1808) медалямі. У 1810 годзе паступіў у Віленскую школу прыгожых мастацтваў пры ўніверсітэце, вучыўся ў Дж. Саўндэрса. Выкладаў маляванне ў Мінскай гімназіі (1826), затым у Магілёўскай. Па выслузе 25 гадоў у 1841 на пяць гадоў застаўся выкладаць у Маладзечне. У 1839 годзе быў «удостоен императорского благоволения за усердие в распространении русского языка».

[356] У Слушчынскіх палатах у 1703 годзе спыняўся расійскі імператар Пётр І падчас Паўночнай вайны (тады ж ён хрысціў у Вільні продка А. С. Пушкіна А. П. Ганібала).

[357] Байран Джордж Гордан Ноэль (1788–1824) — барон; англійскі паэт і палітычны дзеяч.

[358] Лабойка Іван Мікалаевіч (1786–1861) — філолаг і педагог, прафесар расійскай славеснасці Віленскага ўніверсітэта (1822–1832), мемуарыст.

[359] Пушкін Аляксандр Сяргеевіч (1799–1837) — паэт.

[360] Дзяржавін Гаўрыіл Раманавіч (1743–1816) — паэт, дзяржаўны дзеяч.

[361] Славінскі Пётр (1795–1881) — астраном, з 1823 года — ад'юнкт, з 1826 года — прафесар ардынарны па кафедры астраноміі Віленскага ўніверсітэта; пасля закрыцця ўніверсітэта — дырэктар астранамічнай абсерваторыі ў Вільні (1832–1843).

[362] Шахін Антоні (1790–1845) — матэматык, з 1817 года — памочнік пры астранамічнай абсерваторыі ў Вільні; у 1821–1823 гадах выкладаў у Віленскім універсітэце тэарэтычную астраномію. З 1834 года — прафесар астраноміі Харкаўскага ўніверсітэта.

[363] Лялевель Іаахім (1786–1861) — гісторык, бібліёграф, палітычны дзеяч.

[364] Гродэк Марыя — дачка прафесара Г. Э. Гродэка.

[365] Ляхніцкі Ігнат Эмануіл (1793–1826) — віленскі журналіст, паслядоўнік Ф. Месмера. С. Мараўскі характарызаваў яго як «аднаго з найбольш годных, лепшых, пачцівых, выдатных і вучоных людзей, якіх бачыў я калі-небудзь. Паважаны, шляхетны, далікатны, правільны, вучоны, набожны, дасціпны, добрай сям'і...» — Morawski St. Kilka lat młodości mojej w Wilnie: 1818–1825. Warszawa, 1959. S. 183.

[366] Званне камер-юнкера І. Э. Ляхніцкі атрымаў пры анекдатычных абставінах, звязанных з яго мастацтвам танцаваць на балах. «Быў ён першакласным танцорам. Тады яшчэ танцавалі, калі захочацца, скокаючы, а не крокам у танцы, як зараз. Тое, што цяпер робяць салісты балета, тады было прыкметай вышэйшай ступені пазнання навукі танца. Былі нават павольныя танцы для аднаго чалавека. Былі, аднак, і хуткія, і ўсе мусілі ўмець танцаваць хутка. Аднак ён танцаваў так, што

калі імператар Аляксандр убачыў яго ў танцы на бале, зараз жа, у зале, узвёў яго ў свае камер-юнкеры» — Morawski St. Kilka lat młodości mojej w Wilnie: 1818–1825. Warszawa, 1959. S. 184–185.

[367] Энемозер (Ennemoser) Юзаф, нямецкі доктар і філосаф (1787–1885), аўтар працы «*Магнетызм у гістарычным развіцці*» (Лейпцыг, 1819) і інш. *(Заўвага Ю. Траццяка.)*

[368] Паскевіч Іван Фёдаравіч (1782–1856) — ваенны і дзяржаўны дзеяч, генерал-фельдмаршал; граф Эрыванскі (1828), святлейшы князь варшаўскі (1831). Кіраўнік Царства Польскага (з 1832 г.).

[369] Друцкі-Любецкі Геранім (1799–1844) — князь, брат Ф. К. Друцкага-Любецкага; маршалак шляхты Пінскага павета (1817–1823).

[370] Верагодна, маецца на ўвазе П'ер Леруа (1717–1785) — французскі вучоны, сын гадзіннікавага майстра пры двары Людовіка XVI, вядомы механік і даследчык анамальных з'яў.

[371] Трактат М. Т. Цыцэрона «Пра лёс» (захаваўся ў фрагментах) прысвечаны выкрыццю забабонаў.

[372] Друцкая-Любецкая (народж. Шчыт) Крысціна (? — пасля 1846) — жонка І. Друцкага-Любецкага.

[373] І. і К. Друцкія-Любецкія мелі сямёра дзяцей, з іх пяцёра дачок: Альберціна (1824—?) —замужам за Канстанцінам Любецкім, Эльфрыда (1833—?) — замужам за графам Густавам Гартынгам, Эвяліна (1826—?) — замужам за Фамой Пушкіным, Ванда (1820—?) — замужам за доктарам Атонам Любічанкоўскім, Аліна (1828—?) (указана Д. Ч. Матвейчыкам).

[374] М. Маліноўскі блытае: у той час, калі Варшава належала Прусіі, там кіраваў не Фрыдрых Вільгельм І Тоўсты (1688–1740), а ягоны ўнук, Фрыдрых Вільгельм ІІ (1744–1797).

[375] Дмахоўскі Францішак Ксаверы (1762–1808) — паэт, перакладчык, палітычны дзеяч. Перайшоў у пратэстантызм, каб ажаніцца з сваёй вучаніцай і памочніцай у літаратурных справах Ізабэлай Мікорскай.

[376] Асінскі Людвік (1775–1838) — паэт, перакладчык, аўтар ранніх пародый на А. Міцкевіча. К. Кожмян характарызуе яго як «суровага ахоўніка правілаў ва ўсіх родах літаратуры» — гл.: Koźmian K. Pamiętniki: w 3 t. T. 2. Wrocław, 1972. S. 412. Уваходзіў у ордэн піяраў.

[377] Сломец — ксёндз, місіянер, болей інфармацыі пра яго знайсці не ўдалося.

[378] Англійскі мастак Уільям Хогарт (1697–1764) праславіўся як аўтар сатырычных гравюр з жыцця лонданцаў.

[379] Ныка Войцех — харунжы (1789), паручнік польскага кароннага войска (1790), шляхціц Валынскай губерні.

[380] Шпандау — горад і крэпасць у прускай правінцыі Брандэнбург, пабудаваная ў другой палове XVI стагоддзя.

[381] Князь Антоні Радзівіл (1775–1833) ажаніўся з прынцэсай Луізай Даратэяй (1770–1836) 17 сакавіка 1796 года.

[382] Дэлярош Казімір — асоба не высветлена.

[383] Верагодна, М. Маліноўскі памыляецца. Л. Ходзька быў жанаты з Алімпіяй Маляшэўскай (дадзеныя Польскага біяграфічнага слоўніка).

[384] Ходзька Леанард (1800–1871) — выпускнік Віленскага ўніверсітэта, сябра таварыства філарэтаў. Эміграваў у 1822 годзе. Гісторык, выдавец, публіцыст.

[385] Радзівіл Міхал Геранім (1774–1831) — дзяржаўны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага; ваявода віленскі (1790–1795).

[386] Людвіг Фердынанд (1772–1806) — прынц прускі, пляменнік караля Фрыдрыха II Вялікага.

[387] Дубецкая — асоба не высветлена.

[388] Дубецкі — асоба не высветлена.

[389] Дубецкая Магдалена — дачка Дубецкіх.

[390] Нагурскі Каятан (?—1802) — харунжы шавельскі, падкаморы жмудскі. У 1794 годзе — член Вышэйшага народнага савета Літвы.

[391] Ды Нэры (у першым шлюбе Нагурская, у другім — Агінская) Марыя (1778–1851) — другая жонка Міхала Клеафаса Агінскага.

[392] Вынікі добрага выхавання не прымусілі сябе доўга чакаць. С. Мараўскі пісаў, паводле слоў свайго бацькі, які быў даверанай асобай у рамане К. Нагурскага і М. ды Нэры, што пры першай сустрэчы «ўбачыў ён перад сабой даму дзівоснай прыгажосці, якая рабіла гонар салону, выдатна гаварыла па-французску, без венецыянскага акцэнту па-італьянску, хутка пісала без усялякіх арфаграфічных памылак — словам, бліскуча выхаваную даму, якая ні з якога пункту погляду не губляла свайго хараства» — Morawski St. Kilka lat młodości mojej w Wilnie: 1818–1825. Warszawa, 1959. S. 108.

[393] Тут таксама не абышлося без скандала. Як піша С. Мараўскі, віленскі генерал-губернатар «стары Бенігсэн... закахаўся ў Нагурскую. [...] Бенігсэн... якога выхоўвалі як мужа і якому таксама здавалася, што ён далёка зайшоў, выклікаючы яе да сябе і кампраметуючы яе доўгімі публічнымі візітамі, атрымаў па гарачай сваёй просьбе такі ж <як і Міхал Клеафас Агінскі. — *А. Ф.*> ключ <ад пакояў удавы Нагурскай. — *А. Ф.*>, з тым аднак, каб толькі ў вызначаныя гадзіны мог ён спакойна да яе прыходзіць. Доўжылася гэта каля месяца, калі аднойчы Бенігсэн, якога доўга цвяліла спраўная какетка і які пакутаваў ад нездаволенага кахання, наважыўся пайсці да Нагурскай неадкладна і прапанаваць ёй сваю руку. Натуральна, накіроўваючыся з такой мэтаю, не спраўджваў ён вызначаныя гадзіны і, адчыніўшы таемныя дзверы, апынуўся ў спачывальні Нагурскай. Паглядзеў ён на ложак — які ўдар! — міжволі заспявае на гарачым учынку Агінскага са сваёй каханкай!

Стары назаўжды зачыніў за сабой згубныя дзверы, а раскрытая ім выпадковасць прымусіла Агінскага ажаніцца, тым болей што ўжо Нагурская зацяжарыла ад яго» — Morawski St. Kilka lat młodości mojej w Wilnie: 1818–1825. Warszawa, 1959. S. 114–115.

[394] Міхал і Марыя Агінскія мелі трох дачок: Амелію (у замустве Залускую; 1803–1858), Эму (у замустве Бжастоўскую, затым Высоцкую; 1810–1871) і Іду (у замустве Кубліцкую; 1813—?). С. Мараўскі сцвярджае — абапіраючыся, відаць, на шырока распаўсюджаныя плёткі, — што «акрамя Залускай, народжанай ад Агінскага, кожная

з яе дачок мела іншага бацьку» — Morawski St. Kilka lat młodości mojej w Wilnie: 1818–1825. Warszawa, 1959. S. 116.

[395] Агінскі Ірыней Клеафас (1808–1863) — тайны радца, камергер і гофмайстар імператарскага двара, маршалак дваранства Росенскага павета, куратар ковенскіх школ.

[396] Агінская (народж. Каліноўская) Юзэфіна (1816–1844) — дачка генерала польскага войска Ю. Каліноўскага, першая жонка І. К. Агінскага.

[397] Агінская (народж. Каліноўская) Вольга (?—1899) — сястра Ю. Агінскай, другая (з 1845 г.) жонка І. К. Агінскага.

[398] Агінскі Багдан Міхал (1848—?) — сын І. К. і В. Агінскіх, уладальнік маёнтка Плунгяны.

[399] Агінскі Міхал Мікалай (1848–1902) — сын І. К. і В. Агінскіх, уладальнік маёнтка Залессе.

[400] Тышкевіч Бенедыкт — сын М. Тышкевіча, уладальніка Лагойска, палкоўніка. Выпускнік Віленскага ўніверсітэта, сябра таварыства філарэтаў. С. Казакевіч апісваў сітуацыю, што склалася вакол яго вяселля з В. Ваньковіч у лісце высланаму філамату А. Петрашкевічу: «Стары граф раззлаваўся на сына, што ажаніўся з беднай дзяўчынай. [...] Сын ягоны малодшы Бенедыкт не заслужыў бацькавай няміласці, таму што яго жонка і маладая, і разважлівая, і прыгожая, і багатая» — гл.: Listy z zesłania. T. 1: Krąg Onufrego Pietraszkiewicza i Cypriana Daszkiewicza. Warszawa: Ancher, 1997. S. 202.

[401] Тышкевіч Міхал — магчыма, палкоўнік 17-га палка Літоўскай кавалерыі; кавалер Ордэна Ганаровага легіёна (1761–1839), стараста Велятыцкі. Паводле слоў С. Мараўскага, М. Тышкевіч быў «багацейшым панам на Літве» — гл.: Morawski St. Kilka lat młodości mojej w Wilnie: 1818–1825. Warszawa, 1959. S. 102.

[402] Ваньковіч Ванда — жонка Б. Тышкевіча, дачка А. Тышкевіча, маршалка шляхты мінскай.

[403] Піятух-Кубліцкі (Кубліцкі) Адольф — муж (да разводу ў 1849 годзе) І. Агінскай; сябра таварыства філарэтаў.

404 Бжастоўскі Іпаліт — зяць М. К. Агінскага.

405 Высоцкі Антоні — зяць М. К. Агінскага.

406 Тышкевіч Мацей — віленскі прэлат.

407 Praestimonium — бенефіцый, тэрыторыя, прыбыткі з якой складалі забеспячэнне царкоўнага функцыянера.

408 Трынкоўскі Людвік Габрыэль (1805–1849) — рэлігійны і палітычны дзеяч. У 1835 годзе быў абраны канонікам віленскага Кафедральнага сабора. Публікаваў філасофскія і літаратурна-крытычныя артыкулы і вершы. У 1837 годзе ўступіў у Камітэт Літоўскі (таемную патрыятычную арганізацыю, што ўзнікла ў 1834 годзе ў Вільні). У 1838 годзе арыштаваны за ўдзел у канспіратыўнай сетцы Ш. Канарскага, у 1839 годзе асуджаны да высылкі ў Сібір. Памёр у Іркуцку.

409 Вітгенштэйн (народж. княжна Радзівіл) Караліна Эмілія Луіза Стафанія Валерыя (1808–1832) — графіня, дачка і спадчынніца князя Д. І. Радзівіла, жонка графа Л. П. Вітгенштэйна.

410 Канарскі Шыман (1808–1839) — палітычны дзеяч і рэвалюцыянер; стваральнік канспіратыўнай сеткі на землях былога Вялікага Княства Літоўскага.

411 Трубяцкой Аляксей Іванавіч (1806–1855) — князь, сапраўдны стацкі радца. У 1838–1840 гадах — віленскі грамадзянскі віцэ-губернатар, кіраўнік Следчай камісіі па справе Канарскага. Адзін з высланых па справе Ю. Г. Сабінскі пісаў пра яго ў дзённіку: «Гэтая пачвара знаходзіла найбольшае задавальненне ў тым, што кожны дзень, на працягу некалькіх месяцаў узнаўляў ён жахі іспанскай інквізіцыі, упэўнены ў тым, што прыменены катаванні застануцца беспакаранымі» — Sabiński J. G. Dziennik syberyjski: w 3 t. T. 1. Warszawa, 2009. S. 477. «Былы студэнт медыцынскай акадэміі Эйзенблетэр, які больш за іншых меў дачыненне да ўцёкаў Канарскага з Вільні, пастаўлены перад следчай камісіяй і аблаяны зняважлівымі словамі Трубяцкім, даў яму поўху, за што раз'юшаны князь загадаў яго так катаваць, што ён з паламанымі касцямі і параненым целам памёр у жудасных пакутах» — Feliński Z. Szcz. Pamiętniki. Warszawa, 2009. S. 126.

412 П...ская Роза — асоба не высветлена.

413 М. Маліноўскі памыляецца: Л. Трынкоўскі памёр не ў Пярмі, а ў Іркуцку, дзе і быў пахаваны.

Нельга, аднак, згадзіцца з характарыстыкай жыцця высланага ксяндза як ганебнай — хутчэй, Л. Трынкоўскі можа лічыцца мучанікам. З. Ш. Фялінскі, які зведаў высылку, ужо з'яўляючыся архіепіскапам Варшаўскім, прыгадваў: «Ксяндзу Трынкоўскаму на галаву насоўвалі жалезны абруч, які з дапамогаю ціскоў павольна закручваўся ўсё мацней, аж пакуль мучанік праз шалёны боль не пачынаў трызніць, і на грунце гэтых паказанняў арыштоўвалі кожнага, чыё імя ён згадваў» — Feliński Z. Szcz. Pamiętniki. Warszawa, 2009. S. 126.

У высылцы Л. Трынкоўскі звар'яцеў. Ю. Сабінскі гэтак апавядае пра сваю першую сустрэчу з ім: «Ён увесь час маўчыць, задуменны і сумны. Калі да яго звяртаюцца, часцей адказвае ён свядома, асэнсавана, гаворыць лёгка і на добрай польскай мове. Памятае дакладна абставіны часоў свайго арышту ў Вільні, следства, суда і свайго падарожжа ў Сібір. Аднак акрамя гэтага часта адказвае ён так, як калі б звяртаўся да адсутных, і тады зусім трызніць. Вочы ў яго, ва ўсялякім разе, разумныя. Рысы твару незвычайныя і прыгожыя, хутчэй высокага, чым сярэдняга росту, худы, але вытанчанага целаскладу. Уся фігура яго шляхетная. Гадоў яму, можа, 35 ці крыху больш. Невыказна крыўдна мне бачыць чалавека найвышэйшых талентаў, пагружанага ў такую сумную недзеяздольнасць, якую ён сам адчувае з болем, калі ў вольныя ад вар'яцтва хвіліны дае сябе застаць» — Sabiński J. G. Dziennik syberyjski: w 3 t. T. 1. Warszawa, 2009. S. 302–303. Прычым гэтая псіхічная хвароба, відавочна выкліканая меланхоліяй высланага ксяндза, прагрэсавала: «Яго вар'яцтва кожны раз усё ўзрастае, і менш яму застаецца хвілін свядомасці. Выгляд гэтага чалавека заўсёды хваравітае і невыказна сумнае ўражанне пакідае ў мяне, і дзеянне яго працяглае» — Sabiński J. G. Dziennik syberyjski: w 3 t. T. 2. Warszawa, 2009. S. 148.

414 Патоцкі Станіслаў Костка (1755–1821) — граф; палітычны і дзяржаўны дзеяч, пісьменнік.

415 Патоцкі Раман Ігнацы Францішак (1741–1809) — граф; палітычны і дзяржаўны дзеяч.

[416] Пірамовіч Рыгор (1735–1801) — рэлігійны дзеяч і асветнік. Быў прафесарам філасофіі ў Львове; пасля забароны ордэна езуітаў на тэрыторыі Аўстрыйскай імперыі перасяліўся ў Варшаву. Актыўна дзейнічаў як сябра Эдукацыйнай камісіі.

[417] Эльжбэта Любамірская выйшла замуж за Ігнацыя, а Аляксандра — за Станіслава Костку Патоцкага.

[418] Чартарыйскі Адам Казімір (1734–1823) — князь; палітычны і дзяржаўны дзеяч, пісьменнік; бацька князя А. Е. Чартарыйскага.

[419] Солтык Ігнацы Каятан (1715–1778) — рэлігійны і палітычны дзеяч; епіскап Кракаўскі (1758). Прыхільнік абмежавання правоў іншаверцаў у Рэчы Паспалітай. У 1767 годзе быў інтэрніраваны разам з іншымі лідарамі апазіцыі ў Калугу, дзе правёў пяць гадоў. Псіхічная хвароба прымусіла капітул абмежаваць Солтыка ў паўнамоцтвах пасля вяртання яго ў Кракаў.

[420] Катыліна Луцый Сергій (каля 1808 — 62 да н. э.) — рымскі патрыцый, палітычны дзеяч. Спрабаваў арганізаваць забойства консулаў і часткі сенатараў, каб захапіць уладу. Быў публічна абвінавачаны Цыцэронам у спробе змовы, збег з Рыма. Загінуў у бітве з войскамі сената пры Пісторыі. Прамовы Цыцэрона супраць Катыліны (так званыя катылінарыі) лічацца прыкладам палітычнага красамоўства.

[421] Ва ўзгаданы перыяд прымасам Польшчы быў Ян Габрыэль Падоскі (1719–1777), архіепіскап Гнезненскі (з 1767 г.).

[422] Угрумава (дакладней, Дагрумава або д'Угрумава, нарадж. ды Нэры — паводле яе ўласнага сцверджання, нарадж. дэ Лаўтэнбург) Марыя Тэрэза — вядомая ў польскай гісторыі авантурыстка.

[423] Угрумаў (Дагрумаў) Аляксандр Стафанавіч — маёр расійскага войска, другі муж М. Т. Угрумавай.

[424] Рыкс Францішак (1732–1799) — польскі дзяржаўны дзеяч, стараста пясечынскі (з 1774 г.). Выхадзец з Фландрыі, кар'еру ў Польшчы пачаў як цырульнік падканцлера літоўскага Міхала Сапегі, пасля яго смерці — камердынер стольніка літоўскага Станіслава Па-

нятоўскага. У 1768 годзе атрымаў шляхецтва. Фігураваў у некалькіх карупцыйных скандалах эпохі Станіслава Аўгуста, даверанай асобай якога Ф. Рыкс быў.

[425] Любамірскі Станіслаў (каля 1720 — 1783) — ваенны і дзяржаўны дзеяч; вялікі маршалак каронны.

[426] Любамірская (народж. Чартарыйская) Ізабэла (1736–1816) — жонка С. Любамірскага, вялікага маршалка кароннага. Актыўна праяўляла сябе ў дзейнасці масонскіх лож. Была ініцыятарам няўдалай спробы ажаніць Станіслава Аўгуста Панятоўскага з прынцэсай Бурбон, дачкой прынца Л. Кандэ. Першапачаткова імкнулася стаць афіцыйнай каханкай Станіслава Аўгуста, аднак урэшце стала яго непрымірымым апанентам.

[427] Тыльзіцкая мірная дамова была заключаная ў выніку перамоў паміж імператарамі Францыі Напалеонам і Расіі Аляксандрам у перыяд з 25 чэрвеня да 9 ліпеня 1807 года ў г. Тыльзіт (цяпер г. Савецк Калінінградскай вобласці Расіі).

[428] Вялікае Герцагства Варшаўскае было створанае ў 1807 годзе згодна з Тыльзіцкай мірнай дамовай з польскіх земляў, якія адышлі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай да Прусіі. З'яўлялася пратэктаратам Францыі, хоць фармальна ўзначальваў яго кароль Саксоніі. Існавала да 1813 года.

[429] Віляноўскі палац — шэдэўр барочнай архітэктуры, пабудаваны Аўгустынам Лоцы ў 1677–1698 гадах для караля Яна Сабескага. У 1778 годзе стаў уласнасцю Ізабэлы Любамірскай, а ў 1805 годзе тут быў адчынены адзін з першых музеяў Польшчы, ініцыятарам стварэння якога стаў Станіслаў Костка Патоцкі.

[430] Татаркевіч Якуб (1798–1854) — скульптар, аўтар шматлікіх помнікаў на варшаўскіх могілках, бюстаў дзеячаў польскай культуры і мастацтва, а таксама скульптур на рэлігійныя сюжэты.

[431] Бутаўт-Анджэйковіч Міхаіл Фадзеевіч (1778–1830) — расійскі дзяржаўны дзеяч; стацкі радца (1813). Гродзенскі (1817–1824), а затым валынскі (1824–1828) грамадзянскі губернатар.

[432] Валовіч Іаахім Антон (?—1833) — граф, тайны радца, кіраўнік Беластоцкай вобласці; сенатар (з 1832 г.).

[433] Гіжыцкі Барталамей Каятанавіч (1775–1826) — генерал-маёр, валынскі грамадзянскі губернатар (1816–1825).

[434] Грахольскі Мікалай Мартынавіч — стацкі радца, губернатар Падольскай губерні (1823–1831).

[435] Сулістроўскі Казімір (Казімір Алаізіевіч; каля 1780 — 1818) — мінскі грамадзянскі губернатар (1815–1818), стацкі радца.

[436] Міркавіч Фёдар Якаўлевіч (1790–1886) — расійскі ваенны і дзяржаўны дзеяч; віленскі генерал-губернатар (1840–1850), затым інспектар ваенных навучальных устаноў і сенатар.

[437] Пакроўскі — чыноўнік канцылярыі віленскага генерал-губернатара.

[438] Юфераў — палкоўнік жандармерыі, болей інфармацыі пра яго знайсці не ўдалося.

[439] Мяноўскі Юзаф (1804–1879) — медык і грамадскі дзеяч. Пасля арышту ў 1840–1841 гадах у Вільні пераехаў у Пецярбург, дзе узначаліў кафедру псіхіятрыі Пецярбургскага імператарскага ўніверсітэта. Прыдворны ўрач імператара Мікалая І (1848).

[440] Вельк — віленскі аптэкар, бацька дактароў медыцыны Аляксандра і Паўла Велькаў, якія вучыліся разам з С. Мараўскім.

[441] Трэнтоўскі Браніслаў Фердынанд (1808–1869) — філосаф, педагог, публіцыст. Прытрымліваўся месіяністычных поглядаў на будучыню польскага народа.

[442] Ламачэўскі — палкоўнік жандармерыі.

[443] М. Маліноўскі ўпэўнена гаворыць пра невінаватасць Ю. Мяноўскага, аднак іншы добра абазнаны сучаснік, З. Ш. Фялінскі, маці і зяць якога праходзілі па справе аб канспіратыўнай сетцы Ш. Канарскага, згадвае ва ўспамінах, напісаных і апублікаваных, калі Мяноўскага ўжо не было сярод жывых, факты, што сведчаць як мінімум

пра яго лаяльнасць да змоўшчыкаў: «Канарскі... накіраваўся наўпрост у клініку, якою кіраваў сябра Саюза прафесар Мяноўскі, і папрасіў неадкладна размясціць яго ў ложку як хворага. Мяноўскі паклаў яго ў асобнай палаце, прызначанай для заможных, і даручыў апеку над ім студэнтам, што ўдзельнічалі ў змове, якія не толькі нікога чужога да яго не дапускалі, але і паведамлялі пра ўсё, што адбывалася ў горадзе. Хутка ператрусы ў дамах спыніліся, і змучаная дарэмнымі пошукамі паліцыя ў знямозе апусціла рукі, тады і арганізавалі вываз Канарскага з Вільні. Распаўсюдзіўшы ў клініцы вестку пра смерць хворага, якім ён прыкідваўся, падрыхтавалі ўсё да пахавання і, зрабіўшы ў труне дастатковую для дыхання адтуліну, забілі вечка і ў сціплым суправаджэнні вывезлі ўяўнага нябожчыка на могілкі, дапусціўшы адных толькі ўдзельнікаў змовы да магілы. Калі сцямнела, вызвалілі Канарскага з труны...» — Feliński Z. Szcz. Pamiętniki. Warszawa, 2009. S. 123.

[444] Арлоў Аляксей Фёдаравіч (1787–1862) — граф; ваенны і дзяржаўны дзеяч. Начальнік III Аддзялення ўласнай Яго Імператарскай Вялікасці канцылярыі і шэф корпуса жандараў (1845–1856). Старшыня Дзяржаўнага савета і Камітэта міністраў (1856–1862).

[445] Назімаў Уладзімір Іванавіч (1802–1784) — дзяржаўны дзеяч. У 1840–1841 гадах быў камандзіраваны ў Вільню, дзе старшынстваваў у следчай камісіі па справе «паслядоўнікаў Канарскага». Віленскі ваенны губернатар (1855–1863). Генерал ад інфантэрыі (1859). Член Дзяржаўнага савета Расійскай імперыі (1861).

[446] Кавелін Аляксандр Аляксандравіч (1793–1850) — рускі ваенны і дзяржаўны дзеяч; генерал ад інфантэрыі. Пецярбургскі генерал-губернатар (1842–1846).

[447] Верагодна, маецца на ўвазе жонка фельдмаршала П. Х. Вітгенштэйна, Антонія Станіславаўна (Антонія Цэцылія, нарodж. Снарская; 1779–1856).

[448] Верагодней за ўсё, маецца на ўвазе другая жонка віленскага губернатара М. А. Далгарукава, Люцыя (народж. Ваўжэцкая, у першым шлюбе Забела; 1801—?), фактычна купленая ў свайго першага мужа за 100 тысяч рублёў.

[449] Марыя Мікалаеўна (1819–1876) — вялікая княгіня, дачка Мікалая I і Аляксандры Фёдараўны; у першым шлюбе (з 1839 г.) з герцагам Максіміліянам Лейхтэнбергскім.

[450] Бекю (у замужжы Мяноўская) Аляксандра (1804–1832) — народжаная ад адной маці сястра паэта Ю. Славацкага; жонка М. Мяноўскага (з 1831 г.).

[451] Шпіцнагель Людвік (1807–1827) — выпускнік Віленскага ўніверсітэта, навучэнец Інстытута ўсходніх моў пры Міністэрстве замежных спраў у Пецярбургу. Сябар Ю. Славацкага.

[452] «Philhellene» — грэкафіл; прыхільнік Грэцыі.

[453] Шэмеш Адам (1808–1864) — беларускі мастак, гісторык мастацтва, грамадскі дзеяч. Зяць Е. Фялінскай. Мемуарыст.

[454] Ю. Э. Пшацлаўскі ўзгадвае, што «постоянное напряжение нервной системы, усиленное обнаружением некоторых злоупотреблений и упущений полиции, вредно отражаясь на умственном организме генерала, выработало во всех его действиях и речах ту эксцентричную резкость, которую все замечали и от которой он удерживался лишь при личных докладах Государю. В них Кавелин описывал положение таким, каким оно казалось разгоряченному его воображению, и Государю, уверенному в преданности и добросовестности правителя столицы, она представлялась каким-то пандемониумом. Кавелину предоставлена была полная власть для преобразовательных мероприятий. Состояние генерала не было еще совершенным помешательством, он даже сознавал свою ненормальность и по возможности старался скрывать ее. И потому с хитростью, свойственною подобным полусумасшедшим, предупреждал Государя, что его образ действия многих вооружает против него и что они, вероятно, постараются повредить ему в мнении Его Величества.

В официальных сношениях Кавелина с министрами и другими властями проявлялась такая же странность, как в его речах и поступках. Под его диктовку писались крайне эксцентричные отзывы, где он требовал распоряжений невозможных, а иногда делал замечания и формальные выговоры. К счастью, все это тотчас же забывал, и правитель его канцелярии (впоследствии сенатор) Жданов, давая ему та-

кие уродливые бумаги к подписанию, не отправлял их по назначению. Когда же генерал настаивал, чтобы отзыв [был] тотчас при нем отослан, тогда Жданов посылал за рассыльным погоню, которая отбирала бумагу. Если же она была уже получена, то предупреждал адресата, прося оставить ее без последствий и без ответа.

Таким образом, состояние Кавелина стало известным разным влиятельным особам, и некоторые из них доводили о нем до Высочайшего сведения. Но Государь при свидании с Кавелиным не замечал в нем ничего особенного, странности же его приписывал пламенной ревности к службе, а раздражительность обнаруживаемым злоупотреблениям полиции.

И так генерал свободно юродствовал в Петербурге в продолжение первых месяцев 1846 года» — гл.: Пшацлаўскі В. Калейдаскоп успамінаў: у 2 т. Т. 2. Мінск: Лімарыус, 2012. С. 584–585.

455 Ленчыцкі Мікола (1574–1653) — беларускі рэлігійны дзеяч і асветнік. Выкладчык Нясвіжскага калегіума, прафесар Віленскага ўніверсітэта.

456 У рукапісе паўсюль гэтае прозвішча напісана: Пашкевіч. *(Заўвага Ю. Трацsmall Трацяка.)*

457 Таварыства сяброў навук было заснаванае ў Варшаве ў 1800 годзе паводле ініцыятывы Т. Чацкага, Я. Альбертрандзі, С. Солтыка і К. Дмахоўскага. У 1820–1823 гадах па замове С. Сташыца архітэктарам А. Карацы быў пабудаваны дом, перададзены ўладальнікам таварыству. Пасля паўстання 1830 года таварыства было закрытае, і ў 1832–1857 гадах у яго будынку размяшчалася ўпраўленне дзяржаўных латарэй. У 1857–1862 гадах тут месцілася Медыка-хірургічная акадэмія. У цяперашні час будынак належыць Польскай акадэміі навук. У прыватнасці, у ім размяшчаецца Інстытут літаратурных даследаванняў ПАН.

458 Фларыян Жан-П'ер (1755–1794) — французскі пісьменнік, траюрадны пляменнік Вальтэра. Аўтар псеўдагістарычных раманаў і паэм, перакладчык на французскую мову рамана М. Сервантэса «Дон Кіхот».

459 «*Numa baissa le flambeau et alluma le bucher*» — «Нума апусціў паходню і падпаліў вогнішча» (фр.).

[460] Панінскі Адам (1732 або 1733–1798) — князь (1773), польскі палітычны і дзяржаўны дзеяч. Быў платным агентам Расіі. Пасля забароны дзейнасці езуіцкага ордэна, маёмасць якога рэквізавалася на патрэбы адукацыі, настойваў на перадачы яго шляхце. Маршал сейма Рэчы Паспалітай (1773–1775), на якім зацверджаны быў падзел Рэчы Паспалітай. Быў прысуджаны да смяротнага пакарання за здраду (1790), але Таргавіцкая канфедэрацыя адмяніла гэты прысуд.

[461] Храптовіч Іяхім Ігнацы Літавар (1729–1812) — палітычны і дзяржаўны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага, мецэнат. Апошні канцлер Вялікага Княства Літоўскага (з 1793 г.).

[462] М. Маліноўскі памыляецца: князь Калікст Панінскі (1753–1817), генерал войск каронных, быў не сынам, а братам князя А. Панінскага.

[463] Залускі Юзаф Анджэй (1702–1774) — польскі рэлігійны і дзяржаўны дзеяч, мецэнат. Разам з братам Анджэем Станіславам стаў заснавальнікам найбуйнейшай польскай бібліятэкі, якая была вывезеная ў 1794 годзе паводле асабістага ўказання Кацярыны II у Пецярбург і стала асновай Імператарскай публічнай бібліятэкі.

[464] Віртэмбергскі Аляксандр Фрыдрых (1771–1833) — брат імператрыцы Марыі Фёдараўны.

[465] Марыя Фёдараўна (народж. прынцэса Сафія Даратэя Аўгуста Луіза Віртэмбергская; 1759–1828) — жонка Паўла I (з 1776 г.), імператрыца расійская (з 1796 г.).

[466] Валконскі Пётр Міхайлавіч (1776–1852) — князь, расійскі дзяржаўны дзеяч; міністр двара (1826–1852).

[467] Альварэс Эмануэль (1526–1582) — рэлігійны дзеяч і педагог; прафесар лацінскай граматыкі ў Каімбры і Лісабоне.

[468] Канарскі Станіслаў (Геранім Францішак; 1700–1773) — рэлігійны дзеяч, асветнік, пісьменнік.

[469] Бельскі Ян (1714–1768) — пісьменнік, гісторык і рэлігійны дзеяч; езуіт. Адзін з ідэолагаў і лідараў руху ў абарону польскай мовы, ініцыятар увядзення яе ва ўжытак езуіцкіх школьных тэатраў.

[470] Герастрат — жыхар старажытнагрэчаскага горада Эфеса, які спаліў у 356 г. да нашай эры храм Артэміды Эфескай (адзін з сямі цудаў свету), каб набыць вядомасць.

[471] Уейскі Тамаш (1612–1689) — палітычны і рэлігійны дзеяч; епіскап Кіеўскі.

[472] Ян II Казімір Ваза (1609–1672) — польскі кароль і вялікі князь літоўскі (1648–1668).

[473] Дом прафесараў у Вільні — частка комплексу будынкаў былога езуіцкага кляштара з касцёлам Св. Ігнацыя і навіцыятам, што размяшчаўся паміж вуліцамі Ігнацыеўскай, Татарскай і Бенедыктынак, з канца XVIII стагоддзя Ігнацыеўскія казармы; у цяперашні час частку будынкаў комплексу займае Міністэрства аховы краю Літвы (на вул. Татору), частку (менавіта навіцыят і ўласна манастырскія, не гаспадарчыя пабудовы) — Тэхнічная бібліятэка Літвы (на вул. Швянта Ігнота).

[474] Слупскі Мікола (1616? — 1693) — прэлат кусташ (з 1663 г.), канонік Віленскага капітула (з 1649 г.), надзвычай энергічны тытулярны епіскап гратыянапольскі, суфраган віленскага епіскапа-ардынара для Беларусі (1669–1693).

[475] Гербурт Мамерт (1789–1873) — рэлігійны дзеяч; доктар тэалогіі (1816), рэктар Галоўнай семінарыі ў Вільні (1812–1829), канонік кафедральнай капітулы ў Луцку (1819), затым у Вільні.

[476] Цецішэўскі Каспер Казімір (1745–1831) — канонік варшаўскі, затым каад'ютар кіеўскі, епіскап Пінскі, епіскап Луцкі і Жытомірскі, архіепіскап і мітрапаліт Магілёўскі. М. Маліноўскі памыляецца: К. Цецішэўскі жыў 86 гадоў.

[477] Падгарадзенскі Ян Канты (1741–1832) — епіскап-суфраган Луцкі і Жытомірскі, епіскап Луцкі.

[478] Грубер Габрыэль (1740–1805) — генерал ордэна езуітаў у Расіі.

[479] Ваўжэцкі Тамаш (1759–1816) — ваенны і палітычны дзеяч Рэчы Паспалітай; пасля ўзяцця ў палон А. Б. Т. Касцюшкі — правадыр паўстання.

480 Тышкевіч Вінцэнт (1757–1816) — граф; дзяржаўны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага. Сакратар вялікі літоўскі (1781), пазней стараста стралкоўскі. Заснавальнік Свіслацкай гімназіі.

481 Кажанецкая (народж. Тышкевіч) — сястра В. Тышкевіча.

482 Кажанецкі — памешчык, уладальнік маёнтка Дабоі.

483 Панятоўскі Юзаф Антоні (1763–1813) — князь; пляменнік Станіслава Аўгуста Панятоўскага, ваенны дзеяч. Маршал Францыі (1813).

484 Тышкевіч (народж. Панятоўская) Марыя Тэрэза (1761–1834) — жонка В. Тышкевіча (з 1776 г.).

485 Талейран-Перыгор Шарль Марыс дэ (1754–1838) — князь; французскі палітык і дыпламат. Міністр замежных спраў у чатырох урадах Францыі. Прэм'ер-міністр Францыі (ліпень — верасень 1815 г.).

486 *«Comment va mon prince?» — «Comme vous voyez, Madame»* — «Як справы, князь?» — «Як бачыце, васпані» (фр.).

487 Магчыма, маецца на ўвазе Сабаньскі Міхал (1755–1832) — падчашы і стольнік вінніцкі. Гэтая версія тым больш верагодная, што сам М. Маліноўскі паходзіць з Вінніцкай губерні, а таму мог ведаць гэтую гісторыю з дзяцінства.

488 Чэўкін Уладзімір Іванавіч (1754–1831) — рускі ваенны і дзяржаўны дзеяч. Генерал-маёр. Падольскі грамадзянскі губернатар (1801–1809).

489 Аляксандра Паўлаўна (1783–1801) — вялікая княжна, дачка імператара Паўла I і Марыі Фёдараўны.

490 Юзаф (1776–1847) — эрцгерцаг аўстрыйскі, палацін венгерскі, намеснік аўстрыйскага імператара ў Венгрыі.

491 Кіцкі Фердынанд Ануфры (1715–1797) — львоўскі рымска-каталіцкі епіскап (1780–1797).

492 Патоцкі Станіслаў Шчэнсны (1753–1805) — граф; палітычны і дзяржаўны дзеяч Рэчы Паспалітай. Фактычны кіраўнік прарасійскай Таргавіцкай канфедэрацыі.

[493] Грэкоўскі — брыгадзір, удзельнік Таргавіцкай канфедэрацыі.

[494] Дзяніска Іяхім Макасей (1756 — каля 1812) — актыўны ўдзельнік паўстання пад кіраўніцтвам А. Б. Т. Касцюшкі; брыгадзір паўстанцаў. У адрозненне ад Касцюшкі, Ю. У. Нямцэвіча, Я. Кілінскага і іншых заўважных дзеячаў паўстання ў 1798 годзе прыняў ад Расіі чын генерал-маёра, у выглядзе кампенсацыі за канфіскаваны маёнтак атрымаў 200 душ прыгонных. Памёр у адзіноце, у Пецярбургу, абвінавачаны суайчыннікамі ў здрадзе.

[495] Патоцкі-малодшы Шчэнсны Ежы (1776–1810) — граф, сын С. Шч. і Ю. Патоцкіх.

[496] Струвэ Васіль Якаўлевіч (Фрыдрых Георг Вільгельм; 1793–1864) — астраном, член Пецярбургскай акадэміі навук (1832), першы дырэктар Пулкаўскай абсерваторыі (з 1839 г.).

[497] Службовае свята. *(Заўвага Ю. Траццяка.)*

[498] Арлай Іван Сямёнавіч (1771–1829) — закарпацкі ўкраінец («русін»), выпускнік Медыцынскай акадэміі (1793), доктар медыцыны і хірургіі Дэрпцкага ўніверсітэта (1806). Урач генеральнага сухапутнага шпіталя (1812). Дырэктар Нежынскай гімназіі (1821–1826). Ліставаўся з Ё. В. Гётэ.

[499] Стайковіч Апанас Іванавіч (1773–1832) — серб; прыродазнаўца, прафесар фізікі Харкаўскага ўніверсітэта (1803–1813).

[500] Кукальнік Васіль Рыгоравіч (1765–1821) — закарпацкі ўкраінец («русін»), выпускнік Лембергскай акадэміі; прафесар Замосцкага ліцэя (1790-я гг.). Ардынарны прафесар доследнай фізікі Галоўнага педагагічнага інстытута ў Санкт-Пецярбургу (з 1803 г.). Настаўнік рымскага і расійскага грамадзянскага права вялікіх князёў Мікалая і Міхаіла Паўлавічаў (1813–1817). Першы дырэктар Нежынскай гімназіі (1820–1821).

[501] Кукальнік Павел Васільевіч (1795–1884) — гісторык-краязнаўца, паэт, цэнзар. Прафесар усеагульнай гісторыі і статыстыкі Віленскага ўніверсітэта (1824–1832). Сын В. Р. Кукальніка, брат паэта Н. В. Кукальніка. Пакінуў поўныя захаплення ўспаміны пра

М. М. Навасільцава, напісаныя ў супрацьвагу мемуарам Ю. Э. Пшацлаўскага. У якасці цэнзара дазволіў да публікацыі некалькі кніг В. І. Дуніна-Марцінкевіча, у тым ліку пераклад на беларускую мову «Пана Тадэвуша» А. Міцкевіча.

[502] Нежынскі ліцэй — дакладней, Нежынская гімназія вышэйшых навук князя Безбародкі, закрытая навучальная ўстанова; адчынілася 19 красавіка 1820 года. Яе атэстаты прыраўноўваліся да атэстатаў расійскіх універсітэтаў; яе выпускнікі, якія атрымлівалі ступень кандыдата, мелі права на чын 12-га класа (паручніка або губернскага сакратара). Гл.: Супронюк О. К. Н. В. Гоголь и его окружение в Нежинской гимназии: биобиблиографический словарь. Киев, 2009. С. 12–15.

[503] Кушалеў-Безбародка Аляксандр Рыгоравіч (1800–1855) — граф; дзяржаўны дзеяч і мецэнат. Заснавальнік Нежынскага ліцэя (гімназіі) і ганаровы яго апякун; траюрадны пляменнік вядомага паплечніка Кацярыны II канцлера князя А. А. Безбародкі.

[504] Доўгірд Анёл (1776–1835) — беларускі рэлігійны дзеяч і мысляр; прафесар філасофіі і логікі Віленскага ўніверсітэта (1818–1832, з перапынкамі).

[505] Гінтыла Ян Хрызастом (1788–1857) — рэлігійны дзеяч, калекцыянер-бібліяфіл. Служыў капеланам Мальтыйскага ордэна ў Пецярбургу (1841–1844). Гл. пра яго: Sendzikas K. Kun. J. Kr. Gintillos asmenine biblioteka: Bobliografijos zinios. Kaunas, 1939. № 4 (70). S. 123–125.

[506] Каравецкі Аляксандр Сікставіч (1797–1864) — педагог, юрыст. Выкладаў права ў Віленскім універсітэце (1822–1831). З 1841 года выкладаў права ў Маскоўскім універсітэце.

[507] Фушэ Жазэф (1759–1820) — французскі палітычны і дзяржаўны дзеяч. Старшыня клуба якабінцаў (1793). Міністр паліцыі (1799–1810). Герцаг Атранцкі (1809). Актыўна садзейнічаў першай і другой (пасля бітвы пры Ватэрлоа) рэстаўрацыі Бурбонаў.

[508] 6 красавіка 1814 года з прапановы князя Ш. М. Талейрана была адноўленая манархія на чале з прадстаўніком дынастыі Бурбонаў Людовікам XVIII. Аднак, нягледзячы на лаяльныя адносіны караля да

войска і новай (напалеонаўскай) арыстакратыі, яго атачэнне правакавала масавую незадаволенасць, што дазволіла Напалеону 1 сакавіка 1815 года высадзіцца з вострава Эльба на паўднёвым беразе Францыі і ўтрымліваць уладу ў ёй на працягу ста дзён.

509 Людовік XVIII (1755–1824) — кароль Францыі (з 1814 года).

510 Арыстоцель (384 — 322 да н. э.) — грэчаскі філосаф, вучань Платона.

511 Аляксандр III Македонскі (356 — 323 да н.э.) — македонскі цар (з 336 г. да н. э.) з дынастыі Аргеадаў. Адзін з найвялікшых военачальнікаў антычнага свету.

512 Местр Жазэф дэ (1753–1821) — каталіцкі філосаф, літаратар, палітык і дыпламат. Пасланнік Сардзінскага каралеўства ў Расіі (1803–1817). Зрабіў вялікі ўплыў на развіццё ідэалогіі палітычнага кансерватызму.

513 Трактат «Пра Папу» выйшаў у Ліёне ў 1819 годзе.

514 Філасофска-публіцыстычны цыкл «Санкт-Пецярбургскія вечары» (Парыж, 1821) у канцэнтраваным выглядзе ўтрымлівае асноўныя пастулаты філасофіі Ж. дэ Местра, гл.: Местр Ж. де. Санкт-Петербургские вечера. СПб., 1998.

515 Кавур Каміла Бенсо (1810–1861) — маркіз, затым граф; італьянскі палітычны дзеяч, ідэолаг аб'яднання Італіі пад эгідай сардзінскага караля Віктора Эмануіла; першы міністр замежных спраў, ваеннамарскіх сіл і старшыня Савета міністраў аб'яднанай Італіі (1861).

516 Местр Франсуа Ксаверы дэ (1762–1852) — брат Ж. дэ Местра; сардзінскі дваранін на рускай службе. Ваяваў у рускім войску падчас антынапалеонаўскіх войнаў. Атрымаў вядомасць як літаратар.

517 Кейзерлінг Герман Карл (1696–1764) — барон, затым з 1741 года граф; сапраўдны тайны радца. Расійскі дыпламат; пасол у Польшчы (1733–1744, 1749–1752, 1762–1764), Прусіі (1746–1748) і ў Аўстрыі (1749 і 1752–1761). Прэзідэнт Расійскай акадэміі навук.

518 У рукапісе: posługującу. *(Заўвага Ю. Трацццяка.)*

519 Панін Мікіта Іванавіч (1718–1783) — граф; рускі дзяржаўны дзеяч. Каардынатар рускай знешняй палітыкі ў першы перыяд кіравання Кацярыны II. Выхавальнік цэсарэвіча Паўла Пятровіча. Аўтар аднаго з першых канстытуцыйных праектаў у Расіі.

520 Апраксін Сцяпан Фёдаравіч (1702–1758) — граф; рускі ваенны і дзяржаўны дзеяч; генерал-фельдмаршал (1756), прэзідэнт ваеннай калегіі (1746–1758). Галоўнакамандуючы рускім войскам ў гады Сямігадовай вайны. Быў абвінавачаны ў дзяржаўнай здрадзе і пасля допыту памёр.

521 Румянцаў Пётр Аляксандравіч (1725–1796) — граф; рускі ваенны і дзяржаўны дзеяч; адзін з найбуйнейшых рускіх военачальнікаў XVIII стагоддзя. Падчас Сямігадовай вайны адзначыўся ў бітвах пры Грос-Егерсдорфе і Кунерсдорфе. Генерал-фельдмаршал (1770).

522 Сямігадовая вайна 1756–1763 гадоў была адным з найбуйнейшых ваенных канфліктаў XVIII стагоддзя. Звязаная са спробай Англіі паслабіць Францыю, традыцыйнага суперніка ў барацьбе за ўплыў у Еўропе. Фактычна была вайной дзвюх кааліцый: Англія і Прусія ваявалі супраць Расіі, Аўстрыі і Францыі.

523 Радзівіл Юзаф Мікалай (1736–1814) — князь, дзяржаўны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага. Ваявода мінскі, вялікі пісар літоўскі.

524 Радзівіл Мацей (1749–1800) — князь, дзяржаўны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага; кампазітар і драматург. Кашталян віленскі (з 1788 г.).

525 Радзівіл Людвіг Мікалай (1773–1830) — князь, военачальнік. Ардынат клецкі.

526 Радзівіл Дамінік Геранім (1786–1813) — князь; ардынат нясвіжскі, ад’ютант Напалеона. Бацька С. Д. Вітгенштэйна.

527 Радзівіл Якуб (1748–1808) — князь.

528 Пац Міхал (1754–1800) — ваенны і дзяржаўны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага; стараста ковенскі і барцянскі; генерал-маёр.

529 Несялоўскі Юзаф (1728–1814) — дзяржаўны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага; апошні ваявода навагрудскі (1773–1794).

[530] Незразумела, каго з роду Дзяржбіцкіх М. Маліноўскі мае на ўвазе. Адзіны прадстаўнік роду, які быў ваяводаю, — Шымон Дзяржбіцкі, ваявода ленчыцкі. Акрамя таго, пасады брэст-літоўскага ваяводы проста не існавала: да 1795 года быў тытул ваяводы брэсцкага, пасля 1812 года — пасада маршалка Брэст-літоўскага павета (указана Д. Ч. Матвейчыкам).

[531] М. Маліноўскі зблытаў Людвіка Плятэра (гл. ніжэй) з ягоным бацькам, буйным дзяржаўным дзеячам Вялікага Княства Літоўскага Казімірам Канстанты Плятэрам (1749–1807), старастам інфлянцкім, кашталянам троцкім, апошнім падканцлерам літоўскім.

[532] Ордэн Белага Арла быў заснаваны ў Польшчы ў 1705 годзе Аўгустам II. З'яўляўся вышэйшай узнагародай Польшчы, быў скасаваны ў 1795 годзе пасля падзелаў Рэчы Паспалітай. Зноў зацверджаны як вышэйшая ўзнагарода Герцагства Варшаўскага (1807). У 1815–1831 гадах быў вышэйшай узнагародай Царства Польскага. З 1831 года быў адным з ордэнаў Расійскай імперыі.

[533] Масальскі Ігнацы Якуб (1727–1794) — князь, рэлігійны дзеяч, мецэнат. Епіскап Віленскі (1762–1794). Быў без суду пакараны смерцю ў Варшаве 9 мая 1794 года па абвінавачванні ў здрадзе інтарэсам Рэчы Паспалітай.

[534] Корвін-Касакоўскі Ян Непамуцэн (1755–1808) — рэлігійны дзеяч; епіскап Інфлянцкі (з 1794 г.) і Віленскі (з 1798 г.).

[535] Шыман Марцін Касакоўскі (1742–1794) — вялікі гетман літоўскі, быў павешаны як здраднік у Вільні 25 красавіка 1794 года. Той жа лёс спасцігнуў ягонага брата, епіскапа Інфлянцкага і каад'ютара віленскага Юзафа Казіміра Касакоўскага (1738–1794) у Варшаве 9 мая 1794 года (пакараннем кіраваў Ян Кілінскі).

[536] Салюстый Крысп Гай (86 — 35 да н. э.) — рымскі гісторык; аўтар манаграфій «Пра змову Катыліны» і «Югурцінская вайна».

[537] Сенека Луцый Аней (каля 4 — 65) — рымскі паэт, філосаф, палітычны дзеяч; аўтар трагедый.

538 Бжастоўскі Павел Ксаверы (1739–1827) — дзяржаўны і рэлігійны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага, мецэнат, перакладчык. Духоўны рэферэндарый Вялікага Княства Літоўскага (1774–1787). У сваім маёнтку Паўлава ўвёў шырокае самакіраванне для сялян (так званая Паўлаўская рэспубліка).

539 Кукевіч Тадэвуш (каля 1765 — 1848) — віленскі юрыст; пракуратар асэсорыі Вялікага Княства Літоўскага. Пасля трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай быў прызначаны віленскім губернскім пракурорам. Сябра віленскага Тыпаграфічнага таварыства. Пасля паўстання 1830–1831 гадоў як адзін з бліжэйшых супрацоўнікаў М. М. Навасільцава быў вымушаны перабрацца ў Пецярбург, дзе служыў у кадыфікацыйнай камісіі.

540 Датычна Т. Кукевіча гэтая заўвага здаецца як мінімум перабольшаннем. У прыватнасці, ён апынуўся ўцягнутым у аферу з купляй Віленскім універсітэтам па свядома завышаным кошце яго маёнтка Замэчак, розніцу з продажу якога атрымаў М. М. Навасільцаў: «Пелікан, выехаўшы неяк на шпацыр за горад, сустрэў адваката Кукевіча, гаспадара гэтага маёнтка, што знаходзіцца непадалёк ад Вільні. Паколькі яны былі знаёмыя, Пелікан спытаўся ў яго, чаму выглядае ён такім збянтэжаным. Кукевіч пачаў скардзіцца на сваю гаспадарку ў Замэчку, што панёс вялікія страты, а прыбытку няма, адны клопаты. “Прадай, — кажа Пелікан, — гэты фальварак універсітэту; ён спатрэбіцца нам для агранамічнай школы”. — “Ахвотна”. — “Колькі ён каштуе?” — “Сто пяцьдзясят тысяч”. — “Гэта мала; гэты фальварак каштуе даражэй; мы дамо ўдвая больш”. — “Ах, дабрадзей!” — “Зараз жа пасылаю да міністра для зацвярджэння гэтай дамовы”. [...] [Навасільцаў], вычакаўшы час, калі можа падысці гэтая чаканая рэзалюцыя, прыехаў у той дзень у Вільню, атрымаў яе і выклікаў Кукевіча.

“Ваша міласць прадае свой Замэчак і хоча за яго дзвесце тысяч?” — “Так, ваша яснавяльможнасць”. — “Вельмі добра; вось падрыхтаваны кантракт, вось грошы і квітанцыя аб выплаце, — падпішыце, ваша міласць”. Кукевіч, ашалеўшы ад нечаканага шчасця і такога гладкага заканчэння дамовы, падпісвае.

Пасля подпісу Навасільцаў аддае кантракт і квітанцыю Пелікану і, адарваўшы ад паперыны на стале кавалачак, піша на ім, што пазычыў

у Кукевіча трыццаць тысяч срэбных рублёў, і аддае яму гэтую паперку. Кукевіч страціў прытомнасць. Аднак, прыйшоўшы ў сябе, як разумны чалавек, упаў у ногі Навасільцаву і папрасіў, каб той даў яму пасаду пры сваёй канцылярыі. [...] Кукевіч мог радавацца, што так добра прадаў свой Замэчак, бо неўзабаве на сваёй новай пасадзе зарабіў у некалькі разоў больш, чым яму належыла за гэты фальварак, а што дасталася Навасільцаву — з тым ён вымушаны быў развітацца» — Massalski E. Massalski E. T. Z pamiętników (1799–1824) // Z filareckiego świata: Zbiór wspomnień z lat 1816–1824. Warszawa, 1924. S. 300–301.

ІМЕННЫ ПАКАЗАЛЬНІК

Абер Д. *181*
Агінская А. *112, 203, 210*
Агінская В. *112, 211*
Агінская І. *112, 210*
Агінская Ю. *112, 211*
Агінскі Б. М. *112, 211*
Агінскі І. К. *112, 211*
Агінскі М. Кл. *102, 112, 143, 203, 205, 210, 212*
Агінскі М. М. *112, 211*
Адынец А. Э. *12, 18, 19, 44, 77, 93, 104, 169, 206*
Акелайціс М. *18, 21*
Аленін А. М. *11, 70, 189*
Алізар Ф. -Н. *37, 164*
Альбертрандзі Я. *219*
Альбрэхт Гагенцолерн *56, 181*
Альварэз Э. *127, 220*
Аляксандр І *16, 29, 37, 107, 121, 125–128, 143, 155, 159, 162–164, 172, 174, 183, 208, 215*
Аляксандр ІІ *18, 21, 189, 193*
Аляксандр Македонскі *23, 137, 176, 225*
Аляксандр Ягелончык *30, 160*
Аляксандра Паўлаўна *131, 132, 222*
Аляксандра Фёдараўна *76, 123, 193, 218*
Аляшкевіч Ю. *76, 77, 194–195*
Анацэвіч І. *94, 200*
Анджэйковіч — *гл. Бутаўт-Анджэйковіч М. Ф.*
Апраксін С. Ф. *140, 226*
Арлай І. С. *136, 223*
Арліцкі Д. *44, 170*
Арлоў А. Ф. *122, 217*
Арлоўскі А. В. *9, 76, 90, 97, 194, 197*
Арыстоцель *23, 137, 225*
Арыян Фл. *187*
Асінскі А. *38, 164*
Асінскі Л. *108, 209*
Аўгуст ІІ *227*
Баброўскі М. *63, 94, 136, 187*
Бавуа Д. *156, 164*
Багдановіч-Дваржэцкі І. *102, 205*
Байран Дж. Г. Н. *104, 207*
Балінскі І. *41, 168*
Балінскі М. *16, 26, 38, 41, 155, 168*
Бамаршэ П. -А. -К. *206*
Баркоў І. С. *49, 175*
Бароўскі А. *51, 52, 177*
Бароўскі Л. *40, 41, 51, 69, 167, 177*
Безбародка А. А. *224*
Бекю Ал. *123, 218*
Бекю Аўг. *173*
Белапятровіч Е. *37, 164*
Бельскі Я. *127, 220*
Бенігсэн Л. Л. *210*
Бенкендорф А. Х. *96, 201, 202*
Бжазоўскі К. *156*
Бжастоўская Э. *112, 210, 212*
Бжастоўскі І. *112, 212*
Бжастоўскі П. *143, 228*
Блудаў Д. М. *61–64, 185, 187*
Брадзінскі К. *45, 170*
Бранікоўскі А. *12*
Братановский А. *184*
Брут М. Ю. *178*
Букчын С. У. *22*
Булгак І. Я. *60, 65, 185, 187*
Булгарын Ф. В. *7, 10–14, 96, 201, 202*

Бутаўт-Анджэйковіч М. Ф. *121, 215*
Бяляўскі *68*
Бянткоўскі Ф. *8*
Бястужаў А. А. *11*
Вайцяхоўская *107, 108*
Валеўская Т. К. *75, 192*
Валіцкі М. *39, 165*
Валконская З. А. *73, 191*
Валконскі П. М. *126, 220*
Валовіч І. А. *121, 216*
Вальтэр Ф. *219*
Ванькові В. *112, 211*
Вапоўскі А. *79, 196*
Варанцоў М. С. *203*
Вастокаў А. Х. *70, 189*
Ваўжэцкі Т. *129, 221*
Вельк *122, 216*
Вельк А. *216*
Вельк П. *216*
Верашчака (Путкамер) М. *72, 190*
Вернікоўскі Я. *44, 46, 50, 169*
Вигель Ф. Ф. *190*
Віктар Эмануіл *225*
Вільгельм I *56, 181*
Вільгельм Аранскі *56, 181*
Вільгельміна Пруская *56, 181*
Вільмен А. -Ф. *45, 170*
Вінкельман І. *120*
Віртэмбергскі А. Ф. *126, 220*
Віт І. В. *71, 72, 190*
Вітгенштэйн А. С. *122, 123, 217*
Вітгенштэйн Л. П. *13–15, 212*
Вітгенштэйн П. Х. *15, 217*
Вітгенштэйн С. Д. *14, 15, 115, 212, 226*
Вольфганг Я. *40, 41, 167*
Вольскі *108*
Ворцэль Л. Л. *37, 164*
Высоцкі А. *112, 212*
Вяземскі П. А. *73, 191*
Галенчанка Г. Я. *11, 189*
Галіцын Д. У. *70, 73, 97, 189*
Галубовіч М. *147*
Галухоўскі Ю. *53, 94, 136, 178*
Галянішчаў-Кутузаў П. В. *97, 202*
Галянскі Ф. Н. *69, 109, 188*
Гамер *68*
Ганібал А. П. *206*
Ганна Паўлаўна *56, 181*
Гарабурда *158*
Гарацый Флакк К. *175*
Гарэцкі А. *103, 206*
Гейдатэль Я. *46, 171*
Генрых Валезы (Валуа) *79, 81, 196*
Герастрат *221*
Гербурт М. *128, 221*
Гётэ Ё. В. *72, 190, 223*
Гіжыцкі Б. К. *121, 216*
Гізо Ф. *45, 170*
Гінтыл Я. Х. *136, 224*
Гіпакрат *45, 170*
Гогаль М. В. *224*
Грахольскі М. М. *121, 216*
Гржымала Ф. *165*
Гродэк Г. Э. *6, 7, 12, 14, 40, 50, 54, 67, 69, 106, 166, 178, 207*
Гродэк М. *106, 207*
Грубер Г. *129, 221*
Грыбаедаў А. С. *11, 12*
Грэкоўскі *133, 223*
Грэч М. І. *201*
Гурскі *68*
Гут (Гутуўна) А. *53, 177*
Гут Е. *8, 9, 177*
Гут (Гутава) Т. *53, 177*
Гут Э. *9*

Гяцэвіч Я. *41, 168*
Далгарукава Л. *122, 123, 217*
Далгарукаў М. А. *217*
Дамброўскі Я. *163*
Даніловіч І. *94, 136, 199*
Дашкевіч Ц. *8, 211*
Дмахоўскі А. *41, 167*
Дмахоўскі К. *219*
Дмахоўскі М. *41, 167*
Дмахоўскі Фр. *108, 208*
Доўгірд А. *136, 224*
Друцкая-Любецкая К. *107, 208*
Друцкі-Любецкі Г. *107, 208*
Друцкі-Любецкі Ф. К. *75, 76, 107, 121, 193, 208*
Дубецкая *111, 209*
Дубецкая М. *111, 209*
Дубецкі *111, 209*
Дунін-Марцінкевіч В. І. *185, 224*
Дыяген Лаэрцкі *67, 188*
Дэлавинь Ж. *181*
Дэлярош К. *110, 209*
Дэмасфен *50, 176*
Дзяконскі *73, 74, 192*
Дзяніска І. М. *133, 134, 223*
Дзяржавін Г. Р. *105*
Дзяржбіцкі *143, 207, 227*
Дзяржбіцкі Ш. *227*
Ельскі Л. *76, 96, 193*
Єршов В. О. *157*
Жалкеўскі С. *91, 197*
Жукоўскі В. А. *71, 189*
Жыгімонт III *29, 91, 92, 159, 198*
Жыгімонт II Аўгуст *29, 31, 78, 79, 159, 160, 196*
Жыгімонт Кейстутавіч *94, 200*
Жэльветр Г. *10, 14, 93, 95–97, 199, 201*
Жэнгенэ П. Л. *53, 177*
Жэрбін І. Ф. *96, 201*
Завадоўскі П. В. *38, 164*
Завадскі Ю. *8, 9, 10, 51, 53, 177*
Залескі М. *37, 164*
Залуская А. *112*
Залускі А. С. *220*
Залускі К. *98, 203*
Залускі Ю. А. *126, 220*
Замойская К. *100, 124, 204*
Замойскі А. *32, 100, 124, 160, 204*
Замойскі А. Арт. *76, 124, 193–194, 204*
Замойскі С. *124, 204*
Замойскі Я. *29, 81, 83–90, 159, 195*
Залускі Ю. М. *11*
Зан Т. *8, 42, 43, 45–47, 166, 167, 168*
Запольскі Я. С. *78, 196*
Запрудскі І. М. *18*
Збароўскі А. *86, 87, 197*
Збароўскі К. *80, 196, 198*
Збароўскі С. *77–90, 195, 196*
Згерскі А. *102, 205*
Зялінская М. *171*
Зянон *67, 188*
Іаакім *154*
Кавалеўскі Ю. *7, 8, 46, 50, 67, 171*
Кавальскі Ю. *171*
Кавелін А. А. *122–124, 217–219*
Кавур К. *138, 225*
Кажанецкая *129, 222*
Кажанецкі *129, 222*
Кажухоўскі А. *14*
Казакевіч С. *211*
Казлоў І. І. *201*
Калантай Г. *157*
Каменская М. Ф. *193*

Канарскі М. *202*
Канарскі С. *127, 220*
Канарскі Ш. *116, 212, 216–217*
Кандэ Л. *215*
Каніцкая А. М. *147*
Канкрын Я. Ф. *75, 193*
Канстанцін Паўлавіч *9, 47–49, 57, 69, 72, 75, 93, 95, 96–98, 134, 172–174, 194, 201–203*
Канткоўская І. *203*
Канткоўскі Г. *203*
Канткоўскі Мац. *95, 200*
Канткоўскі Міх. *93, 95–98, 199, 202, 203*
Каравецкі А. С. *136, 224*
Каратынскі В. *18, 21*
Карацы А. *219*
Карл X *180*
Карнэль П. *205*
Карчэўскі Ю. *41, 167*
Касакоўскі Ш. М. *227*
Касакоўскі Ю. К. *227*
Кастамараў М. І. *5, 18*
Касцюшка Т. *8, 10, 24, 35, 110, 129, 132, 133, 161, 162, 164, 183, 200, 221, 223*
Катул Г. В. *72, 190*
Катыліна Л. С. *118, 214, 227*
Кацярына II *11, 29, 33, 35, 37, 49, 58, 110, 134, 140, 159, 162, 175–176, 183, 220, 224, 226*
Кейзерлінг Г. К. *139, 140, 225*
Кілінскі Я. *223, 227*
Кіркор А. Г. *17, 18, 20, 21, 147*
Кіркор З. *6, 20*
Кіцкі Ф. А. *131–133, 222*
Кішка-Згерскі В. *101–105, 205, 206*
Клімент XIV *60, 185*
Клячка Ю. *18*
Клячкоўскі Р. *41, 167*
Князевіч К. *36, 162*
Кожмян К. *194, 209*
Контрым К. *10, 16, 40, 41, 43, 165, 166*
Корвін-Касакоўскі Я. Н. *143, 227*
Корсак Ю. *44, 104, 169*
Корсакаў — *гл. Рымскі-Корсакаў А. М.*
Красінскі А. С. *26, 155*
Красінскі З. *77, 195*
Красінскі Ф. *89, 197*
Красіцкі І. *103, 206*
Крашэўскі Ю. І. *18*
Кромвель А. *170*
Крышталевіч Я. *205*
Ксенафонт *53, 177*
Ктэсіфонт *50, 176*
Кубліцкі А. *112, 211*
Кузэн В. *45, 170*
Кукальнік В. Р. *136, 223*
Кукальнік Н. В. *223*
Кукальнік П. В. *136, 223*
Кукевіч Т. *144, 228, 229*
Кулакоўскі Ф. *44, 169*
Кундзіч Т. *102, 105, 206*
Кунцэвіч Я. *186*
Кушалеў-Безбародка А. Р. *136, 224*
Лабойка І. М. *6–8, 105, 207*
Лагеўніцкі І. *41, 168*
Ламаносаў М. В. *175*
Ламачэўскі *122, 216*
Латушкін А. М. *13, 15*
Лаўрынец П. М. *147*
Лейхтэнбергская М. М. *123, 218*
Лейхтэнбергскі М. *218*

Лекает Д. *100*
Ленгніх Г. *25, 26, 154*
Ленскі А. *96, 198, 199*
Ленчыцкі М. *124, 219*
Лернет Я. Н. *39, 165*
Леруа П. *107, 208*
Лівен К. А. *55, 180*
Лікург *92, 197*
Ліноўскі А. *76, 194*
Ліноўскі К. *76, 77, 81, 96, 194*
Ліпінскі Ц. *155*
Ловіцкая (Грудзінская) І. *95*
Лоцы А. *215*
Луі-Філіп *180*
Луіза Пруская *56, 181*
Лукашэвіч Ю. *38, 164*
Львовіч К. *47, 172*
Любамірская А. *214*
Любамірская І. *215*
Любамірская Э. *214*
Любамірскі С. *119, 215*
Людвіг Фердынанд Прускі *110, 209*
Людовік XVIII *136, 137, 224, 225*
Лявіцкі М. *66, 187*
Лялевель І. *6, 11, 12, 14, 16, 94, 106, 107, 128, 136, 155, 207*
Ляпортэ *107*
Ляхніцкі І. Э. *107, 108, 207*
Маанек К. Ф. ван *182*
Мадалінскі А. *36, 162*
Максіміліян Аўстрыйскі *197*
Малеўская З. *19*
Малеўская М. *19*
Малеўская Х. *19, 167*
Малеўскі Ф. *8, 12, 14, 19, 70, 73, 77, 80, 81, 90, 167, 189*
Малеўскі Ш. *14, 41, 43, 68, 100, 101, 168*
Маліноўская Х. *19*
Маліноўскі С. *19*
Мальчэўскі А. *45, 170*
Мантлюк Мантэск'ё дэ Ж. *79, 196*
Мараўскі С. *15, 178, 199, 205, 207, 208, 210, 216*
Марыя Фёдараўна *126, 129, 181, 220*
Марыянна *56, 181*
Масальскі А. *173*
Масальскі І. *143, 227*
Масальскі Э. Т. *163, 173, 174, 229*
Масальскі Ю. *47–49, 54, 55, 123, 173, 174, 179, 180*
Матвейчык Дз. Ч. *147, 208, 227*
Мацяёўскі В. А. *99, 108, 109, 204*
Машынская І. *54, 173, 179*
Машынская Ю. *54, 179*
Машынскі П. *54, 179*
Мельнікаў А. І. *201*
Мерымэ П. *196*
Месмер Ф. *207*
Местр дэ Ж. *138, 225*
Местр дэ Кс. *138, 225*
Мікалай І *29, 69, 73, 75, 96, 107, 122, 136, 159, 163, 169, 174, 180, 185, 188, 216, 218–219, 223*
Міркавіч Ф. Я. *121, 216*
Міхаіл Паўлавіч *107, 135, 136, 223*
Міцкевіч А. *7, 8, 12, 13, 21, 23, 44–46, 50, 70–74, 76, 77, 81, 91–97, 104, 169, 171, 189–192, 195, 198, 199, 202, 203, 209, 224*
Мураўёў М. М. *19, 20, 22*
Мянжыньскі К. *7*
Мяноўскі М. *40, 41, 167, 218*
Мяноўскі Ю. *121, 122, 216, 217*

Навасільцаў М. М. *7, 13, 19, 22, 23, 47, 50, 55, 72, 75, 94–97, 104, 136, 172–174, 200, 203, 224, 228, 229*
Нагурскі К. *111, 112, 209, 210*
Назімаў В. І. *122, 217*
Напалеон І Банапарт *10, 120, 136, 137, 143, 164, 168, 172, 180, 182, 215, 225, 226*
Нарбут Т. *16*
Неры ды М. *111, 112, 210*
Несялоўскі Ю. *143, 226*
Ныка В. *109, 110, 111, 209*
Нямцэвіч Ю. У. *173, 174, 194, 203, 223*
Нясецкі К. *102, 205*
Павел І *23, 26, 29, 34–37, 58, 61, 120, 129–134, 145, 154, 155, 161, 162, 181, 184, 220, 226*
Падалінскі М. *104, 206*
Падгарадзенскі Я. Б. *128, 221*
Падоскі Я. Г. *118, 214*
Пакроўскі *121, 122, 216*
Панін М. І. *140, 226*
Панінскі А. Л. *126, 220*
Панінскі К. *126, 220*
Панятоўскі С. А. *23, 34, 117–119, 145, 161, 184, 214–215, 222*
Панятоўскі Ю. *130, 222*
Парчэўскі А. *12*
Паскевіч І. Ф. *107, 108, 125, 208, 219*
Патоцкая Ю. *223*
Патоцкі І. *117, 119, 120, 213, 214*
Патоцкі Сев. *37, 163*
Патоцкі Ст. К. *117–120, 213, 214–215*
Патоцкі Ст. Шч. *133, 134, 222, 223*
Патоцкі-малодшы Е. Шч. *134, 223*
Паўлучы Ф. В. *180*
Пац Л. *47, 98, 99, 172*
Пац М. *142, 226*
Пачобут-Адляніцкі М. *40, 166*
Пелікан В. *47, 72, 94–96, 136, 172–173, 200, 228*
Петрашкевіч А. *8, 211*
Пётр І *206*
Пётр ІІІ *162, 192*
Пій VII *103, 206*
Пій IX *66, 187*
Пільхоўскі Д. *39, 143, 165, 188*
Пірамовіч Р. *117, 214*
Пісараў А. А. *73, 191*
Платон *225*
Плятэр І. *95, 200*
Плятэр К. *227*
Плятэр Л. *143, 227*
Плятэр Л. А. *95, 200*
Плятэр М. *174*
Праперцый С. А. *72, 191*
Пушкін А. С. *105, 190, 191, 196, 206, 207*
Пшацлаўскі Ю. Э. (Пржецлавский О. А.) *12, 81, 185, 187, 195–199, 201, 218–219, 224*
Рагальскі А. *77, 96, 195*
Рагальскі Л. *77, 195*
Рагозінскі Б. *81*
Радзевіч М. *9*
Радзевіч С. *41, 167*
Радзівіл А. *110, 209*
Радзівіл Дам. *13–15, 142, 212, 226*
Радзівіл Дар. *110, 209*
Радзівіл (Замойская) К. *85, 196*

Радзівіл Мац. *141, 226*
Радзівіл Л. Мік. *142, 226*
Радзівіл (Чорны) Мік. *196*
Радзівіл Міх. *141, 209*
Радзівіл Ю. М. *35, 141, 162, 226*
Радзівіл Я. *142, 226*
Раль А. *10*
Рапнін М. В. *34, 140–142, 144, 145, 161*
Расін Ж. *205*
Розен Г. У. *48, 175*
Румянцаў М. П. *70, 188–189*
Румянцаў П. І. *140, 226*
Рустэм Я. *69, 188*
Рыкс Фр. *118, 119, 214–215*
Рылееў К. Ф. *11*
Рымскі-Корсакаў А. М. *47, 48, 103, 173, 174*
Рыхтар Я. *41, 167*
Рэйтблат А. І. *201*
Сабалеўскі Л. *14, 100, 101, 205*
Сабалеўскі Я. *46, 171*
Сабаньская К. *71, 72, 190*
Сабаньскі Г. *71, 190*
Сабаньскі М. *130, 131, 222*
Сабатын К. *54, 179*
Сабескі Я. *215*
Сабінскі Ю. Г. *212, 213*
Сакалоўскі Л. *196*
Сакрат *177*
Салон *92, 197*
Салюстый Крысп Г. *143, 227*
Самайловіч І. *154*
Сапега А. *98, 293, 204*
Сапега Г. Я. *98, 99, 203*
Сапега Леў *91, 92, 197, 198*
Сапега Лявон *76, 92, 96, 193, 198, 199*
Сапега М. *214*
Сапега Ф. *35, 37, 113, 114, 142, 162*
Сасноўскі П. *63, 186*
Саўндэрс Дж. *206*
Свіньін П. П. *201*
Свянціцкі *49*
Сенека Л. А. *143, 227*
Сервантэс М. *219*
Сестранцэвіч-Богуш С. *11, 189*
Сіверс Я. Я. *20, 21*
Сінтэніс К. Г. *67, 188*
Сірвідас К. *188*
Сісмандзі Ж. -Ш. -Л. *53, 177*
Скарга П. *59, 60, 185*
Скоп С. Я. *175*
Скот В. *53, 177*
Скрыб Э. *181*
Славацкі Ю. *173, 218*
Славінскі П. *105, 106, 207*
Слізень А. *157, 171, 175, 176*
Сломец *109*
Слупскі М. *128, 221*
Сміт (Шміт) Ф. І. *58, 183*
Снядэцкі А. *16, 101, 205*
Снядэцкі Я. *26, 38, 40, 109, 155, 166*
Сняжко Ю. *147*
Солтык К. *117, 118, 126, 214*
Солтык С. *219*
Стайковіч А. І. *136, 223*
Стафан Баторы *29, 78, 79, 82–89, 159, 195, 197*
Сташыц С. *100, 124, 125, 204, 219*
Стольцман М. *8, 17*
Страйноўскі В. *37, 164*
Страйноўскі Г. *40, 157, 166*
Струвэ В. Я. *135, 223*
Стрыйкоўскі М. *16, 94*

Сулістроўскі К. А. *121, 216*
Супранюк А. К. *224*
Сухадольскі *95, 200*
Сфорца Б. *160*
Сямашка І. *61–63, 65, 185–186*
Сянкоўская А. *10*
Сянкоўскі В. *9–11, 13, 202*
Сясіцкі Ф. *41, 167*
Тавяньскі А. *195*
Талейран Ш. М. *130, 136, 222, 224*
Талстой Л. М. *147*
Татаркевіч Я. *120, 215*
Твардоўскі Ю. *47, 172*
Траццяк Ю. *6, 8, 19, 20, 22, 23, 154, 168, 180, 183, 189, 192, 200, 208, 219, 223, 225*
Трубяцкой А. І. *116, 212*
Трынкоўскі Л. *114–117, 212, 213*
Трэмбіцкі А. *34, 161*
Трэнтоўскі Б. Ф. *122, 216*
Туганава Н. *147*
Туталмін Ц. І. *34, 145, 161*
Тыбул А. *72, 190*
Тыс А. *76, 193*
Тыцыюс *54, 68, 178, 188*
Тыцыюс Ю. *178*
Тышкевіч Б. *112, 211*
Тышкевіч В. *39, 129, 130, 165, 222*
Тышкевіч Л. *35, 142, 162*
Тышкевіч Мар. Т. *130, 222*
Тышкевіч Мац. *112*
Тышкевіч Міх. *112, 211*
Тышкевіч Я. *147*
Угрумава М. Т. *118, 119, 214*
Угрумаў А. С. *118, 214*
Уейскі Т. *127, 128, 221*
Ульяновський В. *13*
Урублеўскі Ф. *41, 167*
Ферзен І. Я. *10*
Філіп II Македонскі *50, 176–177*
Фларыян Ж. -П. *125, 219*
Фок фон М. *96, 97, 201*
Франк Ю. *40, 105, 106, 166*
Франке А. Г. *40, 166*
Фрыдрых Аранскі *56, 181*
Фрыдрых Вільгельм І Тоўсты *208*
Фрыдрых Вільгельм II *108, 181, 208*
Фрыдрых Вільгельм III *56, 168, 181*
Фушэ Ж. *136, 137, 224*
Фялінская Е. *218*
Фялінскі З. Шч. *156, 157, 163, 212, 213, 216–217*
Хадкевіч А. *73–75, 192*
Хадкевіч Г. *192*
Хадкевіч Я. К. *73, 74, 192*
Хамінскі К. *35, 37, 162*
Хвастова *201*
Хмара А. *35, 37, 162*
Хогарт У. *109, 209*
Ходзька А. *44, 50, 104, 169*
Ходзька І. *44, 169*
Ходзька Л. *209*
Ходзька (Маляшэўкая) А. *209*
Храптовіч І. І. Л. *126, 142, 164, 220*
Цецішэўскі К. К. *128, 221*
Цывінскі Я. *39, 165*
Цыцэрон М. Т. *53, 54, 107, 118, 177, 178, 208, 214*
Чартарыйская А. *76, 98, 99, 193*
Чартарыйскі А. Е. *16, 38, 47, 55, 63, 76, 94, 98, 99, 101, 110, 111, 117, 165, 166, 172, 183, 193, 203, 204*

Чартарыйскі А. К. *118, 119*
Чартарыйскі Я. *94, 200*
Чарнышоў З. Р. *33, 160*
Чаховіч *68*
Чацкі Т. *34, 37, 38, 157, 161, 164, 219*
Чачот Я. *7, 21, 167*
Чуркина И. В. *155*
Чэўкін У. І. *130, 222*
Шантыр С. *26, 154*
Шантыр Я. *41, 167*
Шаўчэнка Т. Р. *158*
Шахін А. *106, 207*
Шлыкаў П. А. *51, 52, 103, 173, 177*
Шпіцнагель Л. *123, 218*
Шумборскі Ф. Ф. *61, 186*
Шурлоўскі *205*
Шчанёўская (Хадкевіч) К. *73, 192*
Шыдлоўскі І. *94–96, 200*
Шыманоўская М. *9*
Шыманскі *158*
Шэлінг Ф. Ё. В. *178*
Шэмбек Ю. *54, 179*
Шэмет Ф. *55, 180*
Шэмеш А. *123, 124, 218*
Энемозер Ю. *107, 208*
Эпіктэт *67, 187*
Эсхін *176*
Эўрыпід *72, 190*
Юзаф Аўстрыйскі *131, 222*
Юндзіл І. *205*
Юндзіл С. Б. *39, 99, 100, 129, 165, 178, 204*
Юндзіл Ю. *100, 204–205*
Юргевіч Н. *68*
Юрэвіч С. *54, 179*
Юстыніян І *45, 170*
Юфераў *121, 122, 216*
Яжоўскі Ю. *19, 42, 43, 46, 50, 168*
Ян ІІ Казімір *127, 221*
Янкоўскі П. *49, 175*
Янкоўскі Я. *49, 54, 175*
Яноўскі Я. Н. *193*
Янушкевіч (Канткоўская) К. *98, 203*
Янушкевіч Яз. Яз. *203*
Янушкевіч Яўст. *147*

Bielecki J. *182*
Borowczyk J. 7
Czartkowski A. *15*
Janowski L. *178*
Mościcki H. *15, 173*
Rymkiewicz J. M. *171*
Sendzikas K. *224*
Siwicka D. *171*
Skowronek J. *172*
Skwarczyński Zdz. *166*
Sudolski Z. *171*
Suzin A. *167*
Witkowska A. *171*

Змест

Аляксандр Фядута. Сляпы ўглядаецца ў мінулае (Мікалай Маліноўскі і яго мемуары) 5

КНІГА ЎСПАМІНАЎ 25

Дадатак 147

Каментары 154

Іменны паказальнік 230

Навуковае выданне

Беларуская мемуарная бібліятэка

Маліноўскі Мікалай

КНІГА УСПАМІНАЎ

Адказны за выпуск *М. Шыбко*

Вёрстка *В. Нога*

Карэктар *М. Шавыркіна*

Падпісана ў друк 06.06.2014. Фармат 70×100 1/32. Папера афсетная.
Афсетны друк. Ум. друк. арк. 10,08. Ул.-выд. арк. 12,0. Наклад 300 асобн. Заказ 2423.

Выдавецтва ТАА «Лімарыус».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі,
выдадзенае Міністэрствам інфармацыі РБ 20.03.2014 за № 1/226.
Вул. Геалагічная, 59, к. 4, п. 29, 220138, г. Мінск.

ТДА «НоваПрынт». Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі,
выдадзенае Міністэрствам інфармацыі РБ 25.02.2014 за № 2/54.
Вул. Геалагічная, 59, к. 4, п. 10, 220138, г. Мінск.

Маліноўскі , Мікалай

М 19 Кніга ўспамінаў / Мікалай Маліноўскі; уклад., прадм., камент. і імен. паказ. Аляксандр Фядута; пераклад з польск. Я. М. Кісялёва. — Мінск: Лімарыус, 2014. — 240 с.: іл. — (Беларуская мемуарная бібліятэка).

ISBN 978-985-6968-39-9.

Кніга змяшчае ўспаміны Мікалая Маліноўскага (1799–1865) — гісторыка, архівіста, бібліёграфа, журналіста і актыўнага грамадскага дзеяча. Ён быў удзельнікам таварыства філарэтаў, сябраваў з Адамам Міцкевічам, публікаваўся ў выданнях Адама Ганорыя Кіркора. Мемуары дапамагаюць убачыць найважнейшыя падзеі XIX стагоддзя вачыма нараджэнца ўкраінскіх земляў, які асэнсаваў сябе ліцвінам, а таму не быў абыякавы да гісторыі Літвы і Беларусі. Выданне разлічана на гісторыкаў, філолагаў, а таксама ўсіх аматараў прыгожага пісьменства.

УДК 94(476)

ББК 63.3(4Беи)

ISBN 978-985-6968-39-9

Беларуская мемуарная бібліятэка

Мікалай Маліноўскі

Кніга ўспамінаў